

Julie Andersen

”Vi har saftsusme haft mange gode ferier i Tyskland.”

Danske turister i Vesttyskland 1949-1970

Ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet 2019.

Ph.d.-afhandling indleveret november 2019 ved Institut for Historie, Det Humanistiske Fakultet, Syddansk Universitet.

Vejleder: Professor Martin Rheinheimer.

Forsidebilleder (fra venstre): Hans Henriksen. *19490003*. Fotografi, Hans Henriksen. *19570046-rasteplads-autobahn*. Fotografi og Hans Henriksen. *Bernauer strasse d*. Fotografi.

Indholdsfortegnelse

Tak.....	6
1. Indledning.....	7
1.1. Periodisering og det geografiske rum.....	8
1.2. Turisme og turister belyst gennem et teoretisk rammefelt.....	9
1.3. Historiografi.....	13
1.3.1. Det samfundsvidenskabelige turismfelt.....	15
1.3.2. Det turismehistoriske forskningfelt.....	16
1.4. Fortællingsanalyse og erindringshistorie.....	21
1.5. Kilder og metoder	24
1.5.1. Visuel historie	25
1.5.2. Oral history	28
1.5.3. Kommercielle og private feriefotografier.....	34
1.5.4. ”Lige en lille hilsen her fra Tyskland [...]”.....	36
1.5.5. På ferie med guidebogen i hånden.....	40
1.5.6. DSB og Statsbanernes rejseselskab	42
1.5.7. Motor	43
1.5.8. Informanter	45
1.6. Opsamling og afhandlingens opbygning.....	46
2. Mødet med ferielandet Tyskland efter 1945.....	49
2.1. Anden Verdenskrig og dens følger.....	49
2.2. Det dansk-tyske forhold efter Anden Verdenskrig.....	51
2.3. Danmark efter Anden Verdenskrig.....	57
2.4. Tyskland efter Anden Verdenskrig.....	61
2.5. På ferie.....	66
2.5.1. Turisme i Tyskland efter 1945.....	67
2.5.2. Den danske udlandsturist og ferieformer.....	69
2.5.3. Rejsemål, -periode og motivation.....	76
2.5.4. En pause fra hverdagen.....	82

2.6. Opsamling.....	85
3. BRD som et idyllisk og storslået ferieland.....	88
3.1. Det pittoreske landskab.....	89
3.1.1. Bjerge.....	91
3.1.2. Skov.....	93
3.1.3. Vand.....	95
3.1.4. Natur og fortid.....	97
3.2. En ferie i den romantiske tyske fortid.....	102
3.3. Den danske fortid i BRD.....	104
3.4. Det moderne ferieland.....	106
3.4.1. Natur og modernitet.....	109
3.5. Opsamling.....	110
4. Arven efter Anden Verdenskrig.....	113
4.1. Flygtninge.....	113
4.2. Et ferieland i ruiner.....	114
4.3. Genopbygning.....	127
4.4. Iscenesat autenticitet.....	131
4.5. Mødet med forhenværende soldater og en tidligere hjemmefront.....	140
4.6. Nye og gamle seværdigheder i BRD.....	146
4.7. Et besat land.....	151
4.8. Opsamling.....	153
5. På sommerferie i hjertet af Den Kolde Krig.....	155
5.1. Amerikaniseringen i BRD og Danmark.....	155
5.2. Koldkrigsturisme.....	157
5.3. ”Tænk hvis nu Sjælland blev delt [...]”.....	166
5.4. Berlin.....	168
5.4.1. Berlin før 13. august 1961.....	168
5.4.2. Berlin efter 13. august 1961.....	176
5.4.2.1. Hen til muren.....	180
5.4.2.2. Gennem muren.....	189
5.4.2.3. Overvågning – en del af feriepakken Berlin...	193
5.5. Kampen mellem Øst og Vest i kilderne.....	194

5.6. Opsamling.....	198
6. Konklusion.....	201
6.1. Markedsføring af BRD som ferieland.....	202
6.1.1. Afhandlingens tre fortællinger.....	203
6.2. Danske turisters oplevelse af BRD.....	207
6.2.1. Hans Henriksens barndoms- og ungdomsferier i BRD.....	208
6.3. Betydning af minderne om den tyske besættelse af Danmark i forhold til sy- net på BRD som feriedestination i 1950'erne og 1960'erne.....	212
6.3.1. Den kollektive erindring.....	213
6.3.2. Den individuelle erindring.....	213
6.4. Perspektivering.....	214
7. Resumé.....	218
7.1. Dansk resumé.....	218
7.2. English Summary.....	220
8. Bibliografi.....	224
8.1. Kilder.....	224
8.1.1. Utrykte kilder.....	224
8.1.2. Trykte kilder	225
8.1.2.1. Guidebøger og DSB-hæfter.....	225
8.1.2.2. Motor.....	226
8.1.2.3. Blandet.....	230
8.1.2.4. Postkort.....	232
8.1.2.5. Liste over fotografier i privat samling.....	239
8.1.2.6. Fotografier fra arkiv.....	241
8.2. Litteratur.....	242
8.3. Websider.....	265
Bilag 1.....	266
Liste over illustrationer.....	267

Tak

Tak til Institut for Historie (IH) for at tro på mit projekt og ansætte mig. Tak til instituttets medarbejdere for altid en stor imødekommenhed, venlighed og åbne døre. Tak til mine med-stipendiater på IH for et godt sammenhold og god stemning på ph.d.-gangen. Tak til Cecilie Bjerre for at læse store dele af min afhandling igennem med kritiske øjne. Tak til Anne Hagen Berg for at have været med siden den spæde start med landsbrugshistorie hos Karl-Erik, at lytte, at diskutere og at støtte.

Tak til min vejleder Martin Rheinheimer for at guide mig, tålmodigt hjælpe mig og lægge ører til mine mange mulige og umulige tanker og ideer. Tak til Anne Magnussen for at udfordre mig fagligt og for de mange snakke på instituttet, på Odenses cykelstier og i toget mellem Fyn og Sjælland.

Tak til min mormor og morfar for at åbne mine øjne op for en fantastisk del af Danmarkshistorien, og tak til de mange informanter, der har åbnet deres hjem og sind for mig.

Tak til min kære familie og søde venner, der har hørt på mine fortællinger, frustrationer og fascinationer for historiefaget. Tak til min mor for at køre landevejene tyndt efter kildemateriale sammen med mig, og ikke mindst en stor og hjertelig tak til Andreas for støtte, for at tro på mig og for at tage de mange søvnløse nætter med Albert, så jeg var frisk til at dykke ned i historiebøgerne.

En sidste tak skal lyde til Albert. Tak for at komme til verden, da jeg troede, at jeg skulle skrive min afhandling færdig, for at hive mig ud af mit kontor og vise mig en helt ny side af livet...

Roskilde, november 2019.

1. Indledning¹

Jeg er vokset op med en morfar, der fortalte om sommerferier i 1960'erne med min mormor, min mor og min moster i Harzen som dejlige ferier med is og solskin. At tage på ferie i Berlin var derimod udelukket, da Berlin for min morfar stod som det tilbageværende symbol på Anden Verdenskrig.² I den forbindelse har jeg tit tænkt over, om andre fra årgangene omkring år 1933 (min morfar er født i maj 1933) mon havde det på samme måde? Ud af min undren voksede flere spørgsmål. Hvordan forholder man sig til et land, som i den nære fortid besatte ens hjemland? Og hvad gør man, hvis man kun har råd til at tage på ferie i dette land? Det er denne undren, der ligger til grund for nærværende afhandling.

Da Anden Verdenskrig sluttede i 1945, var det igen muligt at holde ferie i Europa. Danskere tog rundt i Danmark, mens nogle tog sydpå, hvor eksotiske ting som varme, krydret mad og bjerge lokkede. Det var imidlertid ikke alle, der havde råd til at rejse til Middelhavet, så for flere udgjorde Harzens bjerge og floderne Rhinen og Mosel med vinmarker langs bredderne det eksotiske syden. Nogle kørte i tog, andre i bil eller bus,³ og for langt de fleste danskere gjaldt, at de rejste i en verden af god stemning, mødte venlige værtsfolk, oplevede spændende og anderledes ting, fandt hyggen og uhyggen og tog hjem med kufferten fuld af minder: "Vi har saftsusme haft mange gode ferier i Tyskland."⁴

Ferielandet Vesttyskland (fremover BRD) var foruden landet med hundredårige slotte og borge også landet, der bar på en tung arv efter Anden Verdenskrig, og det blev i løbet af 1950'erne epicenteret for Den Kolde Krig. Danskerne tog på ferie i krydsfeltet mellem fortid og samtid, mellem arven efter Anden Verdenskrig og ferieland, mellem Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig og mellem krigsminder og et blomstrende velfærdssamfund. Under titlen "*Vi har saftsusme haft mange gode ferier i Tyskland.*" *Danske turister i Vesttyskland 1949-1970* analyserer jeg, hvorledes disse

¹ Flere af afhandlingens pointer, billeder og skemaer er præsenteret i følgende publikationer Andersen, "En hilsen fra Harzen" (2018), Andersen "Tyskland er og har altid været de store feriemuligheders land" (2018) og Andersen, "On a Scooter Journey to the Zone Border" (2019).

² Min morfar fortalte imidlertid ikke om denne årsag til fravalget af Berlin som feriedestination, da jeg interviewede ham.

³ Der findes ingen præcis dansk statistik over danskeres rejsevaner før 1970. Men i 1960 foretog Gallup en rundspørge, der viste, at 1/3 af den danske befolkning havde været i udlandet efter 1945. Gallup, "En trediedel af befolkningen har været på sommerferie i udlandet efter krigen", 1960. Uddybes i kapitel 2.

⁴ Albert Svenning, 00.38.58-00.39.02.

krydsfelter påvirkede fortællingen om ferielandet BRD og oplevelsen af det. Afhandlingen har til hensigt at klarlægge danskeres opfattelse af BRD i 1950'erne og 1960'erne ved mødet med landet og dets indbyggere gennem en analyse af danske turisters ferier i BRD i samme periode. Analysen tager afsæt i følgende tre spørgsmål:

1. Hvorledes blev BRD markedsført som ferieland?
2. Hvordan oplevede danske turister BRD?
3. Hvilken betydning havde minderne om den tyske besættelse af Danmark for synet på BRD som feriedestination i 1950'erne og 1960'erne?

1.1. Periodisering og det geografiske rum

Undersøgelsesperioden strækker sig fra 1949, hvor Tyskland blev delt i Forbundsrepublikken Tyskland (BRD) og Den tyske demokratiske Republik (DDR), og den slutter med 1969, da 1970'erne for alvor forandrede turismelandskabet. Det var allerede muligt i 1950'erne at flyve på ferie, men på grund af den høje pris på flybilletter var det forbeholdt et fåtal. I 1970'erne skete imidlertid et skift i transportmiddel. I takt med udviklingen indenfor teknologi og økonomi blev flyet mere almindeligt som transportmiddel,⁵ og det gav turister hidtil usete muligheder. Det eksotiske syden ved Rhinen og Mosel blev flyttet til Mallorca og Grækenland.⁶

Ferie og rejser var forbeholdt få inden Anden Verdenskrig, og det var først i slutningen af 1950'erne, at den brede danske befolkning havde råd og mulighed for at tage på ferie. Periodemæssigt undersøger jeg dermed den første generation af dansk masseturisme. Med masseturisme forstås en organiseret turisme udviklet til en industri,⁷ hvor størstedelen af befolkningen tog på ferie. Indenfor turismeforskningen er der bred enighed om, at masseturisme i den vestlige verden startede efter Anden Verdenskrig,⁸ mens konsekvensen af masseturisme diskuteres vidt og bredt. Pagenstecher lægger i sin undersøgelse af vesttysk turisme i anden halvdel af det 20. århundrede vægt på, at med udviklingen af masseturismen skete et fald i borgerskabets ideal og en

⁵ Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 10-11 og Fabian, "Massentourismus und Individualität" (2016), 65.

⁶ Löfgren, *On Holiday* (1999), 176-179.

⁷ Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 50-51.

⁸ Se f.eks. Glaser og Lingelbach, "Tourismusgeschichte in globalhistorischer Erweiterung" (2018), 125 og Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 52.

mere folkelig ferieform fandt nu vej,⁹ mens nærværende afhandlings blandt andet belyser, hvordan ferier var med til at sætte danskeres liv i perspektiv.

Det geografiske rum, som afhandlingen koncentrerer sig om, er Danmark og BRD. Der findes kun lidt statistik over danskeres rejsevaner i afhandlingens periode, men Gallup spurgte i en årrække en udvalgt skare af danskere, hvor de kunne tænke sig at holde sommerferie, og fra 1960 til 1967 lå BRD på førstepladsen kun overgået af Italien i 1966.¹⁰ Gallups undersøgelse giver et billede af, at BRD var et af de mest populære rejsedestinationer i perioden, hvorfor et fokus på dette land fremfor Frankrig, Holland, Norge eller Sverige er relevant. Derudover er det, som indledningens start viste, relevant at undersøge, hvorfor BRD var så populært blandt danskerne taget de to landes nære fortid i betragtning.¹¹

1.2. Turisme og turister belyst gennem et teoretisk rammefelt

Turisme er en fornøjelsesaktivitet, der i sin form er det modsatte af hverdagen. En forudsætning for turisme er dermed en regulering af samfundet såsom inddeling af døgnet i arbejde og fritid samt etablering af ferielovgivning.¹² Turisme som begreb og aktivitet kan ifølge Eric Zuelow spores tilbage til rejseformen Grand Tours, der var dominerende på det europæiske kontinent fra 1600 til 1800-tallet.¹³ I løbet af denne periode gik rejseformen fra at være en flere måneder lang dannelsesrejse for aristokrater til at være en dannelses- og fornøjelsesrejse for flere sociale klasser.¹⁴ Orvar

⁹ Pagenstecher Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 61.

¹⁰ Gallup, "Familien Danmark På Sommerferie" (1966) og Gallup "Vinterferie i udlandet. Hver femogtyvende af os tager afsted til sne eller sol." (1968). Idet Gallup spurgte ind til danskernes ferieønsker, er det usikkert, om BRD i realiteten også var det land, hvor flest faktisk holdt sommerferie.

¹¹ For uddybelse se kapitel 2.

¹² Larsen og Urry, *The Tourist Gaze 3.0* (2011), 4.

¹³ Zuelow, *A History of Modern Tourism* (2016), 15.

¹⁴ Towner, "The Grand Tour" (1985), 308. Towner skriver sig op imod forskningen, der indtil da argumenterede for, at Grand Tours kun var en dannelsesrejse for aristokratiske mænd, og gennem sin definition udvider Towner begrebet fra at handle om dannelse til *også* at handle om ferie og fritid: "A tour of certain cities and places in western Europe undertaken primarily, but not exclusively, for education and pleasure." Towner, "The Grand Tour" (1985), 301. Foruden seværdigheder dannede infrastrukturen rammen for den (britiske) rejsendes rute, hvor dårlige veje udelukkede områder i Europa, mens floder på den anden side muliggjorde andre ruter. Det europæiske kontinent blev udforsket ved først at tage til Paris og Versailles, så til Rhonedalen og norditalienske byer såsom Milano og Venedig for så at forsætte videre sydpå til Rom og Napoli, der for de fleste var turens højdepunkt. Hjemturen foregik gennem Mitteleuropas flodsystem, for eksempel Donau, Rhinen og Mosel. Towner, "The Grand Tour" (1985), 313. Hvor Towner fokuserer på rejsende mænd, peger Zuelow på, at kvinder også rejste i denne periode. Udover at opleve verden skabte Grand Tours et rum for frihed og en mulighed for uddannelse, som kvinderne ikke havde derhjemme. Zuelow, *A History of Modern Tourism* (2016), 16.

Löfgren lægger i *On Holiday. A History of Vacationing* vægt på, hvordan turister lærte at iagttage naturen og landskabet på en ny måde med William Gilpins guidebog fra 1782, hvor naturen blev ”tæmmet”.¹⁵ Turisten lærte at se det smukke og det sublime – udviklingen af turismeindustrien var begyndt, og som kapitel 3 viser, blev dette greb også anvendt i turismemateriale i det 20. århundrede.

Indenfor turismeforskningen deles turisternes motivation for at tage på ferie i to. Med Hans Magnus Enzensberger som hovedfortaler argumenterer den ene fløj for, at turister tager på ferie for at flygte fra hverdagen. Ifølge Enzensberger ligger i feriebegrebet implicit, at mennesket ønsker at opnå frihed, der kun opnås via en flugt ud i den uberørte natur. Men flugten vil altid mislykkes, idet turisten er fanget i samfundets net og ikke kan undslippe.¹⁶ Löfgren er enig med Enzensberger i, at ferier er utopiske drømme, som turister forsøger at opnå, men han anskuer ikke ferieformen som en flugt, snarere som en mulighed for at holde fri fra hverdagen og at opleve noget andet.¹⁷ Disse ferieoplevelser bliver eksotiske, fordi turisten befinder sig et andet sted end i sine vante rammer og smager, hører og ser ukendte ting. Dette synspunkt deler Löfgren med Jonas Larsen og John Urry, der også argumenterer for, at turister tager på ferie for at holde pause fra hverdagen og opleve det ekstraordinære.¹⁸ Nærværende afhandling positionerer sig indenfor sidste argument, idet analysen viser, at danske turister tog til BRD for at holde fri fra hverdagen, og som det vil fremgå af kapitel 3, 4 og 5 var eksotiske ferieelementer for danske turister i 1950’erne og 1960’erne bjerge, vinmarker, krigsruiner og muren i Berlin. Alt sammen noget, som ikke var en del af hverdagen i Danmark.

Ifølge Larsen og Urry defineres turisme og rejser også ud fra, at det er en bevægelse igennem rum (fra a til b, fra a til b og c, eller fra a til b, c og d), og at tidsperioden for opholdet er defineret på forhånd.¹⁹ Denne teori ses praktisk udfoldet i afhandlingens kildemateriale. Bente Henriksen tog fra sit hjem med sine bedsteforældre på ferie i 1965 til Hamborg.²⁰ De rejste således fra a til b, og Per Klausen tog i 1953 på cykeltur med en spejderkammerat med strukturen fra a til b, c og d, idet de cyklede fra Vejen

¹⁵ Löfgren, *On Holiday* (1999), 20.

¹⁶ Enzensberger, “A Theory of Tourism” (1996), 126.

¹⁷ Löfgren, *On Holiday* (1999), 7.

¹⁸ Larsen og Urry, *The Tourist Gaze 3.0* (2011), 1.

¹⁹ Larsen og Urry, *The Tourist Gaze 3.0* (2011), 4.

²⁰ Bente og Hans Henriksen, 0.13.12-0.14.59.

til Rhinen med flere stop undervejs.²¹ Flere af kilderne opererer også indenfor en defineret tidsramme for ferien. Guidebøgernes tips til udflugter under rejsen bliver for eksempel præsenteret indenfor en afgrænset periode, for eksempel tre eller syv dage,²² og DSB's selskabsrejser er i deres natur en afgrænset periode.²³ I en bestemt ferieform afviger teorien imidlertid fra praksis, nemlig hos campisterne. Ifølge Jonny Andersen var fordelene netop ved denne ferieform, at de selv kunne bestemme, hvor længe de ville være på ferie.²⁴ I udarbejdelsen af Larsen og Urrys teori var feriens spontanitet således ikke en bestemmende faktor. Men som afhandlingens kapitel 2 viser, var spontanitet i forhold til feriens længde og rejseruter en vigtig komponent for turister.

Ifølge Löfgren eksisterer der to former for turister: Phileas Fogg og Robinson Crusoe. Phileas Fogg-turisten ønsker i lighed med karakteren skabt af Jules Verne at udforske ukendte steder, mens Robinson Crusoe-turisten i lighed med Daniel Defoes karakter ønsker at komme væk fra det hele og slappe af.²⁵ Begge former for turister udvikler sig under deres rejser, de gør det blot på forskellige måder. Robinson Crusoe-turistens motivation for at rejse er en reaktion mod rutiner og rationalitet, en længsel efter det uplanlagte og det uspolerede, mens Phileas Fogg-turisten i mødet med andre kulturer inkorporerer dem i egne traditioner og kulturelle dogmer.²⁶ En tredje form for turist er den politiske turist. Christopher Endy definerer denne turist som repræsentant for sit hjemland i tråd med Anne Gorsuch, der viser, at turister fra Sovjetunionen på ferier i andre lande skulle promovere den gode sovjetiske borger.²⁷ I afhandlingens kildemateriale identificerer jeg en turisme- og rejsekultur med træk fra Phileas Fogg-

²¹ Per Klausen I, 0.05.06-0.05.44.

²² Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 30-31.

²³ I folderen *Udflugtsrejser i Danmark – selskabsrejser til udlandet med DSB 1953* præsenteres læseren blandt andet for en fem dages tur til Løkken og 10 dage til Rhinen og Heidelberg. *Udflugtsrejser i Danmark – selskabsrejser til udlandet med DSB 1953*.

²⁴ Jonny Andersen II, 0.03.11-0.03.27. En ydre tidsramme havde ferien dog qua hendes mands ferie fra sit job.

²⁵ Löfgren, *On Holiday* (1999), 9. En indsigelse mod Löfgrens teori er, at Robinson Crusoe ikke frivilligt havnede på en øde ø, og at Phileas Fogg havde travlt med at rejse jorden rundt på 180 dage for at vinde et væddemål. Löfgren romantiserer dermed de to historier for at få sin pointe om to forskellige typer af turister frem.

²⁶ Löfgren, *On Holiday* (1999), 268. Ifølge MacCannell findes denne form for turist: "All tourists desire this deeper involvement with society and culture to some degree; it is a basic component of their motivation to travel." MacCannell, *The Tourist* (2013), s. 10.

²⁷ Endy, *Cold War Holidays* (2004), 1-2. Gorsuch, *All This Is Your World* (2011), 106. En politisk turist behøver imidlertid ikke at repræsentere sit hjemland, han kan for eksempel også repræsentere et parti, en fagforening eller lignende. For yderligere læsning herom se Fossat, *Den lille pige med iskagen* (2015), 59 og Vyff, *Øst, vest – hvilken fremtid er bedst?* (2007), 21-22.

turisten, der rejste i en politisk kontekst – efterkrigstid og Den Kolde Krig – og var præget af den politiske udvikling, men ferierne havde ikke et politisk mål – tværtimod. Det handlede om afslapning og udvidelse af den personlige horisont gennem et møde med en anden kultur og natur. Dermed skriver jeg mig ind i den del af forskningen, der definerer turisme ”[...] als jenes Reisen, das primär zum Zweck der Erholung bzw. des Vergnügens durchgeführt wird [...]”²⁸

Når turister rejser er mødet med lokalkulturen og -befolkningen af vigtig karakter. Larsen og Urry definerer flere faktorer, som er udslagsgivende for forholdet mellem vært og turist. Det er blandt andet antallet af turister i forhold til turistmålet. Kommer for mange turister, vil lokalbefolkningen føle sig presset ud af deres lokalsamfund. En anden faktor er turistblikkets objekt i form af et landskab, en gruppe mennesker eller en historisk genstand. Denne faktor ligger i tæt sammenhæng med en tredje faktor, nemlig turistens opførsel ved betragtningen af et objekt. Hvis turisten betragter en gruppe mennesker og tager billeder af dem, kan en følelse af objektivisering blandt værterne opstå. Derudover kan turistens krav om bestemte standarder og service også påvirke forholdet mellem vært og turist.²⁹ Mens den sidste faktor var udslagsgivende for amerikanske turister i Frankrig i efterkrigstiden ifølge Endy,³⁰ viser afhandlingens analyse, at de tre første faktorer spillede en rolle i mødet mellem danske turister og tyskere.³¹

Med mit fokus på dansk masseturismes første generation forstås, at en stor del af den danske befolkning skulle lære at være på ferie. Löfgren mener, at en vigtig forudsætning for at være turist er, at det enkelte individ ved, hvordan han agerer og opfører sig som turist, ”the skills of vacationing”.³² En turist skal dermed være bekendt med bestemte sociale praksisser. Dette afspejler sig også i afhandlingens fremstilling af de danske turister. Her er det tydeligt, at flere af afhandlings kilder især guidebøger, artikler i *Motor* og DSB’s pamfletter henvender sig til uerfarne udlandsturister, mens en anden af afhandlings kildegruppe, interviews, afslører, at ferieformen, for eksempel selskabsrejser, for nogle gav en tryghed på den første ferie til udlandet.

²⁸ Glaser og Lingelbach, ”Tourismusgeschichte in globalhistorischer Erweiterung”, 126.

²⁹ Larsen og Urry, *The Tourist Gaze 3.0* (2011), 60-64.

³⁰ Endy, *Cold War Holidays* (2004), 81.

³¹ Se kapitel 4 og 5 for udfoldelse af argumentet.

³² Löfgren, *On Holiday* (1999), 5.

Foruden at lære turisterne, hvordan de skal være på ferie, former turismeindustrien turisternes oplevelse og opfattelse ifølge Larsen og Urry. Dette sker både før, under og efter rejsen, idet turistmaterialet definerer feriedestinationen på en bestemt måde.³³ Inden ferien læser turisten for eksempel i guidebøger om feriedestinationen eller ser programmer om landet, og under ferien er det denne definition, som turisten kigger efter. Hjemvendt fra ferien med souvenirs og postkort er de med til at fastholde den bestemte definition af destinationen og kan gives videre gennem fortællinger til venner og familie. Den, som har hørt fortællingen, vil nu tage af sted med fortællingen i baghovedet og opleve feriedestinationen som sådan. Ifølge Larsen og Urry tager turister altså ikke på ferie med et objektivt blik, derimod er de formet af mange faktorer i samfundet³⁴ og har et subjektivt syn på feriedestinationen: "the tourist gaze".³⁵ Turistens blik er således individuelt og formet af individets erfaringer og erindringer. Cord Pagenstecher betegner det som turismens manipulationskraft, idet turistens forventninger og oplevelser allerede inden afrejse er formet i en bestemt retning,³⁶ mens Alan Confino definerer turistens blik og turistens oplevelse således: "Tourism is a social practice that takes place in public but has an essential component linked to private life and individual decision making, for the motivations, the impressions, and the experience of traveling are absolutely private [...]"³⁷ Opsummeret betyder det, at rejser opleves individuelt men formes i høj grad af turistens liv og omverden.

1.3. Historiografi

Indenfor forskningen har kun få beskæftiget sig med dansk turisme efter 1945. Der findes kapitler i oversigtsværker og ellers belyses den danske udlandsturisme primært gennem rejseselskabers historie.³⁸ Bo Lidegaard berører kort emnet i *En fortælling om Danmark i det 20. århundrede*: "Med mere fritid fik flere lyst til at rejse mere og til

³³ Dette er også en vigtig pointe i Sina Fabians undersøgelse af vesttyske turisternes ferieoplevelser i Spanien i 1970'erne og 1980'erne. Fabian, "Massentourismus und Individualität" (2016), 78 og 79.

³⁴ Faktorer, der påvirker turistens blik foruden turismeindustriens markedsføringsmateriale: social klasse, ophav, køn og samtid. Larsen og Urry, *The Tourist Gaze 3.0* (2011), 2.

³⁵ Larsen og Urry, *The Tourist Gaze 3.0* (2011), 2.

³⁶ Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 25-32 og 111.

³⁷ Confino, *Germany as a Culture of Remembrance* (2006), 225.

³⁸ Nellesmann, *Ferie i det fremmede* (1989), Nissen, *Landet* (2004). Nissen berører emnet under kapitlet "Forbrug og fritid" (side 185-197). Hansen, *Spies* (2006), Thøgersen, *Simon* (2012) og Rask, *Han lærte os at rejse* (1999).

fjernere destinationer. Weekendturen til Sverige eller vandreturen i Norge var ikke længere nok, og Tyskland var efter krigen af flere grunde ikke længere noget attraktivt ferieland for rejselystne danske.”³⁹ Men som denne afhandling vil vise, var det modsatte tilfældet. Danskere rejste enten selv eller med selskabsrejser til BRD.

Turisme er afhandlingens hovedspor og bliver blandt andet brugt som linse til at undersøge danskeres forhold til tyskere efter Anden Verdenskrig. Turismens historie i det 20. århundrede er også en historie om forbrug, men for at holde mit fokus så snævert som muligt overlader jeg det til andre at forske i turisme indenfor rammerne af forbrugshistorie.⁴⁰ Jeg kunne også have lagt et større fokus på nationalisme i stil med Steen Bo Frandsens undersøgelse af Føhr som turistdestination i 1800-tallet,⁴¹ haft et større fokus på dannelsen af arbejderklassen gennem ferier ligesom Anja Warschawsky i ”Folkeferie – ferieformer, ferieindhold og dannelsesidealer 1938-1988”,⁴² lavet et studie af en afgrænset region sådan som Bente Jensen gør i sin undersøgelse af turisme på Bornholm fra 1850 til 2016,⁴³ eller undersøgt den opblomstrende turismeindustri målrettet danske turister på den anden side af jerntæppet.⁴⁴ Formålet med denne afhandling er imidlertid at belyse dansk turismehistorie i udlandet i 1950’erne og 1960’erne for derigennem også at belyse efterkrigstid, Den Kolde Krig og dansk velfærdshistorie i et erindringshistorisk perspektiv. Mens dansk velfærdshistorie er rammesættende for turisternes rejse og berøres indirekte i analysen, udgør turisme, efterkrigstid og Den Kolde Krig tre hovedemner.

³⁹ Lidegaard, *En fortælling om Danmark i det 20. århundrede* (2013), 361.

⁴⁰ I sin analyse af vesttyske turister efter Anden Verdenskrig arbejder Cord Pagenstecher i spændingsfeltet mellem det vesttyske *Wirtschaftswunder*, borgerskab og opblomstrende forbrugssamfund. Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 10 og 57. Med udgangspunkt i udviklingen af vesttyske rejsebureauer undersøger Kopper pakkerejser som en vare og forbrugsgode. Kopper har især fokus på udviklingen af denne vare og hvordan den fik sit gennembrud i det vesttyske samfund efter 1945. Kopper, ”Die Reise als Ware” (2007). I stil hermed undersøger Aurora Lewén svenskeres opfattelse af ferie i perioden 1938-1959 blandt andet gennem en undersøgelse af ferierelateret forbrug, hvor hun kigger på transportmiddel, camping og fritidshuse som ekspansive forbrugsområder. Lewén, *Resfeber* (2017). Indenfor dansk forskning har Michael F. Wagner undersøgt danskernes forbrugsmønstre i det 20. århundrede ud fra udviklingen af bilisme og autocamping. Wagner, ”Alting som kører paa Motor” (2012) og Wagner, ”Motorfolk i Lejr” (2017).

⁴¹ Frandsen, *Vestkystens opdagelse som landskab og badested* (1993).

⁴² Warschawsky, *Folkeferie* (2008).

⁴³ Jensen, *Bornholm* (2016).

⁴⁴ Bechmann Pedersen, ”A Paradise behind the Curtain” (2019).

1.3.1. Det samfundsvidenskabelige turismefelt

Internationalt skriver afhandlingen sig ind i forskningsfeltet omhandlende turisternes oplevelse af feriedestinationer og rejser. Centralt for denne tradition står Larsen og Urry, der forstår turisten som det handlende subjekt. Turister har fokus på visuelle faktorer inden for turisme og turismeindustrien såsom plakater, reklamer i fjernsynet, en markedsplads og påklædning i værtslandet, og som nævnt i teoriafsnittet påvirkes turister til at se turistdestinationer i en speciel optik.⁴⁵

I overensstemmelse med Larsen og Urry argumenterer Löfgren for, at turistens oplevelse af sin rejse og feriedestination er individuel. Mens Larsen og Urry imidlertid finder den visuelle sans altafgørende for turismen, har Löfgren fokus på turisme som bevægelse i rum. Med udgangspunkt i svensk og amerikansk turisme undersøger Löfgren, hvordan bevægelse og oplevelse spiller sammen i forhold til turisme og turister. Löfgren kortlægger ud fra emner såsom hyttekultur og badeferie turisternes uskrevne regler for opførsel og ritualer. Underlagt den tematiske analyse er en tidsmæssig lineær analyse, hvor Löfgren slutteligt konkluderer, at ferie og fornøjelse i det 20. århundrede blev symbolet på det moderne liv og velfærdsstaten.⁴⁶

Ud fra et teoretisk blik på international turisme⁴⁷ har Dean MacCannell fokus på forholdet mellem turist og turistattraktion, og hans hovedargument er, at "[...] modern society [is] intimately linked in diverse ways to modern mass leisure, especially to international tourism and sightseeing."⁴⁸ I forlængelse heraf præsenterer han to centrale fænomener: *sight sacralization* og *staged authenticity*. Første begreb beskriver, hvorledes turistdestinationer opstår, mens begreb nummer to viser, hvordan turisternes ønske om at opleve lokalkulturen former og ikke mindst misformer turistdestinationer.⁴⁹

⁴⁵ Larsen og Urry, *The Tourist Gaze 3.0* (2011), 2.

⁴⁶ Löfgren, *On Holiday* (1999), 271.

⁴⁷ Selvom MacCannell ikke skriver det eksplicit, skaber hans udgangspunkt i vestlige turister automatisk et fokus på vestlig, international turisme.

⁴⁸ MacCannell, *The Tourist* (2013), 3.

⁴⁹ MacCannell, *The Tourist* (2013), 43, 91 og 105-106. For uddybelse af begreberne se kapitel 4 og 5.

1.3.2. Det turismehistoriske forskningsfelt

Udviklingen indenfor dansk turismehistorie er som allerede vist dækket af enkelte historikere. Blandt disse har primært været et fokus på dansk turisme fra 1850 til 1930'erne og et fokus på dannelse og nationalisme.⁵⁰

Ud fra et mikrohistorisk perspektiv undersøger Jensen, hvordan Bornholm udviklede sig fra at være overklassens turistdestination til at være en turistdestination for alle fra 1850 til 2016. Jensens fokus forbliver imidlertid på øen og kobler ikke dens udvikling sammen med den generelle turismeudvikling i Danmark.⁵¹ Dette gør Mikael Frausing derimod i undersøgelsen af København som turistdestination i perioden 1888-1967, hvor Frausing viser, at det ikke kun var badesteder langs danske kyster og på Bornholm, der i perioden havde fokus på turisme som erhverv. Staten blandede sig i stigende grad i Turistforeningen for Danmark med det formål at professionalisere dansk turisme og gøre det til et dansk eksporterhverv.⁵²

Warschawsky fokuserer i modsætning til både Jensen og Frausing på udviklingen af arbejderklassens ferier og feriemuligheder fra 1938 til 1988 og viser herigen- nem, hvorledes Dansk Folkeferie var med til at oplyse og danne danske arbejdere.⁵³ Carina Gråbackes udgangspunkt er også arbejderklassens feriemønstre og -kultur, idet hun undersøger hvorledes det svenske rejsebureau Reso udviklede sig og var med til at sende svenske arbejdere på ferie i ind- og udland i perioden fra 1937 til 1977. I modsætning til Warschawsky argumenter Gråbacke for, at turister foretrak afslapning og underholdning fremfor dannelse.⁵⁴ Mens Gråbackes forskning primært er et bidrag til erhvervs- og økonomisk historie, viser hun, at udviklingen af den svenske turisme- industri var stærkt præget af den engelske arbejderbevægelses rejseorganisation, Worker's Travel Association.⁵⁵ Dermed arbejder hun i lighed med Löfgren med den antagelse, at turisme er et transnationalt felt.⁵⁶ Dette felt arbejder Bechmann Pedersen også i i sin analyse af skandinaviske turister og deres rejseaktiviteter på tværs af jerntæppet.

⁵⁰ Her skiller Sune Bechmann Pedersen og Iben Vyff sig ud med deres fokus på danske rejser under Den Kolde Krig. Bechmann Pedersen, "A Paradise behind the Curtain" (2019), 234 og Vyff, *Øst – vest, hvilken fremtid er bedst* (2007), 5. Warschawskys hovedfokus er også før 1930'erne, men hun trækker sin analyse op til 1988. Warschawsky, *Folkeferie* (2008).

⁵¹ Jensen, *Bornholm* (2016).

⁵² Frausing, "Et lykkeligt fornuftsægteskab?" (2010).

⁵³ Warschawsky, *Folkeferie* (2008).

⁵⁴ Gråbacke, *När folket tog semester* (2008), 155.

⁵⁵ Gråbacke, *När folket tog semester* (2008), 33.

⁵⁶ Löfgren, *On Holiday* (1999), 10.

Et vigtigt argument hos Bechmann Pedersen er, at uden transnationale samarbejder, havde det ikke været muligt for turismeindustrien at udvikle sig i den retning som den gjorde i det 20. århundrede.⁵⁷

Særligt fremtrædende indenfor den internationale turismehistorieforskning er turismen i mellemkrigstiden, under Anden Verdenskrig og som det efterfølgende afsnit vil vise under Den Kolde Krig. I *Seeing Hitler's Germany. Tourism in the Third Reich* viser Kristin Semmens ikke blot, hvordan turismen blev nazificeret i Tyskland under ledelse af Adolf Hitler, men også brugt til at cementere en lang og fortidsrig nazistisk nation. Turismeindustrien gennemgik en nazificering og *Gleichschaltung*,⁵⁸ der havde til formål at fostre patriotisme indenfor rammerne af nazisme. Med argumentet om, at rejseorganisationen Kraft durch Freude (KdF) havde en begrænset reel påvirkning på tyske arbejderes muligheder for at komme på ferie, står Semmens i modsætning til Shelley Baranowsky og Hasso Spode, der begge lægger vægt på, at KdF muliggjorde krydstogter til Middelhavet eller langs Norges kyst for tyske arbejdere.⁵⁹ Uanset KdF's reelle indflydelse på tyske arbejderes feriemuligheder viser Baranowsky, Semmens og Spode, at der i lighed med andre europæiske lande var et fokus på arbejderes fritid og ferie i mellemkrigstiden. De politiske formål var dog forskellige, hvilket står klart ved en sammenligning af Gråbackes og Warschawskys belysning af politikeres arbejde for det demokratiske projekt gennem arbejderbevægelsers ferieorganisationer.

Såvel Löfgren som Michael Wagner peger på, at den amerikanske turisme udviklede sig anderledes end den europæiske. Allerede i mellemkrigstiden spredte masseturismen sig i USA,⁶⁰ mens den først kom til Europa efter 1945. Og netop afhandlingens emne masseturisme i BRD beskæftiger Confino og Pagenstecher sig med. Ifølge Confino startede masseturismen i BRD i slutningen af 1950'erne, da rejseantallet igen var på niveau med mellemkrigstidens.⁶¹ Overordnet undersøger Confino tyskernes omgang og stillingtagen til landets nazistiske fortid efter 1945, og her tjener turisme som middel. Confino argumenterer især ud fra to eksempler, nemlig *Heimat-*

⁵⁷ Bechmann Pedersen, "A Paradise behind the Curtain" (2019).

⁵⁸ Semmens, *Seeing Hitler's Germany* (2005), 16-17. Turisme og antisemitisme kan imidlertid spores længere tilbage end til nazismens start. Ifølge Frank Bajohr opstod det i 1870'erne. Bajohr, *Unser Hotel ist Judenfrei* (2003), 8.

⁵⁹ Baranowsky, "Strength Through Joy" (2004) og Spode, "Der deutsche Arbeiter reist" (1980).

⁶⁰ Löfgren, *On Holiday* (1999), 61-63 og Wagner, "Motorfolk i Lejr" (2017), 212.

⁶¹ Confino, *Germany as a Culture of Remembrance* (2006), 217. Hvorvidt Confino her taler om tyske eller internationale turister eller begge grupper er uvist.

diskursen anvendt i tysk turismemateriale til tyske og udenlandske turister samt turisme som dissonans i efterkrigstiden. Heimat-diskursen var ifølge Confino med til at definere tysk identitet og nationalskab (*nationhood*) efter 1945 både i BRD og DDR, idet diskursen legitimerede en italesættelse af tysk national identitet samtidig med en påvisning af kontinuitet i landets kultur og samfund.⁶² I forlængelse heraf anskuer Confino turismekampagner som et middel for tyskerne til at forholde sig til den nazistiske fortid. I en kampagne organiseret af det nationale organ Deutsche Zentrale für Fremdenverkehr lød det for eksempel:

” [...] because the years of the Nazi dominion made Germany the least beloved country in the world ... [t]he German Central Tourist Association must show foreign tourists a way that will enable them to meet again the true Germany. To be shure, Goethe’s Germany was brutally trampled on and degraded in the years of tyranny. But not all Germans took part in this maltreatment. The true Goethe’s Germany was, is, and remains immortal and indestructible.”⁶³

Jeg anskuer imidlertid ikke den tidligere turisme i BRD som en dissonans, men derimod som et ønske fra tyskerne om at vende tilbage til en normal hverdag. Derudover blev turisme brugt politisk sådan som Endy illustrerer i sin forskning, og sidst men ikke mindst var turisme med til at skabe økonomisk vækst, hvilket landet hårdt havde brug for.

I sin analyse af vesttysk efterkrigsturisme fra 1950 til 1990 undersøger Pagenstecher udviklingen i den vesttyske turismeindustri.⁶⁴ Fokus er på det visuelle aspekt af industrien, hvorved Pagenstecher positionerer sig indenfor samme felt som Larsen og Urry, nemlig med antagelsen om, at turistens blik formes af forskellige faktorer i samfundet.⁶⁵ Pagenstechers undersøgelsesperiode starter i begyndelsen af 1950’erne, og står dermed i opposition til Confinos antagelse om, at tysk masseturisme startede i slutningen af 1950’erne.⁶⁶ Foruden en forandring i turistens transportmiddel og

⁶² Confino, *Germany as a Culture of Remembrance* (2006), 81-82.

⁶³ Confino, *Germany as a Culture of Remembrance* (2006), 219.

⁶⁴ Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003).

⁶⁵ Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 10.

⁶⁶ Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 52.

rejsedestinationer, ændrede feriens indhold og ideal sig. Ifølge Pagenstecher foregik et fald i borgerskabets idealer.⁶⁷

Turismens rolle under Den Kolde Krig er et stort felt indenfor turismeforskningen. Men inden jeg præsenterer den, skal blikket først rettes mod forskningsfeltet, som koldkrigsturisme er en del af, nemlig Den kulturelle kolde Krig, der udfoldede sig på begge sider af jerntæppet. Den Kolde Krig var også en kulturel kamp, hvor målet var at vinde befolkningernes hjerter og sind gennem kulturelle tiltag. Aldrig før og aldrig siden har to supermagter, dengang USA og daværende Sovjetunionen (USSR), investeret så mange penge i kulturelle tiltag som under Den Kolde Krig.⁶⁸ Diskussionen om kultur var determineret af statsinteresse, geopolitiske strategier, ideologiske meninger og det konstante fjendebillede på den anden side af jerntæppet, og Den Kolde Krig skabte nye rammer at diskutere disse indenfor.⁶⁹ Dette viser Rósa Magnúsdóttir i sin analyse af det sovjetiske fjendebillede af USA. Magnusdóttir undersøger hvilke udfordringer, som den sovjetiske fortælling om USA gav ved officielle sovjetiske rejser i USA og besøg fra USA i USSR.⁷⁰

En af de store diskussionsemner under Den Kolde Krig var modernitet, og hvorledes et samfund var moderne. Dette undersøger Iben Vyff i *Øst, vest – hvilken fremtid er bedst? Danskere på rejse i USA og Sovjetunionen i 1950'erne* og kobler i sin forskning i lighed med Magnusdóttir Den kulturelle kolde Krig og koldkrigsturisme. Indenfor koldkrigsturisme beskæftiger Vyff sig både med blok- og interblokturisme, idet hun har fokus på danskere, der rejste indenfor en blok (den vestlige), og dem, der rejste på tværs af jerntæppet.⁷¹ Indenfor blokturismen viser Endy, hvordan turisme var en vigtig del af Marshallplanen for amerikanerne, idet formålet var at skabe sammenhold og legitimere magt i den vestlige verden.⁷² Foruden et blik på den amerikanske stat inddrager Endy i sin analyse turismeindustriens private aktører og uddyber dermed Jessica Gienow-Hechts argument om, at det var staterne, der var vigtige aktører.⁷³

⁶⁷ Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 61

⁶⁸ Gienow-Hecht, "Culture and the Cold War in Europe" (2010), 400 og 418.

⁶⁹ Gienow-Hecht, "Culture and the Cold War in Europe" (2010), 399.

⁷⁰ Magnúsdóttir, *Enemy Number One* (2018), 3.

⁷¹ Vyff, *Øst – vest, hvilken fremtid er bedst?* (2007).

⁷² Endy, *Cold War Holidays* (2004). For yderligere forskning indenfor blokturisme se: Gorsuch, "Time Travelers" (2006), Koenker, *Club Red* (2013) og Moranda, "East German Nature Tourism, 1945-1961" (2006). For forskning indenfor interblokturisme se Gorsuch, *All This Is Your World* (2011), Stenoeva, "Exporting holidays" (2019) og Standley, "Experiencing communism" (2019).

⁷³ Gienow-Hecht, "Culture and the Cold War in Europe" (2010), 400 og 418.

Denne kobling af statslige og private aktører belyser Bechmann Pedersen også i sin forskning, hvor han undersøger udviklingen af rejseaktivitet fra Vest til Øst under Den Kolde Krig. Bechmann Pedersen viser, at både statslige turismeaktører i Øst og private turismeaktører i Vest arbejdede for at få vestlige turister til Øst, og at disse aktører arbejdede for, at turismeindustrien i Øst kunne blive en del af den internationale moderne turismeindustri.⁷⁴

Turisme med udgangspunkt i krig og død er et stort forskningsfelt, hvor to af forgangsmændene er John Lennon og Malcolm Foley.⁷⁵ Dark tourism kan defineres som turisme, hvor turister rejser til en bestemt destination med formålet at møde, se og opleve en symbolsk repræsentation af døden.⁷⁶ Mødet med døden er dermed midlet til at opleve, undersøge og lære om sin arv, historie og identitet. Denne pointe illustrerer Peter Slade med sine studier af australieres og new zealanderes rejser til Gallipoli i Tyrkiet, hvor soldater fra sammenslutningen af australiske og new zealandske soldater ANZAC kæmpede mod tyrkere 25. april 1915.⁷⁷ Slaget regnes i dag for at udgøre starten på de to landes egne nationer og identitet,⁷⁸ og Slade viser dermed, at dark tourism er tæt forbundet med *heritage tourism* og erindringshistorie.⁷⁹ I den danske forskningsverden har Mette Bjerrum Jensen og Lulu Anne Hansen undersøgt emnet gennem en analyse af vestjyske bunkers som turistdestination.⁸⁰ Analysen belyser monumenter fra Anden Verdenskrig indenfor rammerne af kulturarv og kollektiv erindring og skriver sig dermed ind i forskningen af dark tourism indenfor *heritage tourism* og erindringshistorie.

⁷⁴ Bechmann Pedersen, "A Paradise Behind the Curtain" (2019), 228.

⁷⁵ Foley og Lennon, *Dark Tourism* (2000). Dark tourism er et enormt felt indenfor turismeforskningen. For yderligere læsning se for eksempel Seaton, "War and Thanatourism" (1999), Siegenthaler, "Hiroshima and Nagasaki in Japanese Guidebooks" (2002) og Reynolds, *Postcards from Auschwitz* (2018).

⁷⁶ Seaton, "Encountering Engineered and Orchestrated Remembrance" (2018), 13. Med defineringen af dark tourism som et møde med en symbolsk repræsentation af døden, definerer Tony Seaton dark tourism anderledes i forhold til den oprindelige definition som værende rejser forbundet med et møde med døden. Foley og Lennon, *Dark Tourism* (2000), 3-4.

⁷⁷ Slade, "Gallipoli thanatourism" (2003), 779.

⁷⁸ Slade, "Gallipoli thanatourism" (2003), 780.

⁷⁹ Slade, "Gallipoli thanatourism" (2003). En pointe, som også Seaton i sin forskning lægger stærkt vægt på gennem forkortelsen "EOR", som står for "Engineered and orchestrated remembrance". Seaton, "Encountering Engineered and Orchestrated Remembrance" (2018), 14 og 22-24. For yderligere læsning af rejser og ferier til et område, hvor en begivenhed med relation til død og ødelæggelse har været determinerende for arv, historie og kultur se for eksempel Friedrich m.fl., "Dark Tourism, Difficult Heritage, and Memorialisation: A Case of the Rwandan Genocide" (2018) samt Hannam og Yankovska, "Tourism Mobilities, Spectralities, and the Hauntings of Chernobyl" (2018).

⁸⁰ Bjerrum Jensen og Hansen, "Spræng dem eller bevar dem" (2014).

Mens afhandlingen positionerer sig indenfor den del af forskningen, der ser turisme som et transnationalt undersøgelsesfelt, udgør fortællingsanalyse afhandlingens overordnede metodeteoretiske ramme.

1.4. Fortællingsanalyse og erindringshistorie

Fortællinger er redskaber til at forstå og fortolke fortid og nutid. De skaber forklaringer, kontinuitet, årsagssammenhænge og relationer.⁸¹ I fortællingen skabes et bestemt indhold – udlægning af en eller flere begivenheder – hvorfor fortællinger i sin form a priori er subjektive. Fortællinger sætter historiske begivenheder i et bestemt lys, og historikerens opgave i denne sammenhæng er at afdække formålet med fortællingen for at finde årsagen til fortællingens subjektivitet.⁸² I en analyse af fortællinger står aktører og ophav dermed centralt. Karakteristisk for fortællinger er også, at de er dynamiske og foranderlige. De kan udvikle sig over tid og rum, hvilket også er tilfældet med afhandlingens tre fortællinger. Fortællingerne i afhandlingens kildemateriale skal præsentere, forklare og sælge ferier til danske turister, og de skal følge deres objekts ståsted (BRD's situation) såvel som målgruppens ståsted. Foruden produktionen af fortællingen er årsagen til fortællingens skift interessant og afgørende.⁸³ Gennem fortællingsanalyse opnås et nuanceret blik på BRD som ferieland i 1950'erne og 1960'erne, mens årsagen til de tre forskellige konstruktioner af fortællinger giver et indblik i forsøget på at få turister til en ny vesttysk stat.

I en fortælling indgår det, som jeg definerer som fortællingselementer, hvilket vil sige emner, områder, begivenheder eller lignende, der udgør den samlede fortælling. I det anvendte kildemateriale optræder for eksempel ruinromantikken og flygtninge som fortællingselement. Mens fortællingselementer både dækker over negative og positive emner, områder og begivenheder, anvender Michel-Rolph Trouillot *silences* – tavsheder – om de fortællingselementer, der bevidst udelades i en fortælling, idet de ellers ville være modstridende med den oprindelige fortælling og dets formål.⁸⁴ Tavshederne produceres med et bestemt formål og kan opstå på flere forskellige

⁸¹ Lemon, "The Structure of Narrative" (2001), 111 og Magnussen, "Fortællingsanalyse for historikere" (2018), 7.

⁸² Mordhorst, "Fra bondefrigørelse til fødevareindustri" (2004), 160.

⁸³ Trouillot, *Silencing the Past* (1995), 25.

⁸⁴ Trouillot, *Silencing the Past* (1995), 27.

måder. Det kan for eksempel ske, når kilden konstrueres. Med konstruktionen af tavsheder mener Trouillot, at tavsheder bruges af aktører til at producere og definere en bestemt form for fortid. Aktørerne arbejder på den måde med selektiv erindring,⁸⁵ hvor en bestemt fortid produceres, defineres og erindres.⁸⁶ For at kunne afdække den skal processen i konstruktionen af fortællingen og tavshederne afdækkes. Ved en sammenligning af guidebøger fra Politikens Forlag og fra Dansk Rejsefører Forlag omhandlende BRD som feriemål i 1950'erne og 1960'erne fremtræder det, at guidebøgerne fra sidstnævnte forlag ikke retter kritik mod BRD. Deres fortælling fremstår positiv, hvor få år gamle krigshandlinger forties, og hvor landets fattigdom ligeledes ikke italesættes. Guidebøgerne fra Politikens Forlag og Hirschsprungs Forlag har derimod en mere kritisk tilgang til fortællingen om ferielandet BRD, men som analysen vil vise, er guidebøgerne i forhold til en anden af afhandlingens kildegruppe nemlig FDM's medlemsblad *Motor* ikke lige så kritiske og udelader også at fortælle om kritiske emner. En stor del af fortællingen om BRD er således også den ufortalte fortælling.

Tavsheder og den ufortalte fortælling har Endy også for øje i sin analyse af amerikanske turister i Frankrig i efterkrigstiden: "For the French, hosting foreigners meant articulating visions of the nation to present to guests, choosing which aspect of the nation to publicize and which elements to leave unadvertised."⁸⁷ Tavsheder og fortællingselementer bruges altså som greb til at justere på et lands arv for at gøre den egnet i forhold til konstruktionen af et lands identitet og historie indenfor turismens kommercielle rammer. Således bliver positive elementer udvalgt for at skabe den fortælling (eller identitet) som er ønsket⁸⁸ og indenfor turismerammerne mere attraktiv i turisternes øjne. Dette er fortællingen i kapitel tre et eksempel på, mens fortællingerne i kapitel 4 og 5 i højere grad illustrerer brugen af tavsheder og negative fortællingselementer.

⁸⁵ Siegenthaler, "Hiroshima and Nagasaki in Japanese Guidebooks" (2002), 1132.

⁸⁶ Magnussen, "Fortællingsanalyse for historikere" (2018), 7.

⁸⁷ Endy, *Cold War Holidays* (2004), 6.

⁸⁸ Althoff, *Die Deutschen und ihr Mittelalter* (1992), 1-2.

Fortællingsanalyse og i tæt forbindelse hermed erindringshistorie er to store forskningsfelter.⁸⁹ Som det vil fremgå af min analyse, knytter jeg i lighed med Claus Bryld og Annette Warring erindring og fortællinger tæt sammen.⁹⁰ Ved at afdække de fortællinger, som jeg ser i kildematerialet, kan jeg undersøge og analysere iscenesættelsen af BRD samt den individuelle og kollektive erindring.

Indenfor erindringshistorien anvender forskere ifølge Warring forskellige termer, for eksempel individuel og kollektiv erindring, sammenbragte erindringer, kommunikativ erindring, kognitiv erindring, mundtlig erindring, hverdagserindring og offentlig erindring.⁹¹ Mens Warrings anke er en mangel på stringens og transparens i forskningsfeltet, vil jeg argumentere for, at de ovenstående begreber fortæller om erindringens form og tilegnelsen af dem. I min afhandling anvender jeg interviews, hvilket vil sige mundtlige erindringer. En tredje form for erindring er fotografier, som indenfor erindringsforskningen betegnes som billedmæssig erindring. Erindringerne er tilegnet i hverdagen, og mens erindringerne fra interviews belyser den individuelle erindring, og belyser kildematerialet i sit hele den kollektive erindring.

Forgangsmanden indenfor kollektiv erindring er Maurice Halbwachs, der argumenterer for, at kollektiv erindring er socialt konstrueret over tid. Det er erindring af grupper, der danner kollektiv erindring og dermed findes mange forskellige kollektive erindringer i et samfund.⁹² Bryld og Warring uddyber Halbwachs' teori, idet de mener, at et helt samfunds erindringsproduktion kan deles op i en offentlig erindring (for eksempel videnskaben) og en privat erindring, der er knyttet til hverdagslivet. Den private erindring kan også forekomme individuel,⁹³ hvilket også ses i afhandlingens kildemateriale, hvor det til tider er svært at skelne den kollektive erindring fra den individuelle. Den erindring, som jeg ser defineret i turismemateriale anvendt i afhandlingens analyse såsom postkortforsider, guidebøger og artikler i *Motor* kalder jeg

⁸⁹ Fortællingsanalyse er stort forskningsfelt såvel i Danmark som i udlandet, hvor grundstenene til forskningen blev lagt i den angelsaksiske verden i 1960'erne af blandt andre Morton White og Arthur Danto med diskussionen om forklaring og kausalitet indenfor historiefeltet. Roberts, "Introduction" (2001), 3. I lighed med Bryld og Warring påpeger Magnussen den tætte forbindelse mellem erindring og fortælling. Magnussen, "The New Spanish Memory Comics" (2014). For yderligere læsning om fortællingsanalyse se Bregnsbo og Nevers, "Demokratiet og grundloven" (2018), Farbøl, *Koldkrigere, medløbere og røde lejesvende* (2017), Fossat m.fl., "Historier om Danmark" (2018), Mordhorst, "Fra bondefrigørelse til fødevareindustri" (2014) og Trouillot, *Silencing the Past* (1995).

⁹⁰ Bryld og Warring, *Besættelsestiden som kollektiv erindring* (1999), 15 og 95.

⁹¹ Warring, "Erindring og historiebrug" (2011), 6.

⁹² Halbwachs, *On Collective Memory* (1992), 38.

⁹³ Bryld og Warring, *Besættelsestiden som kollektiv erindring* (1999), 20.

kollektiv erindring. Kilderne anvendt i afhandlingens analyse giver et billede af en del af samfundets erindring om Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig og udgør dermed et bidrag til forskningen i den danske befolknings erindring af tiden fra 1940 til 1970.

1.5. Kilder og metoder

Foruden fortællingsanalyse som den overordnede metodeteoretiske ramme gælder en specifik metode til hver kildegruppe. Disse metode- og kildemæssige overvejelser vil blive præsenteret i nærværende afsnit.

I præsentationen af sin billedanalyse definerer Jens Jäger fire hjørneste: ”Inhalt, Inszenierung, unmittelbarer Kontext sowie Adressaten [...]”.⁹⁴ Jeg vil imidlertid argumentere for, at det ikke kun gælder ved billedanalyse, men derimod ved analyse af alle kilder. Hjørnesteene i en historisk analyse er indholdet, iscenesættelsen, konteksten og målgruppen, mens kildens form determinerer nuancerne i analysemodellen. I forlængelse heraf er afhandlingens metodiske tese, at gennem brug af både visualitet og sprog, er det muligt at undersøge et problemfelt mere udførligt og dermed opnå nuancerede svar og erkendelse.

I dette og de næste afsnit vil jeg præsentere de kilder og metoder, som jeg har brugt for at besvare afhandlingens problemstilling, nemlig kortlægningen af iscenesættelsen af BRD, afsøgningen af den kollektive erindrings rolle og den individuelle turists minder om Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig samt oplevelsen af BRD som ferieland i 1950’erne og 1960’erne. Til at undersøge disse felter inddrager jeg primært seks forskellige kildegrupper, hvis fællesnævner er sprog og/eller visualitet. Det drejer sig om private fotografier, postkort, guidebøger, billeder og artikler fra FDM’s medlemsblad *Motor*, salgsmateriale i form af hæfter fra De Danske Statsbaners (DSB) rejsebureau og interviews.⁹⁵ Til at besvare problemstillingens første spørgsmål, markedsføringen og iscenesættelsen af BRD som ferieland, anvender jeg primært forsiden på postkort, guidebøger, artikler fra *Motor* samt salgsmaterialet fra DSB. Til problemstillingens andet spørgsmål, oplevelsen af BRD som ferieland, bruger jeg postkort, artikler fra *Motor* og interviews. Som led i besvarelsen af dette spørgsmål

⁹⁴ Jäger, ”Überlegungen zu einer historiographischen Bildanalyse” (2017), 676.

⁹⁵ Supplerende i min analyse optræder også en radioreportage og skriftlige erindringer, men da de optræder få gange, får de ikke deres egen kategori.

inddrages en undersøgelse af den individuelle og den kollektive erindring, hvor guidebøger og artikler fra DSB også inddrages. Mens forsiden på postkort, guidebøgerne og artikler fra *Motor* samt DSB kan give et indblik i den kollektive erindring vedrørende Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig, giver interviews med informanter og bagsiderne på postkort, hvor turisterne skrev hilsner hjem, et indblik i individets erindring. Besvarelsen af problemstillingens tredje spørgsmål bygger på analysen foretaget ud fra spørgsmål 1 og 2.

Som allerede påpeget er kildernes form af forskellig karakter, mens de har erindringer, fortællinger og forestillinger til fælles, hvilket danner rammen for afhandlingens analyse. Centralt ved analysen står udover kontekst aktør(er) og kildernes iscenesættelse. Metodisk anvender jeg foruden den klassiske historiske kildekritiske læsning visuel historie og oral history. Da de to sidste kræver en dybere introduktion end den første, præsenterer jeg dem enkeltvis i de to følgende afsnit. Efter præsentationen af de to metoder følger en introduktion af kilderne.

1.5.1. Visuel historie

Begreberne iconic turn, pictural turn og visual turn samt forskningsfelterne historisk billedforskning, visuel historie og visuel kultur afspejler det store omfang af forskere, der beskæftiger sig med visuelle kilder og kildeformens enorme potentiale. Forgangsmanden indenfor feltet er Jacob Burckhardt med sine studier af kulturhistorie i renesansens Italien fra 1860.⁹⁶ I den tysksprogede forskning dominerer Jens Jäger og Gerhard Paul,⁹⁷ mens Peter Burke med begrebet *image management*⁹⁸ og sit fokus på visuel iscenesættelse af magt er en blandt mange forskere fra den angelsaksiske verden. Indenfor dansk forskning er det nyeste skud på stammen en antologi over visuel historie, hvor det visuelle kildemateriale analyseres som symboler og ikoner eller i kombination med tekst og fortællinger. Gennem denne analysestrategi viser antologien, at den visuelle kilde a priori er subjektiv, og at en vigtig del af arbejdet med visuel historie er at undersøge kildens autenticitet.⁹⁹

⁹⁶ Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860).

⁹⁷ Jäger, *Photographie* (2000), Paul, *BilderMACHT* (2013) og Paul, *Das visuelle Zeitalter* (2016).

⁹⁸ Burke, *Eyewitnessing* (2006), 73.

⁹⁹ Magnussen m.fl., *Visuel Historie* (2018).

Adskillige forskere har som demonstreret beskæftiget sig med turismehistorie, og flere af dem anvender visuelle kilder. Tendensen er imidlertid, at visuelle kilder i højere grad tjener formålet at understøtte et argument udledt af tekstmaterialet fremfor at være undersøgelsens genstandsfelt.¹⁰⁰ Afhandlingens analytiske greb, fortællinger, kan ikke kun identificeres i tekster men i lige så høj grad også i visuelle kilder. For som Ludmilla Jordanova argumenter: "Objects act as mediators, they cannot be simple reflections of an independent state of affairs, a point that applies as much to photography, for example, as to painting."¹⁰¹ Derfor er de visuelle kilder i fokus i min analyse, hvor jeg undersøger dem i deres form og således bidrager med endnu et lag i afhandlingens analyse.

En anden vigtig komponent i analysen af visuelle kilder er sammenligning. Gennem en sammenligning med andre visuelle kilder og andre kildeformer bliver for eksempel mønstre eller mangel på samme synlige. En sammenligning mellem kildernes visuelle udtryk og tekst, og hvilken betydning de to parametre skaber i sammenhæng, er elementær for min besvarelse af problemformuleringen. Jägers argument om, at tekstens formål i kombination med visualitet er at fortælle beskueren, hvad han iagttager, står dermed central i min analyse.¹⁰² Forholdet mellem tekst og visualitet ses for eksempel på kort 1.1 og billede 1.1 og 1.2. På kort 1.1 ses et kort over et vejnet i området mellem Koblenz i nord og Mainz i syd. Foruden de større hovedveje i regionen ses også, hvordan området iscenesættes: Det byder på eventyr og mystik ved Loreleyklippen, lækker vin i form af en vintjener, druer og et vinglas, storslået natur (skove og bjerge) og ikke mindst en bred motorvej, der både viser, hvor moderne BRD var som ferieland, og gjorde det nemt for (danske) turister at komme hurtigt frem til feriedestinationen. På billede 1.1 og 1.2 definerer teksten stemningen på billederne og dermed i området: på det ene står "Ved det sagnomspundende Rhinen", og på det andet står "Eltz-borgen, Mosellandets eventyrslot". Mens teksten på billede 1.2 konfirmerer den visuelle fortælling, iscenesætter teksten på billede 1.1 billederne og dermed området ved Rhinen som mytisk og sagnomspundet.

¹⁰⁰ Se for eksempel Jensen, *Bornholm* (2016) og Koenker, *Club Red* (2013).

¹⁰¹ Jordanova, *The Look of the Past* (2012), 5.

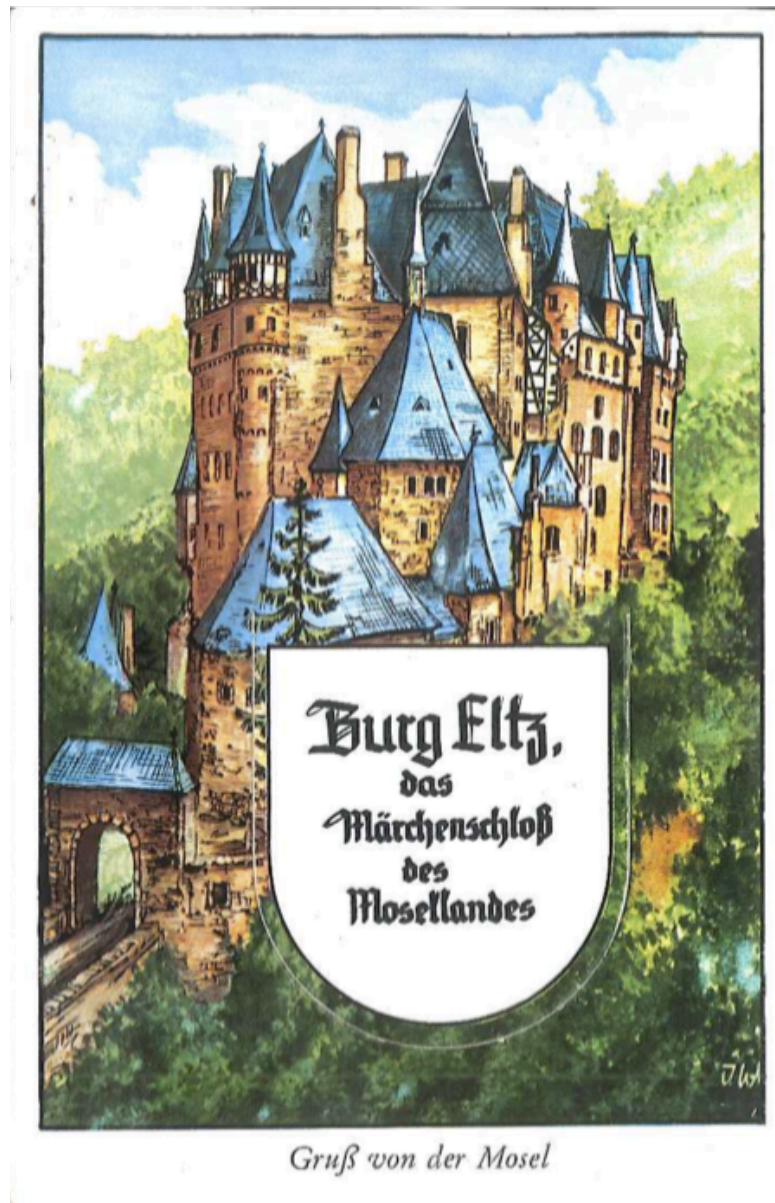
¹⁰² Jäger, "Überlegungen zu einer historiografischen Bildanalyse" (2017), 679.

Kort 1.1. Kort over området mellem Koblenz i nord og Mainz i syd. Ewerlöf, *Nordvesttyskland* (1965), 107.

Billede 1.1. Postkort sendt fra en sommerferie ved Rhinen i 1954. "Am sagenumwobenen Rhein", 24/6 1954.

Billede 1.2. Postkort sendt fra en sommerferie ved Mosel i 1955. "Burg Eltz, das Märchenschloß des Mosellandes", 13/7 1955.

1.5.2. Oral history

Oral history er i lighed med visuel historie et stort metodisk felt. Indenfor den angelsaksiske forskningstradition så metoden første gang sit lys i 1948, og den slog for alvor igennem i 1970'erne, hvor Studs Terkel og Paul Thompson som et led i den socialhistoriske vending skrev historien "nedefra". Terkel undersøger denne gren af historien med en analyse af amerikanske arbejdere, mens Thompson koncentrerer sig om britisk

historie.¹⁰³ I det tysksprogede forskningsrum har historikere de sidste årtier vist særlig interesse for Anden Verdenskrig, den tyske efterkrigstid og Den Kolde Krig på begge sider af jerntæppet.¹⁰⁴ I Danmark er metoden især blevet brugt ved undersøgelse af Anden Verdenskrig,¹⁰⁵ mens andre emner indenfor danmarkshistorien de senere år også har været under den mundtlige fortællings lup, for eksempel social- og erhvervs-historie.¹⁰⁶ Seneste skud på stammen indenfor den danske forskningsverden er antologien *Oral History i Danmark* fra 2016, der med sine ni bidrag belyser oral historys fordele og ulemper.¹⁰⁷

Men hvorfor inddrage oral history i undersøgelsen af dansk udlandsturisme i 1950'erne og 1960'erne? Den store fordel ved emnet turisme efter Anden Verdenskrig er, at historikeren (endnu) kan gå til sagens kerne turistene og få belyst perspektiver, problemer og fortællinger, der ikke findes i trykt materiale. Sagt med andre ord kan historikeren endnu undersøge "de blinde vinkler"¹⁰⁸ indenfor emnet. Den blinde vinkel, som det trykte kildemateriale i min afhandling ikke kan belyse, er som nævnt den enkelte turists fortælling og oplevelse. Hvad tænkte og følte turisterne, når de var afsted på ferie? Og hvordan husker de ferierne? Interviews er således væsentlige i min

¹⁰³ Terkel, *Working* (1975) og Thompson, *The Voice of the Past* (1988).

¹⁰⁴ En af forgængerne er Alexander von Plato, der har beskæftiget sig med disse emner med *Erfahrungsgeschichte*, erindringshistorie og koblingen mellem psykoanalyse og oral history som undersøgelsesfelter. Plato m.fl., *Hitlers Sklaven* (2008).

¹⁰⁵ I 1988 udgav Esben Kjeldbæk artiklen "Sabotørinterviews som "Oral History". Fortælling. Erindring. Gyldighed", hvor han med oral history som ny tilgang undersøgte modstandsbevægelsen under Anden Verdenskrig. Kjeldbæk, "Sabotørinterviews som "Oral History"" (1988). Sidenhen har Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharf Smith undersøgt danske soldater, der kæmpede på Østfronten, og i 1994 udgav Annette Warring *Tyskerpiger. Under besættelse og retsopgør*, der belyser historien om de kvinder, der havde et forhold med tyskere under krigen i et historisk og et erindringshistorisk perspektiv. I lighed med Terkel og Thompson arbejder Warring med socialhistorie nedefra. Christensen m.fl., "Samtaler om vold" (2016) og Warring, *Tyskerpiger* (1994).

¹⁰⁶ I 2016 udgav Stine Grønæk Jensen m.fl., *På kanten af velfærdsstaten. Anbragte og indlagte i dansk socialforsorg 1933-1980*, der i en analyse af informanternes fortællinger undersøgte forholdene for anbragte i forsorgen, og hvordan de oplevede anbringelsen. Jensen m.fl., *På kanten af Velfærdsstaten* (2016). Indenfor det erhvervshistoriske felt blev Helle Nissen Gregersen ansat i 2017 som ph.d.-stipendiat på Aalborg Universitet med formålet at undersøge betydningen af etableringen og den senere udvidelse af B&O i byen Struer.

¹⁰⁷ Bak, *Oral history i Danmark* (2016). Lige fra undersøgelsen af begrebet "den pæne pige" i mellemkrigstidens Danmark til undersøgelsen af danske soldaters indsats i Kroatien fra 1992-1995. Søland, "Oral history som historisk kildemateriale" (2016) og Rasmussen, "Oral history og militærhistorie" (2016).

¹⁰⁸ Jensen m.fl., "Anbragt i historien" (2016), 98. Jensen m.fl. arbejder med udtrykket "den blinde vinkel" indenfor dansk socialhistorie. Begrebet dækker imidlertid i bredere forstand, hvilket forskere har argumenteret for som oral historys store fordel: at undersøge de dele af historien, som trykte kilder ikke kan undersøge. Robert Perks og Alistair Thomson betegner det "hidden from history". Perks og Thomson, *The Oral History Reader* (1998), ix.

analyse for at svare på afhandlingens problemstilling. Dermed undersøger jeg de to ting, som oral history består af: det historiske lag og det erindringshistoriske lag.¹⁰⁹

To emner, der optager meget diskussionsplads, er troværdigheden samt repræsentativiteten af informantens fortælling. Da kernen i min undersøgelse af informanternes fortælling er informantens *egen* fortælling, har de ikke til formål at repræsentere mere end selve denne fortælling. Dermed indtager jeg i min analyse af interviewene samme metodiske udgangspunkt som Warring: ”Hvad interviewene ikke har i repræsentativitet og generaliserbarhed, har de i subjektivitet, konkretisering og dybde.”¹¹⁰ Modsat Albrecht Lehmann, der ser sandhedsgraden i et interview udfordret, argumenter jeg for, at kilden skal analyseres indenfor dets egne rammer, hvilket konkret betyder indenfor den subjektive fortællings rammer.¹¹¹ Alessandro Portelli udtrykker det således: ”[...] ”wrong” statements are still psychologically ”true” and that this truth may be equally as important as factually reliable accounts.”¹¹² Så når flere informanter har fortalt, at de har stået udenfor deres barndomshjem i Nordsjælland eller i Midtjylland og set Hamborg og Flensborg blive bombet under Anden Verdenskrig, er det et udtryk for, hvilke spor krigen satte fremfor en bevidst handling om at overdramatisere en fortælling.

Lehmann påpeger dog to vigtige forhold, som også er udslagsgivende i min analyse, nemlig at informanten uvilkårligt har ændret sig fra oplevelsestidspunktet til fortællestidspunktet, og at det har kulturen og samfundet også. Det har betydning for den måde, som informanten reflekterer og fortæller på,¹¹³ og det har dermed betydning for fortællingens karakter.

I den praktiske udførelse af interviews har jeg været optaget af forholdet mellem informanten og mig, historikeren. Dette ses udfoldet i flere aspekter. For det første har jeg interviewet 12 personer, som jeg ikke kendte privat (Se tabel 1.1: Interviews med informanter). Ved disse interviews har jeg fået en del baggrundsfortælling med som forklaring modsat i de to sidste interviews, hvor jeg interviewede min mormor, Jonny

¹⁰⁹ Bak, ”Indledning” (2016), 13.

¹¹⁰ Warring, *Tyskerpiger* (1994), 23.

¹¹¹ Lehmann, *Erzählstruktur und Lebenslauf* (1983), 27.

¹¹² Portelli, ”What Makes Oral History Different” (1998), 68.

¹¹³ Lehmann, *Erzählstruktur und Lebenslauf* (1983), 28.

Andersen, og min morfar, Niels Andersen.¹¹⁴ Da jeg har et nært forhold til dem begge, gjorde jeg meget ud af i interviewsituationen, at de skulle fortælle deres historier til en ukendt lytter. Jeg forsøgte dermed at undgå en fælde af indforståethed.

For det andet var jeg optaget af, at forholdet mellem min informant og mig uvilkårligt ville påvirke interviewets udfald og dermed mit kildemateriale. Chris Holmsted Larsen definerer interviews med informanter som en ”tillidsskabende proces”¹¹⁵, hvor historikeren kan få adgang til et stort materiale, hvis informantens tillid vindes. I mine interviews har dette også vist sig at være tilfældet, idet jeg som led i interviews har fået adgang til fotografier og diverse rejseplaner. Hvis informanten har haft klare erindringsforskydninger eller husket ting forkert, har jeg ikke irettesat informanten undervejs i interviewet eller indgået i dybere diskussioner for ikke at forstyrre relationen mellem informanten og mig. Det var for eksempel tydeligt, at Lis Madsen under interviewet blandede regioner af BRD sammen, men da jeg vurderede, at det ikke var meningsforstyrrende for fortællingens centrale pointer, afbrød jeg hende ikke.¹¹⁶

Med ovenstående udgangspunkt for mine interviews positionerer jeg mig dermed indenfor den del af forskningen, der argumenterer for, at interviews som historiske kilder bliver skabt af såvel informanten som historikeren. Jeg vil i tråd med denne del af forskningen argumentere for, at forskeren ikke er en flue på væggen, men derimod har indflydelse på informanten og kildematerialet.¹¹⁷ At jeg som forsker har haft indflydelse på informanterne ses også udspillet i en anden sammenhæng. I flere situationer har jeg oplevet, at informanterne ikke følte sig tilstrækkelige; at deres erindringer og fortællinger ikke var gode nok til en historiker, eller at de måske ikke fortalte mig, hvad jeg *nok* gerne ville høre: ”Jeg ville jo gerne kunne sige til dig, at jeg er blevet sådan beriget geografisk eller kulturelt. Men ...”¹¹⁸ Kathleen M. Ryan belyser, hvorledes kvinder, der tjente i den amerikanske hær under Anden Verdenskrig, underkendte deres egen fortælling og værdi uden at have det som formål. De prøvede derimod at tale dem selv ind i de forventninger, det amerikanske samfund havde til

¹¹⁴ Da min personlige relation har haft en påvirkning på interviewet, er min mormor, Jonny Andersen, og morfar, Niels Andersen, de eneste, der ikke er blevet anonymiseret.

¹¹⁵ Larsen, ”Samtidshistoriens sensitive kilde” (2016), 71.

¹¹⁶ Lis Madsen, 0.00.00-0.14.51.

¹¹⁷ Se for eksempel Fogerty, ”Oral History and Archives” (2006).

¹¹⁸ Lis Madsen, 0.13.28-0.13.38. Tre punktummer efterfulgt af hinanden er en tøven og/eller en uafsluttet sætning.

kvinder i 1940'erne.¹¹⁹ Mens Ryan argumenter for, at dette siger noget om kvindernes selvforståelse i en større national historie, vil jeg argumentere for, at denne ubevidste tøven overfor vigtigheden af egen fortælling og erindring ikke er speciel for kvinder, men derimod findes hos begge køn.

Som konsekvens af disse ovenstående problematikker – eller det som Sebastian Olden-Jørgensen kalder metodens ”sorger”¹²⁰ – har jeg derfor udført semistrukturerede interviews. Det vil sige, at jeg udarbejdede en interviewguide med spørgsmål, som jeg ville stille, og emner, som jeg gerne ville høre informanten reflektere over.¹²¹ Det var langt fra alle spørgsmål, der kom i spil under mine interviews, idet det også var vigtigt for mig, at informantens fortælling var det styrende element. Sagt med andre ord opsatte jeg modsat ved et livshistorieinterviews brede rammer for interviewet qua indledende spørgsmål eller spørgsmål undervejs.¹²² Jeg har således ikke fået informanternes livshistorie at vide, men informanterne er selv kommet ind på det i forbindelse med ferieoplevelser i et erindringsperspektiv, hvis det har haft betydning for deres videre liv. Lis Madsen fortæller for eksempel, hvordan hun som barn lærte at være modig af sin far på en sommerferie i BRD, og gennem interviewet med Kirsten og Jørgen Sørensen er det tydeligt, at barndoms- og ungdomsoplevelser i BRD vækkede interessen for at tage på cykelferie i det genforenede Tyskland som voksne.¹²³

En anden form for kontekst, som er vigtig at have for øje ved analysen af et interview, er informanternes mulige bevæggrunde til at konkludere og skabe årsags-sammenhænge eller mangel på samme. Hvor flere af informanterne har fortalt om deres oplevelser med en vis sikkerhed i deres fortælling, er Søren Pedersen i sine fortællinger mere forsigtig med at konkludere. I modsætning til Lis Madsen, hvor usikkerheden og bekymringen for ikke at sige noget tilstrækkeligt spiller en rolle i hendes fortælling, ser jeg det ikke som tilfældet her. Derimod kan det tillægges en ”erhvervs-skade” hos Søren Pedersen. Som pensioneret advokat vil han nødtigt konkludere for sikkert på noget, som han ikke *ved*. Så hvorvidt han oplevede en politiske vækkelse

¹¹⁹ Ryan, ””I Didn’t Do Anything Important”” (2009).

¹²⁰ Olden-Jørgensen, ”Glæder og sorger i oral history” (2016), 30.

¹²¹ Se bilag 1.

¹²² I et livshistorieinterview fortæller informanten fra sit første minde til fortælletidspunktet. Informanten bestemmer selv, hvad der fortælles, og hvordan det fortælles, og kæder i sin fortælling de forskellige elementer sammen til en samlet fortælling. Horsdal, *Livets fortællinger* (1999), 105.

¹²³ Lis Madsen, 0.01.42-0.02.13. Kirsten og Jørgen Sørensen, 0.00.00-0.51.55.

som 18-årig på højskolen Sonnenberg og var klar over dette, vil han ikke svare endeligt på, men i bagklogskabens klare lys, lader det til at være sådan: ”Det [højskoleopholdet, JA] havde så den betydning, kan man sige. Altså i hvert fald sådan ... I hvert fald helt oplagt, ik’?”¹²⁴ I interviewsituationen er informantens karakter som fortæller dermed vigtig for udfaldet af interviewets indhold.¹²⁵

Claus Bundgaard Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter S. Smith argumenterer for, at interviewerens sanseindtryk i en interviewsituation også spiller en rolle for interviewets indhold samt den følgende analyse.¹²⁶ Jeg vil i lighed med dem argumentere for dette og hævde, at det er endnu en form for kontekst, som historikeren skal have for øje. Nogle informanter er svære at aflæse, mens det i andre tilfælde er omgivelserne, som kan være hæmmende. En af informanterne interviewede jeg i en lille, mørk lejlighed, hvor avisstakke optog pladsen i sofaen og på borde og stole, mens brugte rødvingsglas og en sær lugt samt informantens beskidte tøj fra tid til anden stjal min koncentration og dermed evne til at få det mest mulige ud af interviewet.

Jeg har interviewet de fleste informanter i deres hjem og været opmærksom på, hvor mange der har været tilstede i interviewsituationen, idet andre personer eller andre informanter kan påvirke interviewet i en både positiv og en negativ retning.¹²⁷ Den positive indflydelse ved interview af flere informanter samtidig er, at informanterne via egne fortællinger minder hinanden om ting og begivenheder, som de ikke selv havde tænkt på. Det var for eksempel tilfældet, da jeg interviewede ægteparret Henriksen. Gennem Hans Henriksens fortælling om mødet med Sinalco huskede Bente Henriksen ikke blot sin første sodavand men også tyggegummi.¹²⁸ Den negative indflydelse kan være, hvis den ene informant er en dominerende taler og bestemmer samtaleemnet for den anden. Hvor det har været tilfældet, har jeg vurderet, at det var bedst at interviewe parret hver for sig.

¹²⁴ Søren Pedersen, 0.08.15-0.08.20.

¹²⁵ For yderligere læsning om fortællertyper og påvirkning på interviewets indhold se Kjeldbæk: ”Oral history om besættelsen” (2016).

¹²⁶ Christensen m.fl., ”Samtaler om vold” (2016), 59.

¹²⁷ Quinlan, ”The Dynamics of Interviewing” (2011), 28-29. Halbwachs argumenterer for, at det er folk omkring informanten, en ægtefælle, en søster eller en ven og deres minder, der fremkalder minder hos informanten. Halbwachs, *On Collective Memory* (1992), 38. Mary Kay Quinlan peger også på andre faktorer, som kan have indflydelse på interviewet, heriblandt informantens lyst til at blive hørt, forholdet mellem interviewer og informant samt personlige karakteristika såsom køn, social status, politiske og religiøse holdninger. Quinlan, ”The Dynamics of Interviewing” (2011), 27, 30 og 34.

¹²⁸ Bente og Hans Henriksen, 0.11.18-0.12.30.

En sidste faktor ved arbejdet med interviews, som er vigtig at have for øje, er som tidligere nævnt interviewets tosidede karakter. På den ene side har det en faktuel karakter, mens det på den anden side afdækker et individs subjektive fortælling om en bestemt begivenhed, hændelse eller proces, hvilket ifølge Portelli er metodens force: "Oral history tells us not just what people did, but what they wanted to do, what they believed they were doing, and what they now think they did."¹²⁹ På engelsk skelnes mellem begreberne story og history, mens jeg på dansk bruger begreberne fortælling om informantens subjektive udlægning og historie om den faktuelle side af metoden. Fortællingselementet spiller som nævnt en central rolle i analysen af mit samlede kildemateriale – såvel visuelt, skriftligt som mundtligt. Qua kildernes forskellige former opstår forskellige fortællinger, og i mødet med hinanden danner de både en samlet fortælling og mange forskellige fortællinger.

Præsentationen af kilderne har jeg struktureret efter kildernes udtryk og balancen mellem det visuelle og det sproglige. Således starter jeg med præsentationen af rent visuelle kilder, fotografier, og ender med rent sproglige kilder, interviews. Imellem yderpunkterne er postkort, derefter guidebøger, så hæfter fra DSB, og endeligt artikler fra *Motor*. Indenfor hver kildegroupe findes et særligt analyseapparat, som jeg præsenterer i det enkelte afsnit.

1.5.3. Kommercielle og private feriefotografier

Den første kildegroupe er fotografier, som adskillige turismeforskere har beskæftiget sig med.¹³⁰ I min analyse af fotografier er jeg interesseret i at undersøge, hvordan ferie og ferieoplevelser blev fremstillet. Derudover er fotografierne med til at afsøge, hvilke turistattraktioner danskere tog til, og om turister blev formet af guidebøger og andet markedsføringsmateriale.

Fotografier og interviews er som kildetyper tæt forbundet,¹³¹ hvilket blandt andet i praksis har vist sig ved, at fotografier har hjulpet informanter til at huske deres ferier

¹²⁹ Portelli, "What Makes Oral History Different" (1998), 67.

¹³⁰ Larsen og Urry, *The Tourist Gaze 3.0* (2011), 155-188 og Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 255-275. Med en analyse af turister og fotografering udvider og udvikler Larsen og Urry teorien om turistblikket, idet fotografering og turistblikket påvirker hinanden i begge retninger, mens Pagenstecher betoner i lighed med nærværende afhandlings analyse vigtigheden af et fotografis fortællingsstruktur.

¹³¹ Freund og Thomson, "Introduction" (2011), 2. For yderligere læsning om relationen mellem fotografi og interview se Freund og Thomson (red.), *Oral History and Photography* (2012).

bedre i interviewsituationen, samtidig med at anvendelsen af fotografier ved interviews har givet fortællinger i flere lag.¹³² Fotografiet har for eksempel været rammesættende for interviewet, og det har bragt minder frem. Da Marie Kofoed bladrede sit familiealbum igennem, fremkaldte et fotografi af Köln Domkirke minder om dagene i Köln.¹³³

Der er både private fotografier fra familiealbum (se f.eks. billede 4.5) og fra kilder med et kommercielt ophav (se f.eks. billede 3.12). Mens fotografierne med kommercielt ophav udtrykker og etablerer en fortælling om negative og positive ting, er det kendetegnene for de private fotografier, at de hovedsagligt er et produkt af gode oplevelser. De to grupper af fotografier adskiller sig dermed i ophav og formål.

Fotografierne med et kommercielt ophav er bragt i FDM's medlemsblad *Motor*,¹³⁴ og her er formålet blandt andet at sælge ferier til BRD. Det viser sig i form af fotografier, der understøtter tekstens fortælling med idylliske billeder af slotte, eller uddyber tekstens dramatiske fortælling om fjendelandet DDR gennem billeder fra Østberlin, der er taget i et bestemt perspektiv. Som det vil fremgå af kapitel 5 var disse billeder en del af konflikten mellem Øst og Vest, og som Paul definerer som Den Kolde Krigs billedkrig.¹³⁵

De private feriefotografier er hentet fra informanternes familiealbum. På samme måde som et postkort hængende på et køleskab er fotografier fra en ferie et bevis på, at familien har været afsted. Modsat portræt- eller andre former for fotografier, er dagligdagsfotografierne interessante, idet de afspejler hverdagen og dens trivialiteter.¹³⁶ Men ligesom andre visuelle kilder er dagligdagsfotografier i deres form subjektive, hvilket skyldes to ting. Et fotografi bliver taget på baggrund af mange forskellige valg, og derudover viser dagligdagsfotografier i reglen de lykkelige perioder, for eksempel når familien er på ferie,¹³⁷ hvilket en af informanterne også reflekterer over i interviewet: "Billeder, dem har vi jo fra de lykkelige stunder, ikke også? Det er jo feriebilder."¹³⁸ Ifølge Jäger adskiller disse fotografier sig fra professionelle fotografier ved

¹³² Freund og Thomson, "Introduction" (2011), 5.

¹³³ Marie Kofoed I, 00.00.00-00.50.08.

¹³⁴ For introduktion af medlemsbladet se afsnit 1.4.7.

¹³⁵ Paul, *BilderMACHT* (2011), 361.

¹³⁶ Löfgren, "Wish You Were Here!" (1985), 90.

¹³⁷ Jäger, *Photographie* (2000), 12 og 152.

¹³⁸ Jørgen og Kirsten Sørensen, 0.19.16-0.19.19.

ikke at have et formål af sociologisk, politisk eller ideologisk karakter.¹³⁹ Mens Jäger kan have ret i denne påstand, viser min analyse, at amatørfotografier og dagligdagsfotografier har karakter af sociale, politiske eller ideologiske emner. Vel har fotografens hensigt ikke været ideologisk, politisk eller social men derimod privat, men fotografiets ideologiske, politiske og/eller sociale karakter er opstået gennem fotografiets objekt. Det tjener billederne 2.2, 4.5 og 5.10-5.18 som eksempler på.

Jeg analyserer ud fra argumentet om, at fotografering og fotografi er en visuel aktør i hverdagslivet, der er med til at iscenesætte livet.¹⁴⁰ Fotografierne skal altså forstås som handlinger – performative praksisser¹⁴¹ – og som analysen viser, kan en viden om kulturelle forhold i danske familier og deres liv opnås igennem disse billeder. Det gælder for eksempel en gymnasieelevs opfattelse af sig selv og sin generation i begyndelsen af 1960'erne og feriepraksisser omkring madlavning og kønsfordeling i samme periode.¹⁴²

1.5.4. ”Lige en lille hilsen her fra Tyskland [...]”

Jeg har indsamlet 114 postkort ud fra kriteriet, at afsender gav udtryk for at være på ferie i BRD og modtager var i Danmark i afhandlingens periode. Kortene er fundet ved arrangementer afholdt af Dansk Postsamlerklub og diverse filatelistforeninger samt på www.qxl.dk i efteråret 2016. Postkortenes aktører er producenten, turisten og modtageren. Det er dermed vigtigt at have for øje, at i modsætning til de andre kilder har postkortforsiderne et tysk ophav, hvor især to firmaer er gennemgående: Kramers Kunstanstalt KG og Schöning & Co. Modtagerens funktion er vigtig i forhold til tilgængelighed og udbredelse, idet han har valgt at bevare nogen, (måske) smidt andre ud og endeligt doneret dem til et arkiv og/eller et museum eller solgt dem til en postkortsamler. Det er således tilfældigt, at det netop lige er de 114 postkort, som har fundet vej til mit skrivebord.

Kortenes forside er bygget op efter et bestemt mønster: der er et eller flere billeder og en tekst, der fortæller det geografiske punkt eller definerer stemningen på

¹³⁹ Jäger, *Photographie* (2000), 150.

¹⁴⁰ Dam Christensen og Illeris (red.), ”Indledning” (2009), 182-183.

¹⁴¹ Larsen. ”Fotografi som ”performance”” (2009), 209.

¹⁴² For uddybning se afsnit ”2.3. Danmark efter Anden Verdenskrig” og ”2.5.4. En pause fra hverdagen.”

postkortet. Postkortets illustrationer som for eksempel på billede 1.1 slotte, ruiner og floden, giver beskueren en ide om, hvor i landet billederne er fra. Men det er kortets titel, der placerer billederne præcist geografisk: ”Ved det sagnomspundne Rhinen.” De fleste kort prydes med naturmotiver i godt vejr, eller sagt på en anden måde de klassiske motiver: et panoramablik over en by, et panoramablik over et naturområde eller en havn (se billede 1.3 og billede 1.4).¹⁴³

Billede 1.3. Postkort med Bremen havn som motiv. ”Bremen Überseehafen”, 4/10 1958.

¹⁴³ I sin forskning peger Löfgren på yderligere tre klassiske postkorttemaer: tiltalende naturomgivelser, romantiske solnedgange og historiske mindesmærker. Löfgren, ”Wish You Were Here!” (1985), 96. Martin Rheinheimer deler motiverne i endnu flere kategorier, idet han arbejder med turistmæssig infrastruktur (hoteller, restauranter, transportmidler, strandpromenader etc.), landskabsmotiver, luftfotografier og landkort, flermotivkort, seværdigheder (for eksempel kirker og fyrtårne), badegæster, lokale beboere, dyrefotos og andet, hvor humoristiske kort og kunstnerkort hører under. Rheinheimer, ”Billeder fra Nordsøkystens søbade” (2006), 125-126 og 129.

Billede 1.4. Postkort med Lübeck by. Et af de få kort i samlingen, hvor fotografen har anvendt et fulgeperspektiv. "Lübeck. Luftaufnahme", 6/7 1968.

Postkortets form er afgørende for kildens udtryk. Kortet er relativt lille, hvorfor afsender kun kan skrive begrænsede hilsner, hvilket afspejler sig i kortenes skrivestil. Det er både børn og voksne, der skrev hjem fra deres ferier, og generelt er hilsnerne kortfattede. Blandt kortene dannes imidlertid et mønster for en standardhilsen: vejret nævnes, og det konstateres, at afsender har det godt og får set en masse: "Kære fru Henriksen! Vi sender Dem herfra en venlig hilsen. Vi har det rart og vejret er fint. Vi foretager os udflugter herfra, og har allerede set meget. Her er meget skønt om efteråret desværre går 8 dage hurtigt Hotellet er godt og maden ligeledes, så familien er tilfreds. Håber I har det godt. De venligste hilsner fra os alle. E. Lybecker."¹⁴⁴ Men flere har også skrevet som Olav: "Kære – farmor og farfar – vi har – det – godt hilsen OLAV – og de andre"¹⁴⁵. En anden faktor havde også indflydelse på kortenes hilsner: modtagers forventning. Familiemedlemmer eller venner forventede at få et postkort fra turisten,¹⁴⁶

¹⁴⁴ "Hotel zum Anker. Alf an der Mosel", 21/10 1964. Forfatteren se(JA) har ved citering fra artikler og postkort medtaget skrivestilen herunder stavefejl og forkert tegnsætning. Ved ulæselige ord og/eller tegn er (?) angivet.

¹⁴⁵ "Rühle im schönen Weserbergland", 5/4 1966.

¹⁴⁶ Löfgren, "Wish You Were Here!" (1985), 105-106.

hvilket også afspejles i hilsner, for eksempel i Johns kort sendt til sin mor: "[...] – du skal ikke vente at jeg skriver regelmæssigt – det bliver som jeg har tid til [...]"¹⁴⁷ Kildematerialet kan ikke give svar på modtagernes forventninger eller reaktioner på modtagelse af postkortene, men jeg vil argumentere for, at den spillede en rolle for hilsenen. Modtager forventede at høre, at ferien var god, og at vejret var godt. Derfor berettede de fleste som Robert i 1954: "vi har haft en dejlig Tur har set meget og nogle af de kønneste Steder jeg har set i mit liv".¹⁴⁸

I kildematerialet optræder nogle afsendere og modtagere flere gange. De er identificeret ud fra enslydende håndskrifter eller ens adresser. For eksempel sendte Mamma ti postkort til Ib og Marianne i perioden fra 1951 til 1967. I alt modtog Ib og Marianne 23 postkort mellem 1951 og 1968, hvoraf Mamma skrev de fleste, mens Steen og Inge samt Tante Misse også sendte dem flere kort.¹⁴⁹ Søren sendte tre kort til Eva i 1968,¹⁵⁰ mens Faster Mette fik to kort fra Steen fra en tur til BRD i 1966.¹⁵¹ De sidste gengangere i kildematerialet er Anna Hansen og hendes mand, der fik to postkort fra Ellen i 1955.¹⁵² Ud fra flere af postkortkorrespondancerne¹⁵³ opstår et kendskab til disse turister, der gør, at den individuelle fortælling og oplevelse også fremstår. Derudover bliver afsenders forhold til modtager også synlig. Således viser kortene det fælles rum af forståelse, som afsender og modtager delte: "Kære Ib! Ja, så er vi i Flensburg og sender dig mange kærlige hilsner herfra. [...] Nu er jeg spændt på at høre, hvordan det går med Høn. [...] Har du kaffe nok i dåsen? For i dag mange kærlige hilsner fra Mamma og Kylie med de grimme sko!"¹⁵⁴ Hvem Høn og Kylie var fremgår ikke, og hvorfor det var vigtigt at nævne Kylles grimme sko, giver kilden ikke svar på. Det fælles rum, som modtager og afsender delte, resulterer også i, at rejsen til tider er

¹⁴⁷ "Kassel", 23/8 1952.

¹⁴⁸ "Das Niederwald-Denkmal", 10/9 1954.

¹⁴⁹ For postkort sendt af Steen og Inge se for eksempel "München" 21/9 1965, mens for postkort sendt af Tante Misse se "Berlin. Café Kranzler am Kurfürstendamm", 29/8 1963.

¹⁵⁰ "Olympiastadt Kiel", 26/6 1968, "Hansestadt Lübeck", juli 1968 og "Lübeck. Luftaufnahme", 6/7 1968.

¹⁵¹ "Die Talsperrerr des Harzes", 27/6 1966 og "Nürnberg, Heilig-Geist-Spital", 28/7 1966.

¹⁵² "Hamburg. Rathaus und Michel Dom Petritum", 4/4 1955 og "Blick v. Ehrenbreitstein auf das Deutsche Eck", 7/4 1955.

¹⁵³ Korrespondance forstås her som envejskommunikation. Postkortets konventioner, blandet andet at sende et kort hjem, som ikke besvares, ligger til grund for denne envejskommunikation.

¹⁵⁴ "Flensburg", 23/4 1965.

indforstået beskrevet. Hvor ferien startede, sluttede, eller hvor lang den var, står sjældent på kortet, idet modtager formentlig har været bekendt med det.

1.5.5. På ferie med guidebogen i hånden

Kapitlets tredje kildegruppe er 16 guidebøger udgivet i perioden fra 1953 til 1969. Bøgerne er fra tre forskellige forlag: to fra Dansk Rejsefører Forlag, en fra Hirschsprungs Forlag og 13 fra Politikens Forlag. Politikens guidebøger er yderligere inddelt i fire serier: *Turen går til Tyskland*, *Turen går til Nordvesttyskland*, *Turen går til Sydtyskland* og *Turen går til Berlin*. Som det vil fremgå af analysen har guidebøgerne fra de tre forlag forskellig tilgang til fortællingen om ferielandet BRD.

I 1954 lancerede Politiken *Turen går til Tyskland*. Oplagsantallet er ukendt, men allerede i 1957 var *Turen går til Tyskland* trykt i 23.000 eksemplarer, og 12 år senere var tallet steget til 49.000. For serierne med fokus på en region i landet er oplagstallet betydeligt mindre. I 1960 blev *Turen går til Sydtyskland* trykt i 10.000 eksemplarer, mens tallet var steget til 22.000 i 1966.¹⁵⁵ Hvor mange danskere, der imidlertid købte dem i forbindelse med en forestående ferie er uvist. For nogle kunne drømmen om at tage af sted være afgørende for købet af en guidebog, der senere blev læst i sofaen derhjemme, mens andre købte den i forbindelse med en ferie. Tallet kan dermed ikke give et svar på, om turisterne købte guidebøgerne for at tage dem med på ferie, men gennem stigningen i oplagsantal kan det udledes, at der var en stigende efterspørgsel på dem.

Guidebøgernes formål var at hjælpe, vejlede og ledsage turisten før og under rejsen. Gennem forfatterens eksplicite tilstedeværelse i teksten er det tydeligt i Politikens guidebøger, at guidebogen så sig som turistens rejseven, der sikkert førte turisten igennem sin ferie: ”Vi kører altså ud af Koblenz ad hovedvej 49. Snart ser vi på den ene side af floden den lille by Winnigen [...] Vi runder Dieblichberg, kigger til Niederberg og Oderberg (se kortet) og kommer til Oberfell.”¹⁵⁶

¹⁵⁵ Ewerløf og Meyer (red.), *Turen går til Syd-Tyskland* (1960) og Ewerløf, *Turen går til Sydtyskland* (1966).

¹⁵⁶ Ewerløf m.fl. (red.), *Turen går til Tyskland* (1957), 38. At give råd til læseren om at rejse i et land, at undgå turistfælder etc. er en af guidebogens stilistiske konventioner. Se for eksempel også amerikanske guidebøgers ”hjælp” til turister i Frankrig i 1950’erne og 1960’erne. Endy, *Cold War Holidays* (2004), 134.

Ligeledes er symbolsystemet for overnatningsmuligheder, restauranter og offentlig transport et tegn på guidebogens hjælpende rolle.¹⁵⁷ Symbolsystemet er et bærende element i guidebøgerne og er det samme perioden igennem. Löfgren argumenterer som tidligere nævnt for, at guidebøgerne ikke blot hjalp men i højere grad formede og dannede turisterne. Gennem guidebøgerne lærte turisterne at fokusere på bestemte ting og opleve landet på en bestemt måde.¹⁵⁸ Dette argument finder også sin begrundelse i nærværende kildemateriale: ”Står der slet og ret f.eks. Niersteiner eller Liebfraumilch på etiketten, uden angivelse af vingård og ejer, kan man være sikker på, at det ikke er stedets bedste vin, der er i flasken.”¹⁵⁹ Indenfor sin genre er guidebøgernes opdragende rolle et kendetegn, og her adskilte de danske guidebøger sig ikke. Den opdragende effekt varierede dog fra land til land. I guidebøger fra Sovjetunionen fremgår en politisk opdragende rolle stærkt, idet bøgerne oplyste læserne om, at de i mødet med kapitalistiske lande ville komme til at elske deres hjemland endnu mere.¹⁶⁰

Gennem guidebøgernes indretning og udvalg af turistdestinationer var de med til at standardisere ferielandet. Politikens guidebøger er alle inddelt efter samme princip: en indledning om landet, rejsetips samt et antal områder, hvor turisten kunne udforske landet. Antallet af områder varierer fra bog til bog, og i 1959 kunne turisten læse om otte forskellige områder i *Turen går til Sydtyskland*, for eksempel ”Romantikens landevej”, ”Frankernes land”, ”De bayerske alper” og ”Gennem det østlige Bayern”.¹⁶¹ Bøgerne er således på den ene side bygget op af en bestemt ramme, mens de på den anden side lagde op til individualitet og var bevidste om, at turister også kunne bruge guidebogen som inspiration til deres ferie: ”Selv får De måske de aller-smukkeste minder med hjem fra den lille ”torneroseby” vi ikke har kunnet få med i bogen, men som De opdager på egen hånd, når De først er dernede.”¹⁶²

Hvor guidebogen fra Hirschsprungs Forlag fra 1953 samt bøgerne fra Dansk Rejseførers forlag fra henholdsvis 1954 og 1955 i kraft af deres målgruppe, bilister,

¹⁵⁷ Se for eksempel Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtyskland* (1959), 5 og 11.

¹⁵⁸ Löfgren, *On Holiday* (1999), 20. I sin undersøgelse af postkort peger Löfgren også på postkorts funktion som opdragende, idet de var med til forme, hvordan turisterne så på attraktionerne. Löfgren, ”Wish You Were Here!” (1985), 92.

¹⁵⁹ Ewerlöf og Withen (red.), *Turen går til Tyskland* (1954), 16.

¹⁶⁰ Gorsuch, *All This Is Your World* (2011), 16.

¹⁶¹ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtyskland* (1959), 2.

¹⁶² Ewerlöf og Withen (red.), *Turen går til Tyskland* (1954), 3.

henvendte sig til bilturisten og dermed den bedre stillede del af befolkningen,¹⁶³ henvendte Politikens guidebøger sig både til rige og den mindre bemidlede del af befolkningen. Politikens guidebøger giver for eksempel tips om, hvordan turisten kunne spise billigt på restauranter, og har oplysninger om, hvordan turisterne kunne rejse rundt med offentligt transport.¹⁶⁴

1.5.6. DSB og Statsbanernes rejseselskab

Kendetegnende for hæfterne fra DSB og Statsbanernes rejseselskab er, at de solgte ferier indenfor den kollektive rejseform, nemlig selskabsrejser, og de solgte rejser til mange lande – fra Bornholm til USA og Canada.¹⁶⁵ Rejseselskabet havde fokus på, hvor billigt den danske turist i afhandlingens periode kunne komme på ferie i modsætning til en anden af afhandlingens kildegruppe, *Motor*, der ikke nævner, at ferier koster penge. I *DSB Rejsenyt* fra 1956 står for eksempel: ”Vi har søgt at skabe en række selskabsrejser, hvor prisen er så lav, at de fleste skulle have mulighed for at få en rejse til udlandet”¹⁶⁶, og året efter sælger rejsebureauet en rejse til Paris ud fra præmissen, at turisten måske kun kommer til Paris én gang i sit liv.¹⁶⁷

Målgruppen er således den dansker, der måske havde råd til en ferie en gang imellem, og ikke var så rejsevant som *Motors* målgruppe. Foruden teksten i brochurerne vidner rejseformen også om, at Statsbanernes rejseselskab henvendte sig til første generation af masseturister. Rejseselskabet solgte nemlig fortrinsvis selskabsrejser, der indbefattede hotelophold, forplejning, udflugter og rejseleder. For den usikre turist, eller turisten med ønsket om ikke at skulle arrangere en ferie selv, var rejseselskaberne dermed perfekte: ”Der følger dansk rejseleder med på alle selskabsrejserne. Fra det øjeblik rejsen begynder, til De igen er hjemme, behøver De blot helt og fuldt at nyde turen og alle oplevelserne.”¹⁶⁸ Enkelte steder nævnes det også, at rejseselskabet kan arrangere rundture for køberen, hvis man ønsker selv at rejse rundt. Det er dog den kollektive trafik og ferieform, som DSB har fokus på i denne periode.

¹⁶³ I 1955 ejede 4,8% af den danske befolkning en bil. Beregningen er lavet ud fra tabel 149 ”Antal indregistrerede motorkøretøjer m. v. den 31. december 1955” og tabel 6 ”Beregnete folketal ved begyndelsen af hvert af årene 1943-55” i: Ukendt. *Statistisk Årbog 1956*. (1956).

¹⁶⁴ Ewerlöf m.fl. (red.), *Turen går til Tyskland* (1957), 18.

¹⁶⁵ *Statsbanernes Selskabsrejser* (1957), 30 og *Selskabsrejser med DSB* (1961).

¹⁶⁶ *DSB Nyt* (1956).

¹⁶⁷ *Statsbanernes Selskabsrejser* (1957), 24.

¹⁶⁸ *Statsbanernes Selskabsrejser* (1957), 2.

1.5.7. Motor

Den femte kildegruppe er bilmagasinet *Motor*, der i modsætning til hæfterne fra DSB giver et indblik i den kommercielle turismesektor målrettet individuelle og kørselsferier.

Motor blev stiftet i 1906 og var et af de første danske blade, der beskæftigede sig med bilisme. Det var fra start Forenede Danske Motorejeres (FDM) medlemsblad og dermed talerør for organisationens interesser, visioner og aktiviteter. FDM blev dannet som interesseorganisation med målet at udbrede bilismen i Danmark, men da Viggo Lærke blev direktør for organisationen i 1951 ændrede han fokus og udviklede det i højere grad til en forbrugerorganisation, hvilket blandt andet afspejles i organisationens udvidelse indenfor turisme.¹⁶⁹

Som nævnt opstod den danske masseturisme efter Anden Verdenskrig. Få år efter krigen var antallet af bilejere oppe på samme niveau som før krigen samtidig med, at camping for alvor slog igennem. Indenfor de to udviklinger i det danske samfund spillede henholdsvis *Motor* og FDM centrale roller. Bilen spillede en afgørende rolle for etableringen af rejseruter, og *Motor* blev brugt som medie til at kommunikere disse nye rejseruter til et bredt publikum.¹⁷⁰ I 1950 grundlagde FDM et rejsebureau med formålet at udnytte den stigende bilisme og den økonomiske vækst, der forårsagede den stigende turisme. Sammen med Kongelige Danske Automobilklub havde FDM eneret på at udstede den type tolldokumenter til danske udlandsfarende, der muliggjorde, at bilister kunne krydse grænser i udlandet uden at betale depositum hos lokale myndigheder.¹⁷¹ Derudover tilbød FDM at planlægge rejseruter, og hurtigt kombinerede FDM sin målgruppe med masseturismen, idet rejsebureauet fokuserede på individuelle rejser i bil i ind- og udland. Dette fokus ses afspejlet i *Motor*, idet bladets rejseberetninger er skrevet af danskere, der var afsted i bil, og ikke af turister på tog- eller busferie.¹⁷² Visuelt understøttes argumentet af flere af bladets forsider, for eksempel en forside fra 1959, der viser et par foran deres bil i et sneklædt landskab. Kvinden sidder på bilens køler og kigger på en mand, der er ved at gøre langrendsski

¹⁶⁹ Motzkus, *100 år i bilistens tjenste* (2009), 205-206.

¹⁷⁰ Wagner, ”’Alting som kører paa Motor’” (2012), 32-84.

¹⁷¹ Motzkus, *100 år i bilistens tjenste* (2009), 206.

¹⁷² Se for eksempel artiklen ”På Nomadefærd med Bil og Telt” *Motor* (1953) 18.

klar.¹⁷³ *Motor* henvendte sig således til bilejere, der selv planlagde deres ferie, og som det fremgår af kapitel 2, henvendte medlemsbladet sig hovedsagligt til mænd.

I afhandlingens periode har bladets rejseartikler indtil 1959 fokus på lande som BRD, England, Frankrig, Holland, Italien, Schweiz, Spanien og Østrig. I 1959 ligger rejsemålene længere væk, for eksempel Sydamerika og Libanon, og fra 1960 bringes annoncer og artikler om feriedestinationer på De kanariske Øer og Mallorca, der kan nås med fly.¹⁷⁴ I bladet forekommer også reklamer med Norge som bilturistens feriemål, men der er overraskende få rejseartikler om ferier i Norge. Derimod er landene syd for den danske grænse i fokus. Sideløbende med udenlandske feriedestinationer bringes også rejsemål i det danske ferieland, og i takt med FDM's udvidelse af campingpladser og aftaler med hoteller i ind- og udland, handler flere og flere artikler fra 1957 om, hvilke campingpladser, turisterne skulle besøge, eller hvilke hoteller der var særligt fordelagtige at overnatte på. Udover rejseartikler kan læseren finde artikler om biler, deres tekniske indretning, vesteuropæiske biler overfor østeuropæiske, råd og tips i forbindelse med snefygning og kvinders rette køre-outfit. Det er imidlertid ikke kun artiklernes emner, der afslører medlemsbladets målgruppe. I rejsebeskrivelser optræder målgruppen flere gange i teksten: "[Dannevirke] er interessant nok, men den har den Skavank, at den ikke er særlig nem at komme til for motorkørende."¹⁷⁵

I 1952 blev *Motor* trykt i 42.200 eksemplarer, og i 1964 fandtes magasinet i "[...]nu over 200.000"¹⁷⁶ eksemplarer. Opslagsantallet viser, hvor mange læsere bladet nåede ud til, og dermed hvor mange, der læste om BRD i et turismeperspektiv. *Motor* spillede altså en vital rolle i udviklingen af dansk masseturisme, idet bladet var talerør for en stor organisation, der nåede ud til mange af de danskere, og dermed årsagen til, at bladet er en af de store kildegrupper i afhandlingen.

¹⁷³ *Motor* (1959) 3.

¹⁷⁴ "Inkarigets fantastiske kongevej", *Motor* (1959) 26 og *Motor* (1964) 3.

¹⁷⁵ "Mellem Sliens stille Vande og Elbens gule Strande" *Motor* (1952) 23.

¹⁷⁶ *Motor* (1952) 23 og *Motor* (1964) 12.

1.5.8. Informanter

Den sjette kildegruppe er interviews med informanter,¹⁷⁷ og i undersøgelsen af den enkelte danskers ferieoplevelse har jeg interviewet ni mænd og fem kvinder fra årgangene 1927 til 1952 (se tabel 1.1. Interviews med informanter). For at gøre informanterne så trygge som muligt har jeg udover at interviewe de fleste i deres hjem anonymiseret dem og givet dem et alias. Hermed står jeg i modsætning til Donald Ritchie, der mener, at anonymiteten går imod et af oral historys grundlæggende formål: at give en stemme til de stemmeløse.¹⁷⁸ Jeg vil imidlertid argumentere for, at jeg trods anonymiteten kan undersøge den individuelle turists oplevelse og minder om Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig med hensyn til mine informanter. Anonymiteten har nemlig haft den effekt, at flere informanter har sænket skuldrende og fortalt mere åbent.

Tabel 1.1. Interviews med informanter.

Navn	Årgang	Geografisk opvækst
Albert Svenning	1927	Tommerup (Fyn)
Niels Andersen (morfar)	1933	Dalby (Sjælland)
Matthias Dinesen	1934	København (Sjælland)
Per Klausen	1936	Vejle (Jylland)
Jens Peter Møller	1941	Kalundborg-egnen (Sjælland)
Søren Pedersen	1943	Skanderborg og Aarhus (Jylland)
Hans Henriksen	1945	Frederiksberg (Sjælland)
Bent Thomsen	1950	Husum (Sjælland)
Jørgen Sørensen	1951	Søndersø (Fyn)
Jonny Andersen (mormor)	1937	Dalby (Sjælland)

¹⁷⁷ Indenfor oral history anvender forskere forskellige termer for personen, der interviewes, herunder den interviewede, et interviewsubjekt, en fortæller eller en informant. Nogle forskere tager afstand fra begrebet den interviewede, idet det indikerer et ulige forhold mellem interviewer og personen, der interviewes, mens andre kritiserer ordet interviewsubjekt for at være for genstandsorienteret, og ordet fortæller for at være synonym med en historiefortæller anvendt i sammenhænge lige fra et kirkearrangement til en kunstinstitution. Jeg anvender ordet informant, og selvom det er kritiseret for at have associationer til det kriminelle miljø, hvor en informant står i ledtog med politiet, synes jeg, at det er det mest dækkende begreb, idet en informant giver interviewer informationer om et bestemt emne både i forhold til fakta og egne vurderinger, opfattelser og udlægninger. For yderligere diskussion om rette betegnelse for en person, der interviewes, se Quinlan, "The Dynamics of Interviewing" (2011), 26.

¹⁷⁸ Ritchie, *Doing Oral History* (2014), 120.

Marie Kofoed	1943	Skanderborg (Jylland)
Bente Henriksen	1948	Frederiksberg (Sjælland)
Lis Madsen	1951	Helsingør
Kirsten Sørensen	1952	Haarby (Fyn)

Geografisk er alle Danmarks landsdele med undtagelse af Bornholm repræsenteret.¹⁷⁹ Aldersmæssigt har det desværre vist sig at være svært at få kontakt til personer, der var på ferie som voksne. Dette skyldes blandt andet tidsperioden og dermed eventuelle informanternes høje alder i dag. Som børn eller teenagere valgte informanterne ikke selv at tage afsted, men flere af dem har en klar forestilling om, hvorfor deres forældre valgte BRD som sommerferiens rejsemål. Albert Svenning tog på camping med sin kone og to børn, mens Bent Thomsen, Lis Madsen, Kirsten Sørensen, Hans Henriksen og Bente Henriksen var afsted med deres forældre. Per Klausen tog på cykeltur med en spejderven, inden han skulle starte på gymnasiet, og Jørgen Sørensen tomlede en sommerferie alene i 1968 efter gymnasiet. Jeg bruger således informanterne til kvalitativt at undersøge danske turisters oplevelse i BRD i 1950'erne og 1960'erne primært set ud fra børns og teenageres perspektiv. Blandt mine informanter er yderligere en ulige vægtfordeling. Jeg har hovedsagligt interviewet personer, der var positivt stemt overfor tyskere, og, som analysen viser, ikke anså et eventuelt tyskerhad som hæmmende ved valg af feriedestination. Flere af informanterne kender eller kendte imidlertid personer, der ikke ville sætte fod i BRD grundet Anden Verdenskrig, og blandt informanterne optræder to personer, der tilkendegav, at minderne om Anden Verdenskrig var årsag til fravalg af BRD som feriedestination i 1950'erne. Hvis det havde været muligt at komme i kontakt med flere, der ville fortælle om, hvorfor de ikke var taget på ferie til BRD – for eksempel tidligere kz-fanger eller jøder – havde kildematerialet og dermed også min analyse sikkert haft en anden karakter.

1.6. Opsamling og afhandlingens opbygning

I dette kapitel har jeg præsenteret afhandlingens problemformulering, og hvorledes den placerer sig indenfor forskningen for derigennem at lægge et grundlag for resten af afhandlingen. Jeg har præsenteret de meget forskellige typer af kilder, der ligger til

¹⁷⁹ Jeg har her taget udgangspunkt i, hvor informanterne boede i Danmark, da de var på turen til BRD.

grund for afhandlingens analyse samt deres fællesnævner: fortællingsanalyse som metodeteoretisk ramme. Resten af afhandlingen er bygget op på denne måde:

Kapitel 2 er et kontekstkapitel, der præsenterer det dansk-tyske forhold siden 1940 og kortlægger danskeres rejseaktiviteter i BRD i afhandlingens periode. Afhandlingens analyse er bygget op af tre fortællinger, som jeg kan identificere i kildematerialet. Formålet med inddragelse af fortællingsanalyse er at vise, hvorledes BRD blev iscenesat som ferieland, og hvilken rolle erindringen om Anden Verdenskrig kilderne spillede. I kildematerialet identificerer jeg tre hovedfortællinger med hver deres underfortællinger. Den første fortælling præsenteres i kapitel 3: *BRD som et idyllisk og storslået ferieland*. Fortællingen konstrueres ud fra ord og vendinger som idyl, romantik, smuk og ”prægtige middelalderlige bygninger”¹⁸⁰, og kapitlets hovedpointe er, at forskellige turismeaktører havde til formål at iscenesætte BRD som et idyllisk og oplevelsesrigt ferieland.

Fortælling nummer to præsenteret i kapitel 4: *Arven efter Anden Verdenskrig*. Fortællingen er konstrueret omkring og ud fra Anden Verdenskrigs forløb og påvirkning i Danmark og Tyskland. Som kapitlet viser, italesættes Anden Verdenskrig kun få steder direkte, og den indirekte tilstedeværelse samt ofte fravær danner en fortælling, der optager næsten lige så meget plads som fortællingen i kapitel 3. Mens tavshederne indtager en central plads i kapitlets fortælling, udgør de kun en del af fortællingen i kapitel 5.

Den tredje fortælling i kapitel 5, *På sommerferie i hjertet af Den Kolde Krig*, udgør koldkrigsfortællingen. Hvor fortællingen i kapitel 4 ikke sætter turisternes oplevelser med arven efter Anden Verdenskrig i et positivt lys, prøver flere af de normative kilder at konstruere et positivt spin på Den Kolde Krigs eksistens i BRD, og som det fremgår af interviews med informanter, lykkedes det til en vis grad. For andre lagde Den Kolde Krig en dystre stemning på ferien.

Samlet danner kontekstkapitlet og analysekapitlerne afhandlingens hovedargument nemlig, at danske turister rejste i en politisk kontekst selvom, at rejserne ikke var politiske. Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig udviklede sig i afhandlingens periode til – som kapitel 4 og 5 viser – to store turismeindustrier uagtet om det var formålet eller ej. Gennem ferier i BRD blev danskeres horisont udvidet, og flere fattede sympati

¹⁸⁰ Ukendt. *International Turistfører* (1954), 76.

for tyskerne som ofre af Anden Verdenskrig fremfor ansvarlige for krigen. I den forbindelse vil jeg argumentere for, at kildernes fortællinger om BRD prægede danske turister i deres opfattelse af landet.

2. Mødet med ferielandet Tyskland efter 1945

For at forstå de danske turisters kontekst, når de tog på ferie i BRD, er det nødvendigt først at kaste et blik på den politiske og samfundsmæssige udvikling i BRD og Danmark i 1950'erne og 1960'erne. Kapitlet søger at svare på følgende spørgsmål: Hvilke politisk kontekst rejste danskere i efter 1945? Hvordan udfoldede danskeres rejsemønstre og -kulturer sig i 1950'erne og 1960'erne?

I dette kapitel vil jeg med udgangspunkt i centrale værker indenfor forskningen først rette fokus på de to landes politiske og samfundsmæssige udvikling i årene efter Anden Verdenskrig. Denne udvikling præsenteres i afsnittene ”2.1. Anden Verdenskrig og dens følger”, ”2.2. Det dansk-tyske forhold efter Anden Verdenskrig”, ”2.3. Danmark efter Anden Verdenskrig” og ”2.4. Tyskland efter Anden Verdenskrig”, og dette sætter rammen for de danske turisters ferier til BRD. Da få har forsket i netop danske turisters rejser til udlandet i anden halvdel af det 20. århundrede, vil jeg i anden del af kapitlet med udgangspunkt i kilder præsentere danske turisters rejsevaner og -kulturer i BRD efter 1945 i afsnittet ”2.5. På ferie”. Formålet hermed er, at vise hvilke danskere, der tog afsted, og hvor de tog hen. Dette er således første skridt mod besvarelsen af spørgsmålet om, hvordan de danske turister oplevede BRD som ferieland, hvor analysen i de tre følgende kapitler er andet skridt. Derudover er dette kapitel med til at give en større forståelse for årsagen til konstruktionen af de tre fortællinger, som præsenteres i analysekapitlerne. Samlet set lægger dette kontekstkapitel dermed fundamentet for afhandlingens analyse.

2.1. Anden Verdenskrig og dens følger

Da tyske tropper 9. april 1940 krydsede grænsen til Danmark under Operation Weserübung, og landet de følgende fem år var besat,¹⁸¹ var det kulminationen på en mangeårig relation mellem de to lande, hvor Tyskland havde været Danmark overlegen. I 1864 vandt Preussen over Danmark, den danske småstat var nu nabo til en militært overlegen storebror, og under Første Verdenskrig var frygten for en tysk invasion præsent blandt de danske politikere.¹⁸²

¹⁸¹ Kristensen m.fl., *Bomber over Danmark* (2012), 43.

¹⁸² Petersen, ”Vækst og demokratisering” (2002), 262-263 og Poulsen, ”Fra krig til krig” (2002), 313.

Målet for Operation Weserübung i 1940 var Norge, idet Tyskland ville sikre ubådsbaser samt leverancen af jernmalm,¹⁸³ men for at kunne indtage Norge spillede Danmark en vigtig rolle.¹⁸⁴ Med håbet om at bevare den danske suverænitet førte den danske regering med statsminister Thorvald Stauning og fra 1942 Erik Scavenius i spidsen en tilpasnings- og samarbejdspolitik med den tyske regering, der varede indtil 29. august 1943.¹⁸⁵ Landets suveræne status igennem hele krigen betød, at Danmark aldrig fik en nazistisk regering.

Flere fremtrædende danskere var uenige med regeringens samarbejds- og tilpasningspolitik,¹⁸⁶ og i sommeren 1943 blev tilpasnings- og samarbejdspolitikken for meget for både regering og befolkning. Flere steder i landet strejkede arbejdere for at vise deres utilfredshed med besættelsen, og da den tyske regering ville have den danske til at indføre dødsstraf, blev det nok. Den danske regering modsatte sig, samarbejdspolitikken faldt sammen,¹⁸⁷ regeringen trådte tilbage, og departementstyret tog over. Modstandsbevægelsen voksede sig stadig større i takt med krigens udvikling og favnede både den yderste højre- og venstrefløj. I september 1943 blev Frihedsrådet dannet med formålet at være bevægelsens ledelse,¹⁸⁸ og Frihedsrådet blev dermed et symbol på et andet Danmark end det, der førte samarbejdspolitik.¹⁸⁹ Da Danmark i maj 1945 blev befriet, anerkendte de britiske tropper Frihedsrådet som leder af den væbnede kamp, og medlemmer af Frihedsrådet fik pladser i befrielsesregeringen.

Med de allieredes befrielse af Danmark 5. maj 1945 var fem lange krigsår forbi. Men krigens afslutning affødte også et opgør i den danske befolkning. Selvom de fleste

¹⁸³ Poulsen, "2. Verdenskrig" (2000), 334.

¹⁸⁴ Kristensen m.fl., *Bomber over Danmark* (2012), 44-45.

¹⁸⁵ Poulsen, "2. Verdenskrig" (2000), 346.

¹⁸⁶ Det gjaldt for eksempel den danske gesandt i USA Henrik Kauffmann. På trods af sin funktion som embedsmand og dermed opgaven at handle i overensstemmelse med sin regering arbejdede Kauffmann grundet sin utilfredshed med en anden udenrigspolitisk agenda: at sætte Danmark i alliance med de allierede. Lidegaard, *I kongens navn* (2005), 24. Dette mundede blandt andet ud i den kontroversielle Grønlandsoverenskomst omhandlende etablering af amerikanske militærbaser på Grønland. 9. april 1941 indgik Kauffmann aftalen på vegne af den danske regering med State Department, og aftalens artikel X tjener som eksempel på, at Kauffmanns politik rakte langt ud over det bilaterale forhold mellem Danmark og USA samt udover Anden Verdenskrig: I artikel X står nemlig, at USA havde ret til baser på Grønland så længe USA var under fare. I praksis betød det, at USA besad militær suverænitet over øen på ubestemt tid. Grønland var et militærstrategisk område for USA på grund af luftveje, hvorfor baser på Grønland var vigtig for det amerikanske luftvåben. Lidegaard, *I kongens navn* (2005), 180 og 405.

¹⁸⁷ Poulsen, "2. Verdenskrig" (2000), 346.

¹⁸⁸ Poulsen, "2. Verdenskrig" (2000), 352.

¹⁸⁹ Lidegaard, *En fortælling om Danmark* (2013), 280.

danskere havde billiget samarbejdspolitikken under krigen, blev flere grupper i samfundet i foråret 1945 jagtet. Det gjaldt de tyskvenlige såsom østfrontsfrivillige, danske nazister og tysklandsarbejdere, og som det bliver skildret senere i kapitlet, varede denne hetz i mange år.

2.2. Det dansk-tyske forhold efter Anden Verdenskrig

Det første årti efter Anden Verdenskrig var både internationalt og i Danmark præget af brud og en overgangsfase.¹⁹⁰ Med krigens afslutning kunne dansk indenrigspolitik forsætte, hvor det slap i foråret 1940, nemlig med udviklingen af velfærdsstaten. Dansk udenrigspolitik gik i dette årti i to retninger. Det orienterede sig dels mod en nordisk retning og dels en vestlig, der blandt andet blev cementeret med økonomisk hjælp fra USA, Marshallplanen.¹⁹¹ I takt med den stigende spænding mellem Øst og Vest rettede den danske regering sig mere og mere mod den vestlige verden og dets alliancepartnere. Det politiske forhold til Tyskland og det senere BRD var i dette årti præget af Den Kolde Krigs udvikling, og på blot ti år gik landet fra at blive set som en trussel mod den danske fred og sikkerhed til være handelspartner og tæt allieret i den internationale politiske kamp mod Øst.

I foråret 1945 var tre stormagter tilstede i Danmark: England, USA og USSR. De tyske tropper kapitulerede officielt 5. maj 1945 om morgenen til engelske soldater, mens USSR besatte Bornholm indtil april 1946.¹⁹² Amerikanerne havde etableret baser på Grønland og ønskede nu i fredens tid også baser i Syddanmark.¹⁹³ En kamp om ideologier fandt sted i Europa, hvor USA var bange for, at USSR ville vinde indpas i flere europæiske lande.¹⁹⁴ Med lanceringen af Marshallplanen i 1947 og USSR's

¹⁹⁰ Mariager, *I tillid og varm sympati* (2006), 18.

¹⁹¹ Mariager, *I tillid og varm sympati* (2006), 17. I 1947 lancerede amerikanerne European Recovery Programme, i folkemunde Marshallplanen opkaldt efter den amerikanske general og udenrigsminister George C. Marshall, der søsatte Marshallplanen. 16 europæiske lande fik i alt 13 milliarder dollars til genopbygning af deres lande. Petersen m.fl., *Velfærdsstaten i støbeskeen* (2012), 72. Udover en ønsket vækst i det amerikanske erhvervsliv var formålet med Marshallplanen gennem fremgang i den europæiske økonomi at hæve levestandarden. I lyset af de fire første årtier i det 20. århundrede blev sikringen af den sociale stabilitet i Europa anset for en nødvendighed i forbindelse med genopbygningen af Europa. Fossat, *Den lille pige med iskagen* (2015), 20. På europæisk plan satte Marshallplanen økonomien i gang igen, og USA kunne eksportere til Europa igen. Med en stigende europæisk produktion steg også den europæiske beskæftigelse og forbrug. Petersen m.fl., *Velfærdsstaten i støbeskeen* (2012), 74.

¹⁹² Christensen m.fl., *Danmark Besat* (2005), 739.

¹⁹³ Villaume, "Fra 'hypnotiseret kanin' til 'pindsvinestilling' (1998), 704.

¹⁹⁴ Wala, "The Marshall Plan and the Origins of the Cold War" (2004), 73.

modsvar Molotovplanen¹⁹⁵ forekom en tydelig opdeling af de europæiske lande i en Øst- og Vestblok. Danmark var en småstat og skulle lære at navigere i en ny verden, der så meget anderledes ud end syv år forinden, da krigen startede. På den ene side ønskede de skiftende danske regeringer at holde en klar distance til konflikterne ude i verden, mens de på den anden side kæmpede for, at 9. april ikke skulle gentage sig. ”Aldrig mere en 9. april”¹⁹⁶ blev argumentet for at indtræde i Atlantpagten,¹⁹⁷ mens et forsøg på at holde sig ude af internationale konflikter foregik ved ikke at acceptere de førnævnte amerikanske baser i Syddanmark.¹⁹⁸ Årsagen var, at den danske regering frygtede, at for meget vestlig integration ville provokere USSR og i værste fald føre til et angreb på Danmark. Øvelsen for de skiftende regeringer bestod således i at indgå alliancer for at sikre egen fred uden at provokere USSR. Et eksempel på dette er Danmarks indtrædelse i FN i 1945. Lidegaard argumenterer for, at et medlemskab ville sikre landets ydre sikkerhed,¹⁹⁹ mens ambitionen om at holde lav profil på den internationale front blev bevaret ved at undgå en plads i sikkerhedsrådet.²⁰⁰

Et andet eksempel er flygtningespørgsmålet. I takt med den russiske hærs fremmarch i Østtyskland i foråret 1945 flygtede millioner af tyskere mod Vest, og i oktober 1945 opholdt 200.231 sig i Danmark.²⁰¹ På grund af Anden Verdenskrig følte politikerne ikke, at de skyldte de tyske flygtninge noget, hvorfor de blev dårligere behandlet end andre flygtningegrupper. Problemet for den danske regering var imidlertid, at flygtningene var de allieredes ansvar, og det lå dermed udenfor den danske regerings beslutningssfære.²⁰² Den danske regering forsøgte derfor flere gange forgæves at få briterne til at hjemkalde flygtningene, hvilket først lykkedes, da regeringen fik USSR til at love at modtage sin del. I 1947 var således 177.975 tyskere tilbage i Danmark²⁰³, og i februar 1949 forlod de sidste landet.²⁰⁴

¹⁹⁵ Tucker, *The Encyclopedia of the Cold War* (2008), 15.

¹⁹⁶ Villaume, “Fra ‘hypnotiseret kanin’ til ‘pindsvinestilling’ (1998), 704.

¹⁹⁷ Atlantpagten (officielt: Den Nordatlantiske Traktat) var en forsvarstraktat fra 1949 og forløberen til NATO. Danmark blev medlem i april 1949. Christensen m.fl., *Danmark Besat* (2005), 803.

¹⁹⁸ Villaume, “Fra ‘hypnotiseret kanin’ til ‘pindsvinestilling’ (1998), 704.

¹⁹⁹ Lidegaard, “‘Vi opnaaede da, at København ikke blev bombarderet...’ (1998), 683.

²⁰⁰ Christensen m.fl., *Danmark besat* (2005), 700.

²⁰¹ Jensen, “... over for os selv og over for fremtiden.” (2012), 132.

²⁰² Jensen, “...over for os selv og over for fremtiden” (2012), 133.

²⁰³ Mariager, *I tillid og varm sympati* (2006), 86-87.

²⁰⁴ Jensen, “...over for os selv og over for fremtiden” (2012), 147.

Den danske regering indvilligede efter lange forhandlinger til i april 1947 at sende danske tropper til den britiske zone i Tyskland, Den danske Tysklandsbrigade. Mens englænderne mente, at et militærsamarbejde ville styrke de politiske relationer imellem Danmark og England, følte den danske regering, at den skyldte England en tjeneste efter Danmarks befrielse.²⁰⁵ Igen var faren for Danmark, at landet ville ende i den stadigt stigende konflikt mellem Øst og Vest.²⁰⁶ De danske soldater blev i den britiske zone indtil 1958, og de var en del af de allieredes besættelse af Tyskland.²⁰⁷ Lige så langsomt fjernede Danmark sig fra neutralitetspolitikken, og det endelige skridt blev taget, da Danmark blev en del af Atlantpagten.

Tyskland havde før Anden Verdenskrig spillet en central rolle i dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik. Det gjorde det også efter krigen, ifølge Karl Christian Lammers.²⁰⁸ Lammers står dermed i opposition til Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak, der argumenterer for, at Danmarks nye rolle som småstat i den vestlige verden blev det centrale punkt i dansk udenrigspolitik i årtiet efter Anden Verdenskrig.²⁰⁹ Selvom Tyskland havde mistet sin suverænitet,²¹⁰ udgjorde landet i danske regeringers øjne som nævnt en trussel mod verdensfreden. Lammers argumenterer for, at det nye i foråret og sommeren 1945 var, at Tyskland nu også udgjorde en væsentlig faktor i forhold til den europæiske fred, og Tysklandsspørgsmålet således ikke længere var et dansk anliggende, men også et europæisk.²¹¹ På anmodning fra de allieredes udenrigsministerråd gav den danske regering i 1947 sit bud på, hvordan Tyskland skulle genopbygges. I forslaget var to centrale punkter: en hindring i dannelsen af nyt diktatur via decentralisering af magten og en varig demilitarisering af landet med formålet at skabe sikkerhed mod fremtidige tyske angreb.²¹²

²⁰⁵ Christensen m.fl., *Danmark Besat* (2005), 770. I alt var 45.000 danske soldater udstationeret i BRD i årene fra 1947 til 1958. Rasmussen, *Den danske Tysklandsbrigade* (2019), 15. For yderligere læsning om Den danske Tysklandsbrigade se Rasmussen, *Den danske Tysklandsbrigade* (2019).

²⁰⁶ Øhrgaard, *Tyskland: Europas hjerte* (2009), 11.

²⁰⁷ Mariager, *I tillid og varm sympati* (2006), 37-38.

²⁰⁸ Lammers, "Living Next Door to Germany" (2006), 456.

²⁰⁹ Dethlefsen og Lundbak, "Indledning" (1998), 8.

²¹⁰ Ifølge Berlinerklæringen af 5. juni 1945 udgjorde de allierede den øverste regeringsmagt i Tyskland. Målet var at slutte fred med en ny tysk regering, når landet opfyldte de krigsmål, som de allierede havde sat. Da Tyskland blev delt i to stater, Forbundsrepublikken Tyskland og Den tyske demokratiske Republik i 1949 var det tydeligt, at det oprindelige mål ikke blev opnået. Dethlefsen og Lundbak, *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid* (1998), 746.

²¹¹ Lammers, "Danmark og Tysklandsspørgsmålet" (1998), 745.

²¹² Lammers, "Danmark og Tysklandsspørgsmålet" (1998), 748.

Da Tyskland i 1949 blev delt i to lande, Forbundsrepublikken Tyskland (BRD) og Den tyske demokratiske Republik (DDR), ændrede Tysklandsspørgsmålet sig. Spørgsmålet var ikke længere, hvilket land Tyskland ville udvikle sig til, men derimod hvilken plads BRD ville indtage i Europa og den vestlige verden.²¹³ Samme år blev Danmark medlem af NATO og stod via den internationale NATO-alliance i et nyt forhold til BRD. I 1951 bekendtgjorde NATO sin støtte til BRD, Tysklandsspørgsmålet og landets genforening.²¹⁴ Som medlemsland af NATO tilsluttede Danmark sig organisationens holdning til BRD, og Danmark anerkendte således den vesttyske regering som den eneste lovlige og legitime tyske regering.²¹⁵

1955 var et afgørende år for det danske og tyske politiske forhold. Det var med blandede danske følelser, at BRD blev medlem af NATO. På trods af Tysklands deling og Danmarks medlemskab i NATO var frygten blandt de danske politikere, at sikkerhedsspørgsmålet igen ville blive aktuelt, og at Danmark ville stå i skyggen af en tysk militær trussel. Men de danske politikere kunne også se fornuften i BRD's optagelse i NATO, idet den vestlige alliance ville stå stærkere i kampen mod Øst.²¹⁶ Politisk havde Danmark således et anstrengt forhold til sin nabo mod syd selv efter dannelsen af BRD og fra 1955 i rollerne som allierede. Danskerne følte sig som ofre for den tyske besættelsesmagt,²¹⁷ og en antitysk stemning i samfundet herskede. Det kom til udtryk i efterkrigstiden på forskellig vis.

Da krigen sluttede, afslog danske læger at behandle tyske flygtninge, og Sundhedsstyrelsen og Foreningen for Yngre Læger anså behandling af tyske flygtninge som hjælp til nazi-Tyskland,²¹⁸ hvorfor lægerne fik besked på kun at behandle ved fare for smitte af sygdomme til den danske befolkning. Læger, der ville have haft lyst til at hjælpe og følte det som deres pligt, var bange for at blive mistænkeliggjort.²¹⁹ Angsten for mistænkeliggørelse var blandt andet et produkt af den klapjagt efter landssvigere,

²¹³ Lammers, "Danmark og Tysklandsspørgsmålet" (1998), 750.

²¹⁴ Ibid. Ved dannelsen af BRD udarbejdede politikerne en grundlov og ikke en forfatning, idet hensigten var en genforening af Tyskland en dag. Øhrgaard, *Tyskland: Europas hjerte* (2009), 86.

²¹⁵ Lammers, "Danmark og Tysklandsspørgsmålet" (1998), 755. Det betød også, at Danmark ikke anerkendte DDR og fra 1955 ikke foretog handlinger med DDR, der ville fornærme BRD. Det var først, da BRD selv indledte en normaliseringsproces i forhold til DDR, at Danmark etablerede politiske og diplomatiske forbindelser til landet. Lammers, "Danmark og Tysklandsspørgsmålet" (1998), 755 og 759.

²¹⁶ Lammers, "Living Next Door to Germany" (2006), 462.

²¹⁷ Jensen, "... over for os selv og over for fremtiden" (2012), 139-140.

²¹⁸ Lyllof, "Kan lægeløftet gradbøjes?" (1999), 66.

²¹⁹ Lyllof, "Kan lægeløftet gradbøjes?" (1999), 67.

der foregik i den spæde efterkrigstid. Her var skyldige såvel som uskyldige blevet udstillet under påskuddet at have bedraget landet under Anden Verdenskrig. Landssvigerne var en broget skare af mennesker: kvinder, der havde haft forhold med tyske soldater; mænd, der havde tjent i tysk krigstjeneste eller handlet med tyskerne. Side-løbende med det retslige opgør foregik et folkeligt opgør, som ifølge Søren Billeschou Christensen var et udtryk for danskernes dårlige samvittighed over egen manglende modstand mod nazismen under krigen.²²⁰ Behovet for danskernes hævn og ønsket om hårde straffe til de skyldige ses i udformningen af domme ved det retslige opgør. Dødsstraffen blev indført, prøveløsladelse var ingen mulighed, og den dømte risikerede permanent tab af sine borgerlige rettigheder.²²¹ Den hårde og hadske tone overfor landsvigerne afspejles i en Gallupundersøgelse fra 1945, hvor 75 % af befolkningen mente, at tyskerpigerne skulle straffes. Heraf mente 1%, at de skulle straffes med dødsstraf, mens mellem 12 og 16 % mente, at de skulle brændemærkes eller landsforvises.²²² Danskerne så altså hverken mildt på tyskere, der opholdt sig i landet, eller på danskere, der havde haft den ene eller den anden form for kontakt med tyskere under krigen.²²³

I slutningen af 1940'erne aftog danskernes store opmærksomhed rettet mod landsvigerne, da udviklingen af konflikten mellem USA og USSR nu optog danskerne i stedet.²²⁴ De mange landssvigerne, der var blevet borvist fra deres arbejdsplads, og/eller havde siddet deres fængselsstraf ud, fik i løbet af 1950'ernes økonomiske opsving mulighed for igen at komme ind på arbejdsmarkedet, idet efterspørgslen for arbejdskraft steg. Dermed kunne de resocialisere sig og komme videre. Men den antityske stemning hos danskerne forsvandt ikke helt. I *Motor* kunne man for eksempel læse følgende i en beretning fra et hændelsesforløb ved et uheld: "Naar man [...] stadig ikke har noget udtalt Sværmeri for Tyskere, kan man maaske ret menneskeligt forklare sig, at der paa stedet reageredes kraftigt imod Ulykkebilisten også af "nationale" Grunde. Ingen af os

²²⁰ Billeschou Christiansen, *På den forkerte side* (2011), 29.

²²¹ Omkring 20.600 sager blev rejst, mens der faldt dom over 13521. Flere politikere frygtede en samfundsmæssig skævvridning, hvis den dømte mistede sine borgerlige rettigheder for altid, og i 1946 havde politikerne fokus på de dømtes positive resocialisering i samfundet frem for en udelukkelse. Billeschou Christiansen, *På den forkerte side* (2011), 34-37.

²²² Hjelm-Hansen, "Meget stærk Folkestemning bag Dødsstraf til Stikkere, Hippoer og Gestapofolk" (1945).

²²³ For yderligere læsning om dansk antitysk stemning efter Anden Verdenskrig se Jensen, "... over for os selv og over for fremtiden" (2012) og Lylloff, "Kan lægeløftet gradbøjes?" (1999).

²²⁴ Billeschou Christiansen, *På den forkerte side* (2011), 256.

har jo glemt de Herres Adfærd i Danmark.”²²⁵ Citatets forfatter havde bestemt ikke glemt krigen. Det kunne godt være, at den individuelle landssviger i løbet af 1950’erne var blevet accepteret igen af lokalsamfundene, men antistemningen overfor tyskerne og landssvigerne som gruppe bestod i mange år. Kvinder, der havde været i forhold med tyske soldater, oplevede at blive forfulgt langt tid efter krigen,²²⁶ og et berlinsk rejsebureau blev under en markedsføringskampagne i 1962 udsat for hærværk, da deres bus blev skrevet til med svastika-tegn, ”SS” og udtrykket ”Besøg Neuengamme og dø” i Slagelse, og i København blev en molotovcocktail kastet ind i bussen.²²⁷ Anden Verdenskrig med dens mange konflikter kunne endnu spores i 1960’erne.

Som nævnt var 1955 et afgørende år for det dansk-tyske forhold. Et vigtigt punkt for de danske regeringer efter 1945 var udover at løse flygtningespørgsmålet at sikre det danske mindretals rettigheder i Sydslesvig.²²⁸ Statsminister for frihedsregeringen Wilhelm Buhl proklamerede i sin tale ved Rigsdagens åbning 9. maj 1945, at grænsen mellem Danmark og Tyskland i Jylland lå fast,²²⁹ og efter politiske uenigheder og kampe²³⁰ blev det besluttet, at grænsen forblev den, der var sat i 1920,²³¹ og tilbage stod spørgsmålet om det danske mindretal i Sydslesvig og det tyske mindretal nord for grænsen.

I 1955 kunne den danske regering med socialdemokraten H.C. Hansen som statsminister og den tyske regering med Konrad Adenauer som kansler 29. marts præsentere København-Bonn Erklæringerne. Grundprincippet i de to erklæring var eliminering af forskelsbehandlingen mellem mindre- og flertal, og et af de helt centrale elementer var ligestilling og ligebehandling uanset nationalt tilhørsforhold.²³² Erklæringerne fastlagde således de tyske og danske mindretals rettigheder og status i

²²⁵ ”Ugens Emner”, *Motor* (1950) 17.

²²⁶ Warring, *Tyskerpiger* (1994), 58-59.

²²⁷ Standley, ”From Bulwark of Freedom to Cosmopolitan Cocktails” (2010), 108.

²²⁸ Lammers, ”Danmark og Tysklandsspørgsmålet” (1998), 749.

²²⁹ Christensen m.fl., *Danmark besat* (2005), 733.

²³⁰ Det var ikke alle politikere, der delte denne holdning. Da Knud Kristensen fra Venstre i oktober 1945 blev statsminister, førte han en anden Sydslesvigspolitik. Med støtte fra mindretallet i Sydslesvig ønskede han en afstemning om grænsen. Kristensen blev dog ikke bakket op af sin regering eller støttepartiet De Radikale, og de erklærede mistillid til regeringen. Mariager, *I tillid og varm sympati* (2006), 90.

²³¹ Kühl og Hansen, *København-Bonn erklæringerne* (2005), 10.

²³² Kühl og Hansen, *København-Bonn erklæringerne* (2005), 12.

grænselandet, herunder tilslutning til mindretal efter eget ønske, selvstændigt valg af sprog og retten til dansk eller tysk skolegang til sine børn efter eget valg.²³³

2.3. Danmark efter Anden Verdenskrig

Mens Lammers, Dethlefsen og Lundbak har fokus på situationen udenfor landets grænser som determinerende faktorer ved undersøgelsen af dansk udenrigspolitik i efterkrigstiden, argumenterer Lidegaard for, at et af de helt centrale punkter var udviklingen af den danske velfærdsstat. Lidegaard er enig med Lammers i, at et vigtigt punkt var Tysklandsspørgsmålet,²³⁴ men for at kunne bekæmpe udefrakommende konflikter var landets indre sikkerhed altafgørende, og den skulle velfærdsstaten sikre.²³⁵

Efter Anden Verdenskrig var den danske økonomiske politiks mål at bringe produktionen og levestandarden op på niveauet før 1940²³⁶ og dermed blandt andet fortsætte udviklingen af velfærdsstaten. Midlet hertil var en genoptagelse af udenrigshandlen med vesteuropæiske lande. Da landene i Europa på dette tidspunkt kæmpede med vareknaphed, og Danmarks to traditionelle samhandelspartnere, Tyskland og England, var hårdt ramt, var det svært at udføre planen. Marshallplanen fra USA var derfor en kærkommen hjælp til ikke blot Danmark, men også de vestlige lande i Europa.²³⁷ Nu var det muligt at importere råstoffer og maskiner til genopretning og modernisering af produktionen indenfor både landbruget og industrien.²³⁸

Med lanceringen af Marshallplanen iværksatte amerikanerne en af deres første koldkrigsstrategier. Det gjaldt for amerikanerne ikke blot om at holde kommunisterne ude af Vesteuropa, det gjaldt også om at skabe et alternativ til kommunismen indenfor demokrati og kapitalisme.²³⁹ Amerikanerne ønskede at dominere og påvirke det vesteuropæiske forbrugsmønster og fritidsliv,²⁴⁰ og vigtige brikker i denne plan var velfærdsstaten og en modernisering af den europæiske turisme efter amerikansk forbillede.²⁴¹ Ifølge amerikanerne ville turismen påvirke jobmarkedet og infrastrukturen,

²³³ Kühl og Hansen, *København-Bonn erklæringerne* (2005), 11.

²³⁴ Lidegaard, "Vi opnaede da, at København ikke blev bombarderet..." (1998), 690.

²³⁵ Lidegaard, "Vi opnaede da, at København ikke blev bombarderet..." (1998), 683.

²³⁶ Petersen m.fl., *Velfærdsstaten i støbeskeen* (2012), 16.

²³⁷ Fossat, *Den lille pige med iskagen* (2015), 19.

²³⁸ Petersen m.fl., *Velfærdsstaten i støbeskeen* (2012), 74.

²³⁹ Gaddis, *The Cold War* (2005), 98.

²⁴⁰ Bruhéze m.fl., "Det Europæiske Fritidsmenneske" (2012), 23.

²⁴¹ Bruhéze, "Udsigten Til et Amerikansk Turisteventyr" (2012), 117.

trække resten af statens økonomi op, og dermed være med til at sikre velstand i de europæiske stater.²⁴²

Strategien sås ikke kun implementeret i ferieformer, den sås også helt konkret i danskernes hverdag og adfærdsmønster.²⁴³ Selvom amerikanske strømninger satte et moderne præg på samfundet, var det i starten af afhandlingens periode de traditionelle værdier fra 1930'erne, der herskede i danske hjem: Manden var forsørgeren, og kvinden gik hjemme og passede børn, uagtet om hun havde lyst eller ej.²⁴⁴ Ferier kunne i denne familiekonstellation derfor være en udfordring, idet alle familiemedlemmerne nu befandt sig i en ny relation, hvor familien var sammen hele dagen – hele tiden. Det kunne til tider være svært, anstrengende og ødelæggende for feriedyllen,²⁴⁵ mens det i andre tilfælde kunne være de perioder, der gav sammenhold og overskud til hverdagen hjemme i Danmark.²⁴⁶ I løbet af perioden ændrede familiekonstellationen i samfundet sig. Nu var begge forældre udearbejdende, og flere børn kom i institution.²⁴⁷ Familiemønsteret ændrede sig dermed, men rammerne for ferien forblev den samme: en pause fra hverdagens hamsterhjul.

Med afsæt i ideologien om, at staten var ansvarlig for den fælles og personlige velfærd, arbejdede de to socialdemokratiske statsministre Hans Hedtoft og H.C. Hansen²⁴⁸ i 1950'erne for at sikre bedre rettigheder til arbejderne i forhold til arbejdspladser og boliger, og for at kultur og fritid tilhørte hele befolkningen.²⁴⁹ I 1952 blev det ved lov vedtaget, at alle i Danmark havde ret til tre ugers ferie.²⁵⁰ Loven var en videreførelse af loven fra 1938, der havde sikret to ugers sammenhængende ferie,²⁵¹ og den

²⁴² Zuelow, *A History of Modern Tourism* (2016), 151.

²⁴³ Et eksempel på ændring i danskernes adfærdsmønster er udviklingen indenfor butikker og indkøbsmuligheder. I 1949 åbnede det første supermarked i Danmark efter amerikansk forbillede, og i løbet af 1950'erne opstod flere danske supermarkeds kæder Coop, Dansk Supermarked og De samvirkende Købmænd, mens købmandsbutikker nu hørte fortiden til. Lidegaard, *En Fortælling om Danmark* (2013), 383. For yderligere læsning om amerikansk indflydelse i Danmark se Sørensen (red.), *Det amerikanske forbillede* (2011) og Sørensen (red.), *Postordrecowboys* (2017).

²⁴⁴ Rasmussen, "Efterkrigstiden 1945 - 1973" (2000), 374 og Lis Madsen, 00.11.21-00.11.32.

²⁴⁵ Lis Madsen, 00.12.13-00.12.27.

²⁴⁶ Jonny Andersen II, 00.16.15-00.16.31.

²⁴⁷ Jakobsen og Løkke, *Familieliv i Danmark 1550-2000* (1997), 99.

²⁴⁸ Hans Hedtoft var statsminister i perioderne: 13/11 1947-30/10 1950 og 30/9 1953-29/1 1955. Petersen m.fl., *Velfærdsstaten i støbeskeen* (2012), 706-707. H. C. Hansen var statsminister fra 1/2 1955-19/2 1960. Petersen m.fl., *Velfærdsstaten i støbeskeen* (2012), 707-708 og Christiansen m.fl., *Velfærdsstatens storhedstid* (2012), 779.

²⁴⁹ Lidegaard, *En Fortælling om Danmark* (2013), 379.

²⁵⁰ Wagner, "Alting som kører paa Motor" (2012), 36.

²⁵¹ Warschawsky, "Folkeferie" (2008), 3.

tjener dermed som eksempel på Hedtofts og Hansens vision om at videreudvikle den velfærdsstat, hvis hjørnestein var blevet lagt inden Anden Verdenskrig. Gennem interviews med informanter ses dog, at realiteten på nogle arbejdspladser var en anden. Her var medarbejderen ikke sikret muligheden for at holde ferie og var afhængig af sin chefs velvilje.²⁵²

Den økonomiske stigning, der fandt sted i Europa efter Anden Verdenskrig, oplevede Danmark også. Arbejdsløsheden faldt, reallønnen steg, og især i 1960'erne oplevede mange danskere at have et hidtil ukendt beløb til forbrug. Mens den private opsparing i afhandlingens periode nogenlunde forblev den samme, steg udgifter til motorøretøj, ferie og fritid markant.²⁵³

I mellemkrigstiden havde bilen været den øvre middelklassens privilegium, men nu var det også muligt for arbejderklassen at anskaffe sig en bil,²⁵⁴ og på samme måde som jernbanen i 1800-tallet havde forandret rejsemønstre og -muligheder for millioner af mennesker,²⁵⁵ fik bilen stor indflydelse på danskeres ferieformer. Den økonomiske vækst og flere rettigheder oplevede danskerne på nært hold. Hvor mange var vokset op under små kår, og nogle havde oplevet at sulte, var det en stor luksus at eje egen bil (se billede 2.1) og at komme på ferie – en samfundsudvikling som fandt sted i flere vesteuropæiske lande i denne periode.²⁵⁶ Få år tidligere havde det være utænkeligt for mange danskere at tage på ferie. Så at rejse på ferie var for mange at udleve en drøm og opleve det, som overklassen havde haft mulighed for længe: ”Ja, min far har faktisk sultet. Så de har taget et kæmpe velfærdsspring. Et kæmpe velfærdsspring. [Ferie] var luksus, og så var det status [, ...] da vi kommer fra en familie, der ikke har noget jord.”²⁵⁷

1960'erne var altså et årti, hvor danskerne var klar over, at de oplevede massiv velstand i forhold til tidligere tider – og til andre lande. Søren Pedersens fotografi ”Velfærdsdanser ved Jerntæppet” fra klasseturen til Harzen i 1961 (se billede 2.2) vidner om, at både voksne og unge var klar over denne samfundsudvikling. Som 18-årig gymnasiedreng tog han billedet, og i fotoalbummet gav han det titlen

²⁵² Niels Andersen I, 00.15.31-00.15.40.

²⁵³ Nissen, *Landet blev by* (2004), 188.

²⁵⁴ Wagner, ”Alting Som Kører Paa Motor” (2012), 78.

²⁵⁵ Hachtmann, ”Schrittmacher des modernen Tourismus”, 2009, 61.

²⁵⁶ Berghoff, ”From Privilege to Commodity?” (2002), 164-165.

²⁵⁷ Jørgen og Kirsten Sørensen, 00.20.19-00.20.48.

”Velfærdsdanser ved Jerntæppet”. Søren Pedersen definerede sig selv og sin generation med velstand og velfærd, og det blev især tydeligt i mødet med zonegrænsen mellem Øst og Vest, mellem kapitalisme og kommunisme, mellem frihed og diktatur.

Billede 2.1. Kirsten Sørensen (i midten) fotograferet sammen med sin mor (til højre) og moderens kollega (til venstre) på en ferie i Danmark i 1962. Foruden at være et transportmiddel var bilen også familiens symbol på velstand. Kirsten Sørensen. *Bil*. Fotografi.

Billede 2.2. ”Velfærdsdanser ved jerntæppet.” I 1961 var Søren Pedersen på lejrskole med sin gymnasieklasse til Harzen tæt på zonegrænsen, og som de følgende kapitler viser, var det en tur, der udvidede Søren Pedersens personlige og politiske horisont. På skiltet ved grænsen står: ”HALT! Zonengrenze”. Søren Pedersen. *Velfærdsdanser v. Jerntæppet*. Fotografi.

2.4. Tyskland efter Anden Verdenskrig

Tyskland og fra 1949 BRD var fra 1949 til 1970 et land under enorm forandring såvel økonomisk, som politisk og geografisk. Som afhandlingens analyse vil vise, påvirkede det til tider de danske turister, mens det til andre tider ikke synes at være af afgørende betydning.

8. maj 1945 sluttede Anden Verdenskrig i Tyskland, da den tyske regering med Adolf Hitlers efterfølger storadmiral Karl Dönitz i spidsen overgav sig betingelsesløst. Regeringen blev afsat og statsforfatningen samt selvstændige og suveræne magtorganer trådte ud af funktion.²⁵⁸ Da tyskerne overgav sig til de fire allierede stormagter England, Frankrig, USSR og USA, var det et land i kaos, ødelæggelse og usikkerhed.²⁵⁹

For størstedelen af den tyske befolkning handlede de første år efter krigen om overlevelse og om at finde sig selv og sin familie igen. Utallige havde mistet familiemedlemmer og vidste nu ikke, om de var omkommet eller var en blandt de millioner af fordrevne og flygtede. 18 millioner tyske soldater var i løbet af krigen blevet indrullet, ti millioner taget til fange, og over seks millioner var meldt savnede.²⁶⁰

Tre andre ting, der optog tyskerne i den tidlige efterkrigstid, var boligmangel, sult og det sorte marked. Med krigens afslutning havde Tyskland mistet 1/4 af sit landbrugsareal²⁶¹, høsten slog fejl i 1945 og 1946, og de europæiske lande kom ikke de sultende tyskere til hjælp.²⁶² Det sorte marked florerede i bedste velgående på grund af vareknaphed og høj efterspørgsel, og den nye valuta blev hurtigt cigaretter.

Tysklands fremtid var i foråret og sommeren 1945 meget usikker. Det var ikke kun befolkningen, der ikke vidste, hvad fremtiden ville bringe og derfor var bange for den, politikere i flere lande diskuterede også, hvad der skulle ske med Tyskland. Hvis var landet, og hvad skulle der blive af det? Tysklands historie havde gjort Europa og resten

²⁵⁸ Lammers, *Det ny Tyskland* (1992), 25.

²⁵⁹ I krigens første fire år udførte amerikanerne og briterne luftangreb om natten for at ødelægge landets militære, økonomiske og industrielle infrastruktur samt befolkningens moral, mens de fra 1943 tog dagen i brug for at kunne præcisere deres angreb, og i krigens sidste måneder intensiverede de yderligere angrebene. Da de allierede vandt krigen, lå landet bogstavelig talt i ruiner. Süß, *Tod aus der Luft* (2012), 12.

²⁶⁰ Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 52.

²⁶¹ Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 554-555.

²⁶² En af årsagerne var, at de store europæiske lande, f.eks. England, også var hårdt ramt af krigen og selv kæmpede med madmangel. Petersen m.fl., *Velfærdsstaten i støbeskeen* (2012), 16.

af verden bange for tyskernes vilje til magt og uvilje mod fred. Samlingen af landet i 1871 og Hitlers tiltrædelse som kansler i 1933 havde lært politikkerne at være forsigtige med Tyskland.²⁶³ Dette var også gældende i Danmark, hvor rundt regnet hver tredje dansker i 1950 gik ind for et svagt Tyskland.²⁶⁴

For at sikre at Tyskland ikke ville overtage magten igen i Europa gennem vold og ødelæggelse, mødtes de allierede flere gange under og efter krigen for at diskutere Tysklands fremtid.²⁶⁵ De allieredes mål var at muliggøre en demokratisk opbygning af Tyskland og at udrydde nazismen samt den tyske militarisme, men det viste sig imidlertid hurtigt, at de fire stormagter var uenige om, hvordan de fire d'er skulle udformes. I forhold til denazificeringen blev embedsmænd, der havde haft ledende poster under nazismen, fyret i den sovjetiske zone og erstattet med nyt personale, og ejendele, der tilhørte nazister, blev inddraget til staten. I den amerikanske zone udarbejdede besættelsesmagten et spørgeskema til befolkningen, og ud fra dette blev der taget stilling til, hvorvidt folk skulle fyres, retsforfølges eller andet.²⁶⁶ I sensommeren 1945 foregik Nürnbergprocessen, hvor den øverste ledelse i det nazistiske styre blev anklaget for tre punkter: forbrydelser mod freden, krigsforbrydelser og forbrydelser mod menneskeheden.²⁶⁷

De fire zoner blev mere og mere selvstændige og rettede sig i takt hermed mod egne politiske interesser og systemer. I 1947 da amerikanerne lancerede Marshallplanen, startede en tydelig afgrænsning overfor USSR.²⁶⁸ Det næste skridt var indførelse af møntfodsreformen i vestzonerne i 1948,²⁶⁹ og dermed brød de vestallierede endeligt med erklæringen om, at de allierede sammen skulle lede hele Tyskland. Som svar på møntfodsreformen og for at få USA og England til at trække sig ud af Berlin, blokerede USSR indfaldsvejene til Vestberlin fra juni 1948 til maj 1949. England og USA ville

²⁶³ Lammers, *Det ny Tyskland* (1992), 17.

²⁶⁴ Gallup, "Hvad er bedst?" (1950).

²⁶⁵ To af de centrale konferencer var Jaltakonferencen i februar 1945 og Potsdamkonferencen i sommeren 1945, hvor det blev besluttet på Jalta-konferencen, at Tyskland skulle deles i fire zoner for at mindske risikoen for en ny tysk stormagt,²⁶⁵ mens retningslinjerne for Tysklands fremtid blev defineret på Potsdamkonferencen. I erklæringen blev blandt andet hele den tyske befolkning stillet til ansvar for nazismen, og landet mistede sin status som suveræn stat. Landet blev nu regeret af fire zoner: en amerikansk, en britisk, en fransk og en russisk. Sidst men ikke mindst udgjorde fire d'er en central del i erklæringen: demilitarisering, denazificering, dekartellisering og demokratisering, herunder decentralisering. Lammers, *Det ny Tyskland* (1992), 35.

²⁶⁶ Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 569.

²⁶⁷ Lammers, *Det ny Tyskland* (1992), 38.

²⁶⁸ Fulbrook, *The Divided Nation* (1992), 50.

²⁶⁹ Lammers, *Det ny Tyskland* (1992), 51.

dog ikke opgive deres del af Berlin, hvorfor 1300 fly dagligt fløj mad og materiel ind til berlinerne og sørgede for, at de fik mad og forsyninger i de ti måneder, som konflikten stod på.²⁷⁰ Konflikten mellem Øst og Vest voksede, og med vedtagelsen af grundloven til en ny vesttysk stat, BRD, 23. maj 1949, var delingen af Tyskland i to stater en realitet.²⁷¹ I grundloven var indskrevet, at BRD var en provisorisk stat, og at målet var en genforening med Østtyskland,²⁷² og for at cementere det provisoriske aspekt blev Bonn valgt som hovedstad og ikke Frankfurt am Main, hvor den tyske nationalforsamling havde mødtes for første gang i 1848.²⁷³ Få måneder efter at grundloven var trådt i kraft blev Konrad Adenauer valgt til kansler og Theodor Heuss til forbundspræsident.²⁷⁴ Adenauer, der var medlem af Christlich Demokratische Union Deutschlands (CDU), var kansler indtil 1963, og talte i tråd med de vestlige besættelsesmagter for en selvstændig vesttysk stat, hvor vejen frem for landet var en stærk økonomisk og politisk stat. Vestintegration var første prioritet og genforeningen af de to tyske stater anden prioritet, idet vestintegrationen var en forudsætning for genforeningen.²⁷⁵ For Adenauer gik vejen til vestintegration gennem økonomisk politik, og han fandt statens deltagelse i samarbejde mellem de europæiske lande nødvendig. Første skridt blev taget i efteråret 1949 som medlem af OEEC²⁷⁶, og to år senere da et fredeligt økonomisk samarbejde gennem kul- og stålproduktion og salg mellem Frankrig og BRD på fransk initiativ blev forslået, var Adenauer med på planen. Han så nemlig dette som første skridt til grundlaget for et tættere politiske europæisk samarbejde. I juli 1952 trådte Kul- og Stålunionen i kraft, og fem år senere blev det økonomiske og politiske europæiske samarbejde tættere, da den tyske forbundsdag stemte for Romtraktaten, og udviklingen hen imod vores samtids EU var gået i gang.²⁷⁷ Samtidig med sit fokus på udenrigspolitik arbejdede Adenauer for, at BRD kunne blive en suveræn stat. Det foregik gradvist med første skridt i 1951, hvor en revision af

²⁷⁰ Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 600-601.

²⁷¹ Øhrgaard, *Tyskland: Europas hjerte* (2009), 86.

²⁷² Deighton, "The Remaking of Europe" (1998), 198.

²⁷³ Øhrgaard, *Tyskland: Europas hjerte* (2009), 86

²⁷⁴ Lammers, *Det ny Tyskland* (1992), 65.

²⁷⁵ Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 631.

²⁷⁶ OEEC er en forkortelse for Organization for European Economic Cooperation, som var en international organisation, der fordelte Marshallpenge og koordinerede den vesteuropæiske genopbygning samt vare- og betalingstrafik. Kleinert, *Das geteilte Deutschland* (2019), 67.

²⁷⁷ Kleinert, *Das geteilte Deutschland* (2019), 67-69 og Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 642.

besættelsesstatutten²⁷⁸ blev foretaget, og BRD dermed fik større handlefrihed. Nu fik staten egen udenrigsminister og indgik diplomatiske aftaler med andre lande.²⁷⁹ 5. maj 1955 blev det fulde skridt taget, da Pariseraftalerne fra oktober 1954 trådte i kraft. Heri blev det erklæret, at besættelsen af BRD var slut, og at allierede militære styrker kun var i landet som en garanti for sikkerheden. Derudover blev BRD nu også medlem af NATO.²⁸⁰

For Adenauer var dette sidste punkt af stor betydning, idet det bandt den tyske integration i Vesten endnu stærkere sammen. Medlemskabet af NATO mødte dog stor kritik i både ind- og udland.²⁸¹ USSR reagerede på BRDs indtrædelse i NATO ved at indlemme DDR i Warszawapagten og dermed cementere konflikten mellem Øst og Vest.²⁸²

Indenrigspolitisk fokuserede Adenauer på at iværksætte hjælpeprogrammer til de millioner af flygtninge, fordrevne og krigsofre, der befandt sig i landet i form af for eksempel "Lastenausgleich", "Kriegsopferversorgung" og "Hinterbliebenenrente".²⁸³ En anden vigtig opgave for Adenauer var reintegration af tidligere nazister. Med afslutningen af Nürnbergprocessen blev det besluttet ikke at retsforfølge flere, og i 1951 blev udfyldningsloven indført, der sikrede tidligere ansatte i offentlig tjeneste retsforhold, genanvendelses- og forsørgelseskrav, hvis de var afskediget før, under eller efter krigen som følge af værnepligt, fordrivelse eller denazificering.²⁸⁴ Tidligere nazister kom tilbage til almindelige jobs, mens Adenauer genindsatte tidligere ledende nazister på centrale embedsposter trods national og international kritik. Således blev Hans Globke, der var med til at udarbejde racelovene af 1935, leder af Adenauers personalepolitik, og Theodor Oberländer, der ligeledes havde haft en central placering i det nazistiske parti, nu minister for fordrevne tyskere. Oberländer blev dog tvunget til at gå af i 1960, da det kom frem, at han var skyldig i folkedrab i USSR.²⁸⁵ Som det senere skulle vise sig, var dette tiltag måske fornuftigt ud fra Adenauers samtid, men set i et

²⁷⁸ Besættelsesstatutten trådte i kraft 10. april 1949 og var udarbejdet af de tre allierede lande England, Frankrig og USA. Besættelsesstatutten klarlagde regler og ansvarsområder for BRD og de tre besættelsesmagter. Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 610.

²⁷⁹ Lammers, *Det ny Tyskland* (1992), 102.

²⁸⁰ Kleinert, *Das geteilte Deutschland* (2019), 102-103.

²⁸¹ Lammers, *Det ny Tyskland* (1992), 111.

²⁸² Kleinert, *Das geteilte Deutschland* (2019), 105.

²⁸³ Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 653.

²⁸⁴ Lammers, *Det ny Tyskland* (1992), 108.

²⁸⁵ Lammers, *Det ny Tyskland* (1992), 107.

længere perspektiv havde Adenauers reintergreringspolitik karakter af at ville lægge låg på et følsomt emne og dermed ikke behandle det i dybden.

Med møntfodsreformen af 1948 oplevede mange tyskere, at hverdagens undtagelsestilstand ophørte. Flygtninge kunne opbygge en ny tilværelse, mens unge familier kunne skabe en egen husholdning.²⁸⁶ Denne økonomiske udvikling fortsatte og dannede ”Wirtschaftswunder”. Det var uden sammenligning den hidtil største økonomisk fremgang, og Ulrich Herbert argumenterer for, at det foruden blokinddelingen i Øst og Vest var det mest afgørende i europæisk efterkrigstid.²⁸⁷ Det var primært genopbygning og eksport, der forårsagede det vesttyske opsving, og på grund af flygtninge og internt fordrevne personer var arbejdskraften stor. Frem til 1960 blev næsten fem millioner lejligheder bygget; en udvikling som også de danske turister bed mærke i.²⁸⁸ Efterspørgslen på tyskt produceret maskinbygning, elektroniske samt den kemiske, optiske og finmekaniske industri fik vesttysk industri til at vokse. Derudover var det på grund af få skader og modernisering under Anden Verdenskrig muligt for industrien at vokse hurtigt og møde den stigende efterspørgsel.²⁸⁹ Ifølge Knut Borchardt fortsatte den positive økonomiske udvikling frem til 1972/1973, da BRD besluttede at indføre ansættelsesstop for indvandrere og dermed arbejdskraft.²⁹⁰

Økonomisk såvel som politisk kan 1960’erne anskues som en mellem- eller overgangsperiode i vesttysk historie: Adenaueræraen og 1950’ernes intensive genopbygningspolitik af landet var slut, og den blev afløst af en socialliberal agenda på den politiske scene.²⁹¹ Men 1960’erne var mere end det. De grundsten, der blev lagt i 1950’erne blev videreudviklet, og det var et årti, hvor den vesttyske stat og befolkning redefinerede sig selv. I 1950’erne havde mange anset Wirtschaftswunder som en cementering af befolkningens styrke og som en kompensation for krigsnederlaget,²⁹² mens Eichmannprocessen i 1960’erne gjorde, at landets nazistiske fortid blev

²⁸⁶ Sywottek, ”Konsum, Mobilität, Freizeit” (1990), 96-97.

²⁸⁷ Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 619.

²⁸⁸ For uddybning se afsnit ”4.3. Genopbygning”.

²⁸⁹ Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 623.

²⁹⁰ Borchardt, ”Zäsuren in der wirtschaftlichen Entwicklung” (1990), 26.

²⁹¹ Rudolph, ”Mehr als Stagnation und Revolte” (1990), 141.

²⁹² Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 621.

undersøgt på ny.²⁹³ For den unge generation, der ikke havde været voksne under Anden Verdenskrig, var det et opgør med landets mørke fortid. Tavsheden blev brudt, og ifølge Hubert Kleinert blev tidligere nazister ikke mere opfattet som ofre for Hitler og de allieredes forbrydelser, men blev nu set som gerningsmænd, der skulle stilles til ansvar.²⁹⁴ Denne samfundsudvikling satte en konflikt mellem generationerne i gang og var med til starte 1968-opgøret, mens en mere generel måde at indrette staten og vesttyskernes hverdag på blev indført på samme tid. I løbet af årtiet blev en ny uddannelsespolitik realiseret, og en husholdnings- og en finansreform lanceret.²⁹⁵

Med en ændring i samfundet og en stigning i velstand oplevede mange vesttyskere i lighed med danskerne at få mere tid og flere penge. En elektrisk vaskemaskine gik fra at være et ønske til en fast bestanddel af en families husholdning,²⁹⁶ mens flere og flere nu også havde råd til ferie. For langt de flestes vedkommende tog de på ferie indenfor landets grænser, og som kapitel 3 viser, var en konsekvens af landets genopbygning en god infrastruktur i forhold til turisme: nye brede veje og mange nye moderne hoteller og campingpladser.

2.5. På ferie

I dette afsnit vil jeg kort præsentere udviklingen af turisme i Tyskland frem til 1945 for at belyse, hvilke turisme- og rejsetraditioner danske turister tog til, når de tog på ferie i BRD i 1950'erne og 1960'erne.

Tyskland var som rejseland allerede populært i 1600 og 1700-tallet, hvor Rhinen og Mosel udgjorde infrastrukturen og en del af især briternes Grand Tour.²⁹⁷ I slutningen af 1700-tallet og starten af 1800-tallet blev kur- og badesteder ved de tyske kyster grundlagt, og i 1870'erne var der så mange badegæster, at et behov for regulering af

²⁹³ Kleinert, *Das geteilte Deutschland* (2019), 771. Adolf Eichmann blev anholdt i Argentina og i 1961 ført for retten i Jerusalem grundet sit arbejde som SS'er under Anden Verdenskrig. Eichmann var med til at udarbejde og organisere forfølgelse, fordrivelse, deportation og udrydelse af cirka seks millioner mennesker. Retssagen blev fulgt tæt i mange lande og skabte ny debat omkring de tyske systematiske masseforbrydelser mod jøder og andre befolkningsgrupper. Kleinert, *Das geteilte Deutschland* (2019), 771-772.

²⁹⁴ Kleinert, *Das geteilte Deutschland* (2019), 266.

²⁹⁵ Rudolph, "Mehr als Stagnation und Revolte" (1990), 143-44.

²⁹⁶ Sywottek, "Konsum, Mobilität, Freizeit" (1990), 98.

²⁹⁷ Towner, "The Grand Tour" (1985), 313.

baderummet opstod.²⁹⁸ Men stranden var ikke kun et udflugtsmål for badeglade turister. Det blev også et frirum, hvor færre regler og friere normer i forhold til resten af samfundet var gældende.²⁹⁹ Under betegnelsen ”Sommerfrische” opstod en hel rejse- og fritidskultur i 1800-tallet,³⁰⁰ hvor borgerskabets familier i byen rejste ud om sommeren i naturen til bjerge, hav eller på landet for at slappe af og samle kræfter. Samtidig begyndte rejsebureauer at sælge pakkerejser til velhavende tyskere,³⁰¹ og turistforeninger blev dannet rundt om i landet.³⁰² Første Verdenskrig satte udviklingen af turismeindustrien på pause, og efter krigen var der ifølge Semmens bemærkelsesværdigt mange udenlandske turister – især tidligere amerikanske soldater – i landet. Berlins kulturliv og landets kursteder lokkede, men de udenlandske turister og tyske jøder blev mødt med fjendtlighed af turismebranchen; Bäder Antisemitismus var ved at brede sig i landet.³⁰³ I 1933 blev de mange lokale turismeorganisationer og -foreninger forenet og ensrettet indenfor rammerne af nationalsocialismen.³⁰⁴ Nu var det staten, der udviklede turismeindustrien i landet, turismen blev en del af den politiske propaganda, og hørte nu under propagandaministeriet.³⁰⁵ Som allerede nævnt satte Anden Verdenskrig turismen på pause i både Tyskland og resten af Europa, men som det følgende afsnit vil vise, begyndte politikere og private aktører allerede i den tidlige efterkrigstid at udbrede turismen igen.

2.5.1 Turisme i Tyskland efter 1945

For millioner af tyskere var geografisk mobilitet efter Anden Verdenskrig ensbetydende med tvang, flugt og fordrivelse.³⁰⁶ Ganske få rejste for fornøjelsens skyld, og de, der gjorde, levede i velstand på deres ferier. Kystbyer med badhoteller, hvor der var mad og drikkevarer i rigelige mængder, stod i skarp kontrast til resten af landet,

²⁹⁸ Kolbe, ”Körpergeschichte(n) am Strand” (2009), 25. Reguleringen bestod i at bygge kabiner til omklædning og badeanstalter i form af træbygninger på stranden. Første badested blev etableret i 1797 på øen Norderney. Det næste fulgte hurtigt efter i 1804 på øen Wangerooge. Rheinheimer, *Die Insel und das Meer* (2016), 468.

²⁹⁹ Kolbe, ”Körpergeschichte(n) am Strand” (2009), 26.

³⁰⁰ Kröncke, ”Die Sommerfrische” (2009), 35.

³⁰¹ Kopper, ”Die Reise als Ware” (2007), 63.

³⁰² Semmens, *Seeing Hitlers Germany* (2005), 6.

³⁰³ Semmens, *Seeing Hitlers Germany* (2005), 7-8.

³⁰⁴ Semmens, *Seeing Hitlers Germany* (2005), 10.

³⁰⁵ Semmens, *Seeing Hitlers Germany* (2005), 19.

³⁰⁶ Keitz, *Reisen als Leitbild* (1997), 262.

hvor sulten hærgede.³⁰⁷ Turismen efter Anden Verdenskrig i Tyskland og det senere BRD deler jeg op i to epoker: 1) 1945-1949, 2) 1949-1970. Årsagen til denne opdeling skyldes for det første den økonomiske og politiske udvikling, der fandt sted i landet, og viser dermed, hvor tæt de to ting er forbundet med turisme. For det andet skal udviklingen findes i indlands- og udlandsturismen. Da Anden Verdenskrig startede, ophørte udlandsturismen, og den begyndte først igen i 1949.

Kendetegnende for de fire første efterkrigsår og den spæde turismestart er tre store problemer: forplejning, overnatning og opvarmning.³⁰⁸ På grund af Anden Verdenskrigs ødelæggelser af tyske byer var der ud fra et turismeperspektiv kun få hoteller i byerne, og i de tilbageværende var der ikke meget plads til turister, idet flygtninge og besættelsesmagter optog dem.³⁰⁹ For at imødekomme en stigende efterspørgsmål fra overnattende gæster i byerne, blev bunkere indrettet og bygget om til midlertidige hoteller. I Berlin var to af de store bunkerhoteller "Mitopa" og "Volkshotel",³¹⁰ mens bunkerhotellet "Hotel Stadt Düsseldorf" i 1946 reklamerede med sin luksus og høje standard.³¹¹

Udover mangel på sengepladser, forplejning og opvarmning var to yderligere faktorer gældende for perioden frem til 1949. Paskontrollen ved zonegrænserne gjorde det besværligt for turisterne at rejse rundt,³¹² mens landets ødelagte og manglende infrastruktur næsten umuliggjorde det.³¹³ Dette ses også i den danske presse, hvor danskerne blev informeret om infrastruktur, visum og hvor meget udlandsvaluta de kunne medbringe, når de skulle til BRD.³¹⁴

Trods en i starten begrænset turismeindustri var turismen i hele perioden fra 1945 til 1970 under stor politisk bevågenhed fra såvel ind- som udland. Repræsentanter fra USA blev sendt til Europa for at lære europæerne om amerikanernes standarder, mens europæerne blev sendt i "træning" i USA.³¹⁵ Flere tyske politikere ønskede, at turismen startede igen, og i 1947 blev Berlin markedsført under sloganet "Berlin lebt –

³⁰⁷ Spode, *Wie die Deutschen "Reiseweltmeister" wurden* (2003), 131.

³⁰⁸ Wilde, "Zwischen Zusammenbruch und Währungsreform" (1996), 91.

³⁰⁹ Wilde, "Zwischen Zusammenbruch und Währungsreform" (1996), 88.

³¹⁰ Poock-Feller og Krausch, "Berlin lebt – Berlin ruft" (1996), 107.

³¹¹ Wilde, "Zwischen Zusammenbruch und Währungsreform" (1996), 90.

³¹² Wilde, "Zwischen Zusammenbruch und Währungsreform" (1996), 91.

³¹³ Hachtmann, *Tourismus-Geschichte* (2007), 152.

³¹⁴ "Tysklandsrejsen", *Motor* (1949) 20 og "De glatte Veje i Slesvig", *Motor* (1950) 1.

³¹⁵ Zuelow, *A History of Modern Tourism* (2016), 152.

Berlin ruft”.³¹⁶ På landsplan blev der også taget initiativ til at starte turismeindustrien igen. I 1948 blev turistorganisationen Deutsche Zentrale für Fremdenverkehr (ZfV) stiftet,³¹⁷ hvis kampagner især var målrettet udenlandske turister. Men det var først i 1949, at de udenlandske turister igen begyndte at finde vej til de tyske byer, skove, strande og bjerge, og dermed startede anden epoke af BRD’s turisme.

Som nævnt blev det nemmere med dannelsen af BRD at rejse rundt, men der var især to andre faktorer, der var afgørende for rejseboomet i 1950’erne og 1960’erne. Som så mange andre lande i Europa oplevede BRD et økonomisk opsving, der muliggjorde en genopbygning af landet forholdsvis hurtigt og dermed få bygget infrastruktur og genskabe mange turistattraktioner. En anden årsag til den så hurtige opblomstring af turismeindustrien i BRD skal findes i strukturer fra før Anden Verdenskrig. Turismeorganisationer, der før krigen havde været aktive, blev det nu igen. Ligeledes blev det netværk af folk, der arbejdede indenfor turismeindustrien ”aktiveret igen”, og destinationer, der i mellemkrigstiden havde været populære, blev det nu igen.³¹⁸ Dermed er det tydeligt, at såvel i Danmark som i BRD forårsagede Anden Verdenskrig ikke et brud i turismeindustrien men en tvungen pause for turisterne og de, der arbejdede i branchen.

2.5.2. Den danske udlandsturist og ferieformer

I starten af perioden rejste et begrænset antal af danske turister på ferie til udlandet,³¹⁹ og de, som tog afsted, tog hovedsageligt afsted til europæiske lande med stop i BRD³²⁰ eller til Norge og Sverige. I 1950 rejste 91.500 danske turister til Norge mod 84.700 til BRD, mens BRD året efter allerede var blevet mere populært end Norge. Nu rejste 134.800 danske turister til BRD og 75.800 til Norge.³²¹ OEEC’s tal harmonerer med vesttyskernes egne undersøgelser af udenlandske turister, der viser, at flere og flere danskere valgte BRD som feriedestination op igennem 1950’erne (se graf 2.1. Antallet

³¹⁶ Poock-Feller og Krausch, ”Berlin lebt – Berlin ruft” (1996), 108.

³¹⁷ Bertold-Fackler og Krumbholz, *Reisen in Deutschland* (1997), 74.

³¹⁸ Bertold-Fackler og Krumbholz, *Reisen in Deutschland* (1997), 109.

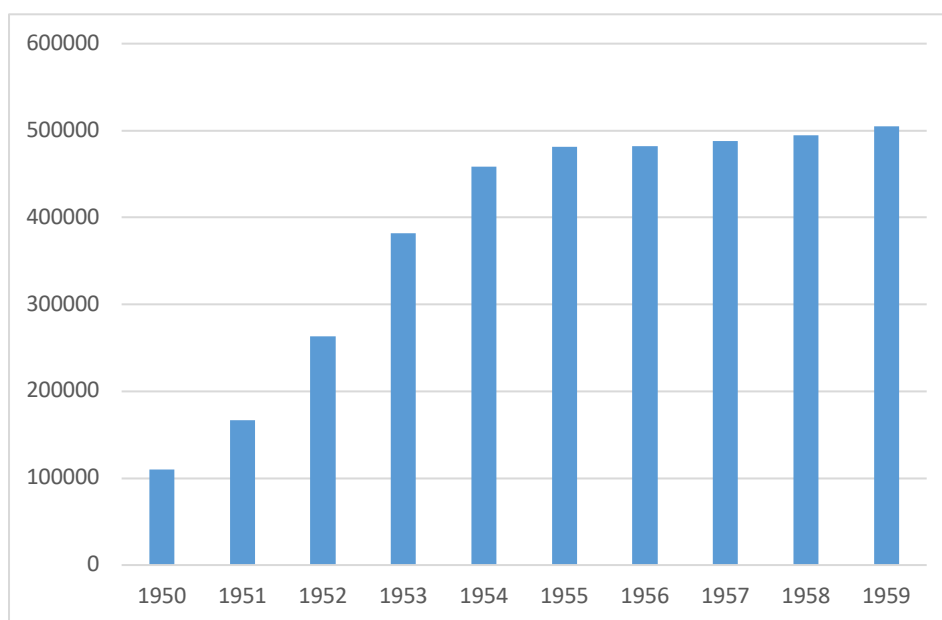
³¹⁹ Ifølge Gallup havde 15 % af danskerne planer om at holde sommerferie i udlandet i 1949. Gallup, ”Befolkningen har andre Sommerferieplaner i Aar” (1949).

³²⁰ Bente og Hans Henriksen, 00.02.52-00.03.10. Matthias Dinesen I, 00.13.30-00.14.37. Arbejdermu-seet: *Poul Petersen erindringer*.

³²¹ Rigsarkivet. 0002 Udenrigsministeriet. 1945-1972 Gruppeordnede Sager. ”Tabel II. Intra-European tourism, number of tourists”.

af danske turisters sommerovernatning i BRD 1950-1959), og i 1969 talte den vesttyske stat 839.000 danske turistovernatninger på hoteller.³²²

De danske turister, der drog afsted på ferie, kom fra mange forskellige sociale lag,³²³ og som det følgende vil vise, tog de både afsted på individuelle ferier i form af enkeltmandsrejser eller familieferier og på grupperejser, der udgjorde den kollektive ferieform. BRD blev især markedsført som et ferieland for den naturglade turist, der havde masser af tid til at gå på opdagelse i landet,³²⁴ men danske turister tog også afsted for at opleve de vesttyske storbyer.³²⁵ Som kapitel 3, 4 og 5 vil vise, tog den danske turist både på ferie for at slappe af med et glas vin i hånden og for at opleve den barske vesttyske virkelighed i de første to årtier af Den Kolde Krig.

Graf 2.1. Antallet af danske turisters sommerovernatning i BRD 1950-1959. I sommermånederne i 1950 overnattede 110.150 og i 1951 166.499. Ifølge OECC overnattede 138.500 danske turister i BRD i 1950, mens tallet steg til 207.00 i 1951. *Statistisches Jahrbuch* (1953),

³²² *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland* (1971), 89.

³²³ I afhandlingens kildemateriale kan jeg identificere gymnasieelever, faglærte arbejdsmænd, bryggeriarbejdere, en fabriksarbejder, en skuespiller, en gartner, en sygeplejerske og en butiksejer. Søren Pedersen, 00.21.46; Bent Thomsen, 00.16.49; Lis Madsen, 00.14.51; Clausen, "Selskabsrejsen", Danmarks Radio (1956), 00.38.42-00.38.53, 00.36.35-00.37.07, 00.13.41-00.14.39, 00.39.40-00.39.56, 00.46.29-00.47.20, 00.03.08-00.03.10 og 00.51.12-00.51.48.

³²⁴ For yderligere læsning se kapitel 3.

³²⁵ Bente og Hans Henriksen, 00.14.57-00.15.02, "Bremen. Blick von Ratstuben auf Dom und Rathaus" 10/7 1953, "Köln am Rhein. Rheinufer mit Dombeleuchtung", 12/3 1958, "Berliner "Schnauze"", 1/8 1960 og "Blick von der Frauenkirche auf Rathaus und St. Peter", 19/9 1968.

311; *Statistisches Jahrbuch* (1954), 394; *Statistisches Jahrbuch* (1955), 364; *Statistisches Jahrbuch* (1956), 350; *Statistisches Jahrbuch* (1959), 325; *Statistisches Jahrbuch* (1961), 367;

Rigsarkivet. 0002 Udenrigsministeriet. 1945-1972 Gruppeordnede Sager. "Tabel III. Intra-European tourism, tourist nights."

Den eneste kilde, der giver et repræsentativt billede af turisternes alder, er en Gallup-undersøgelse fra 1951. I det år tog 22 % af den voksne befolkning på ferie til udlandet, hvoraf den største gruppe var de 18 til 24-årige med 36 %. Den næststørste gruppe var de 24 til 35-årige med 26 %, efterfulgt af de 35 til 49-årige med 21 %, de 50 til 65 årige med 8 % og slutteligt dem over 65 år med 13%.³²⁶ Foruden aldersspredningen ses det, at 32 % af de danske udlandsferierende var københavnere, 27 % provinsbyboere og 10 % fra landet.³²⁷ Det var altså primært unge mennesker, der boede i København eller i en anden by i Danmark, der tog på ferie i BRD.

I hele perioden var det muligt at rejse med fly på ferie, men det var en dyr ferieform, som få benyttede sig af. Derimod er det gennemgående, at turister, der rejste på ferie, tog afsted med bil, bus eller tog. I starten af perioden ejede få danskere en bil, men det var som nævnt også få, der tog afsted på ferie.³²⁸ Således gik udviklingen af danske forbrugsmønstre hånd i hånd. Blandt unge var det populært efter Anden Verdenskrig at tomle.³²⁹ Den billige rejseform gjorde det muligt at komme afsted, og spændingen i, hvem man mødte, og hvor man endte, lokkede.³³⁰ Og det var her i mødet med de tyskere, der tog unge turister med i deres bil, at flere danskere oplevede en uventet hjælpsomhed og gæstfrihed fra tyskerne: "Jeg skulle til Frankrig. Så siger [chaufføren] til mig: "Jamen, der er squ da så mange smukke steder i Tyskland, som du skulle besøge." Og det var starten på... [...] Jeg havde lyst til at se Tyskland."³³¹ Denne oplevelse stemmer overens med kildernes iscenesættelse af vesttyskerne som værter. Få steder bliver vesttyskerne nævnt, og når de gør, er det i en visuel fremstilling af smilende mennesker eller i en positiv beskrivelse, der betoner vesttyskernes

³²⁶ Gallup, "Kan man holde ferie på Tahiti for 750 kr.?" (1951).

³²⁷ Ibid.

³²⁸ I 1953 ejede 3,5 % af befolkningen en bil, mens det var steget til 4,8 % i 1955. Tabel 168, *Statistisk Årbog 1954* (1954) og tabel 6, *Statistisk Årbog 1954* (1954). Tabel 149, *Statistisk Årbog 1956* (1956) og tabel 6, *Statistisk Årbog 1956* (1956).

³²⁹ Nellemann, "Ferie i det fremmede" (1989), 218.

³³⁰ Jørgen og Kirsten Sørensen, 00.48.01-00.48.51.

³³¹ Matthias Dinesen I, 00.32.26-00.32.36.

gæstfrihed, milde væsen og ikke mindst sofistikerede sans, hvorved danskerne kommer til at fremstå som umoderne og ikke i trit med tidens udvikling.³³²

Ferieformen hang for mange sammen med transportformen. Turister på selskabsrejser rejste typisk med tog eller bus, mens det var vigtigt for mange danske turister at være frie og uafhængige på deres ferier. En måde at være det på var at køre afsted i egen bil, ligesom andre europæiske turister gjorde i disse år.³³³ Med bilen som transportmiddel havde man friheden til at køre, hvorhen man ville. Nogle fastlagde ikke en rute hjemmefra, men planlagde undervejs, hvor de kørte hen,³³⁴ og her spillede vejret en vigtig rolle: "[...] Hvis vejret ikke bedrer sig, rejser vi længere mod syd og får lidt varme den sidste uge [...]".³³⁵ Bilen som transportmiddel lagde op til en særlig spontanitet på ferien, som var svær at imødekomme med andre transportformer, foruden at den sammen med ferien også var et statussymbol på velstand – såvel på ferien som i lokalsamfundet. Bilen som rejseform og camping som ferieform var for flere den rette opskrift på en ferie, hvor familien havde frie rammer til at gøre, hvad de ville.³³⁶ Derudover var camping billigere end for eksempel hotelovernatning eller hytteleje, hvilket gjorde det muligt for mange at tage af sted på ferie. I starten af perioden bar iscenesættelsen af campinglivet³³⁷ præg af, at læseren skulle overtales til at tilvælge campingferie,³³⁸ mens den allerede i midten af 1950'erne var veletableret. Gode vand- og toiletforhold stod i centrum³³⁹ og naturligvis: "[...] automatisk vaskeanlæg med elektrisk maskine, centrifuge og strygestue."³⁴⁰ Derudover iscenesættes camping som ferieformen ude i naturen, hvor turisten kunne vågne op ved en søbred,³⁴¹ og "[...] med det samme [være] ude i ferielandet."³⁴² Virkeligheden viste sig dog nogen steder at være en helt anden, hvor campingpladsen måske ikke var så luksuriøs, som *Motor*

³³² Se for eksempel "Goslar – Harzen", *Statsbanernes Selskabsrejser* (1957), 10 og Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 20.

³³³ Lewén, *Resfeber* (2017), 130.

³³⁴ Se for eksempel "Hamburg, Rathaus", 6/5 1952.

³³⁵ "Panorama von Kehlstein (1836 m)", 25/8 1956.

³³⁶ Jonny Andersen II, 00.13.02-00.13.19.

³³⁷ Camping kom til Danmark i mellemkrigstiden fra England og USA. I 1910'erne og 1920'erne kørte amerikanske middelklassefamilier på telttur i den fri natur, og snart overtog danskere i lighed med andre europæere ferieformen. I 1926 etablerede FDM sin første lejrplads i Danmark, og i 1940 havde de 30 fordelt i hele landet. Wagner, "Motorfolk i Lejr" (2017), 212 og 215.

³³⁸ "Paa Nomadefærd med Bil og Telt...", *Motor* (1953) 18.

³³⁹ "Bør man holde ferie i lejr?", *Motor* (1957) 12 og "Camping i mange lande", *Motor* (1959) 5.

³⁴⁰ "Camping undervejs. Campingidyller langs Tysklands landeveje", *Motor* (1961) 12.

³⁴¹ "Campingplatz Hämelsee", 13/7 1968.

³⁴² "Bør man holde ferie i lejr?", *Motor* (1957) 12.

berettede om: ”Godmorgen, så skal I have en morgenhilsen her fra Ratzeburg campingplads, som ligger ned til søen, hvor vi har den dejligste udsigt over, da vi bor højt, men vaske og toiletforholdene er elendige.”³⁴³

Frem til 1957 blev det kaldt at slå lejr og bo på en lejrplads, men fra 1957 blev det omtalt som camping,³⁴⁴ og i 1960’erne blev ord som ”campingeldorado”³⁴⁵ benyttet. Ligesom i mellemkrigstiden blev campingformen i de to første årtier efter Anden Verdenskrig iscenesat som en moderne ferieform,³⁴⁶ mens det nye var, at feriens komfort nu var vigtig. Blev den mandlige læser bekymret for, at campinglivet betød en mangel på komfort eller forandring i de hjemlige rutiner, blev han både visuelt på et billede, hvor en kvinde stryger foran et telt (se billede 2.3) og tekstuelt forsikret om, at husmoderen ville træde til og måske endda gøre det bedre end det vanlige personale på et hotel: ”Ganske vist kan De hver morgen konstatere, at der kommer ingen stuepige med en bakke [...] Men det kan jo være, at huset har et kvindeligt medlem, som rigeligt vil erstatte denne luksus og som laver morgenmaden lige sådan, som De vil have den.”³⁴⁷

³⁴³ ”Mölln. Eulenspiegelstadt”, 27/4 1964.

³⁴⁴ ”Bør man holde ferie i lejr?”, *Motor* (1957) 12.

³⁴⁵ ”Schwarzwald. Sydtysklands grønne campingeldorado”, *Motor* (1961) 6.

³⁴⁶ Wagner, ”Motorfolk i Lejr” (2017), 212 og ”Paa Nomadefærd med Bil og Telt...”, *Motor* (1953) 18.

³⁴⁷ ”Bør man holde ferie i lejr?”, *Motor* (1957) 12.

Billede 2.3. Campinglivet nydes for foden af sydtyske bjerge. *Motor* forsikrede tekstuelt og visuelt læseren om, at campinglivet ikke betød en degradering i hverken komfort eller muligheden for huslige gøremål. ”Camping i de bayerske alper”, *Motor* (1961) 8.

Præsentationen af campinglivet og bilen som feriens transportmiddel vidner om, at det var første generation af dansk masseturisme til udlandet og dermed uerfarne turister, der gennemgik en læringsudvikling indenfor ferie- og turistverdenen: ”Ja, altså vi havde to små børn ik’? Så tog vi til Jylland der. Købte et telt [...] Og da de så blev lidt større, op mod en halv snes år, så snakkede vi om, at det kunne være meget spændende at tage sydpå og tage til Tyskland.”³⁴⁸ Og for de uerfarne turister var der hjælp at hente, når de planlagde en tur sydpå: ”Den, der kører, skal saa vidt muligt ”slappe af”; en af de hyppigste Træthedsklager er Træthed i Armene. [...] [L]ad som Grundregel Hænderne ligge saa let som muligt paa Rattet i ”Klaverspillestilling” og lad Armene hænge løst [...]”³⁴⁹ og ”[s]taa op Kl. 7 – foran Alpetur Kl 6 eller 5; kør uafbrudt til Kl 2. Bliver De sulten, saa spis Sukker, en Kiks eller et Stk. Brød, uden at slippe paa Rattet [...]”³⁵⁰ Der var også hjælp at hente, når madvarer til turen skulle planlægges og

³⁴⁸ Jonny Andersen I, 00.12.00-00.12.18.

³⁴⁹ ”Over Alperne – i den lille Vogn”, *Motor* (1951) 19.

³⁵⁰ Ibid.

pakkes: ”10 Pk. Rugbrød i Staniolpapir pro persona; det er lige saa frisk den 15. Dag som den første [...]”³⁵¹, og hvordan turisterne skulle forholde sig undervejs: ”Drik medbragt Vand, i Italien lidt Vin, i øvrigt lidt Øl – hold Dem helt fra Kaffe, Te og Kager – det er baade dyrt og daarligt og kan undværes i 14 Dage.”³⁵² Ydermere får læseren også hjælp til opbevaring af pas og valuta: ”Pengene deles imellem Deltagerne og opbevares sammen med hver Persons Pas i en tynd Lærredspose, som med en Sikkerhedsnaal hos en Herre fæstes inden for Skjorten og hos en Dame bedst i det som i gamle Dage hed et Bukseben, hvilket Ord vel i Dag af Hensyn til den opvoksende Ungdom bør oversættes til et Trusseben!”³⁵³

Rejseformen under den kollektive rejseform var selskabsrejser i bus eller i tog, og det var også en populær rejseform.³⁵⁴ På en selskabsrejse, der typisk varede mellem syv og fjorten dage, var hotelophold, forplejning og udflugter ”under kyndig ledelse”³⁵⁵ ordnet hjemmefra, og foruden vesttyske destinationer³⁵⁶ kunne den danske turist også købe rejser til for eksempel Bornholm³⁵⁷, Lapland, Korsika, Moskva/Leningrad, Nice, Norge, Sverige, USA/Canada og Aarhus.³⁵⁸ For især førstegangssjæsende gav det tryghed at tage ud i den store verden med et selskab, mens andre valgte denne form for ferie på grund af andres selskab og en rejseleder til at hjælpe med sproget eller økonomien. Ved køb af en selskabsrejse var alle udgifter betalt hjemmefra, og hvis økonomien var stram, var det således nemt at styre, at der ikke blev brugt for mange penge på ferien.³⁵⁹ At økonomien spillede ind for langt de fleste danskere, ses tydeligt. Lis Madsen har en klar erindring om, at familien tog på ferie i takt med økonomisk fremgang i familien,³⁶⁰ mens vigtigheden af det økonomiske aspekt ved en ferie også ses i rejsehæfterne fra DSB. Her lægges i hele perioden vægt på, at danskerne kunne købe billige selskabs- og rundrejser i ind- og udland: ”Vi har søgt at

³⁵¹ Ibid.

³⁵² Ibid.

³⁵³ Ibid.

³⁵⁴ ”Gruß aus Hamburg”, 18/7 1950; ”Rüdesheim am Rhein. Blick von der Seilbahn auf Bingen”, 13/7 1955; ”Luftkurort FREDEBURG/Hochsauerland”, 25/6 1962 og ”Die Talsperrerr des Harzes”, 27/6 1966.

³⁵⁵ ”Selskabsrejser – i Danmark”, *DSB Nyt* (1954).

³⁵⁶ ”Selskabsrejser – til udlandet”, *DSB Nyt* (1954).

³⁵⁷ ”Indholdsfortegnelse”, *Statsbanernes Selskabsrejser* (1957).

³⁵⁸ ”Indholdsfortegnelse”, *Selskabsrejser med DSB* (1961).

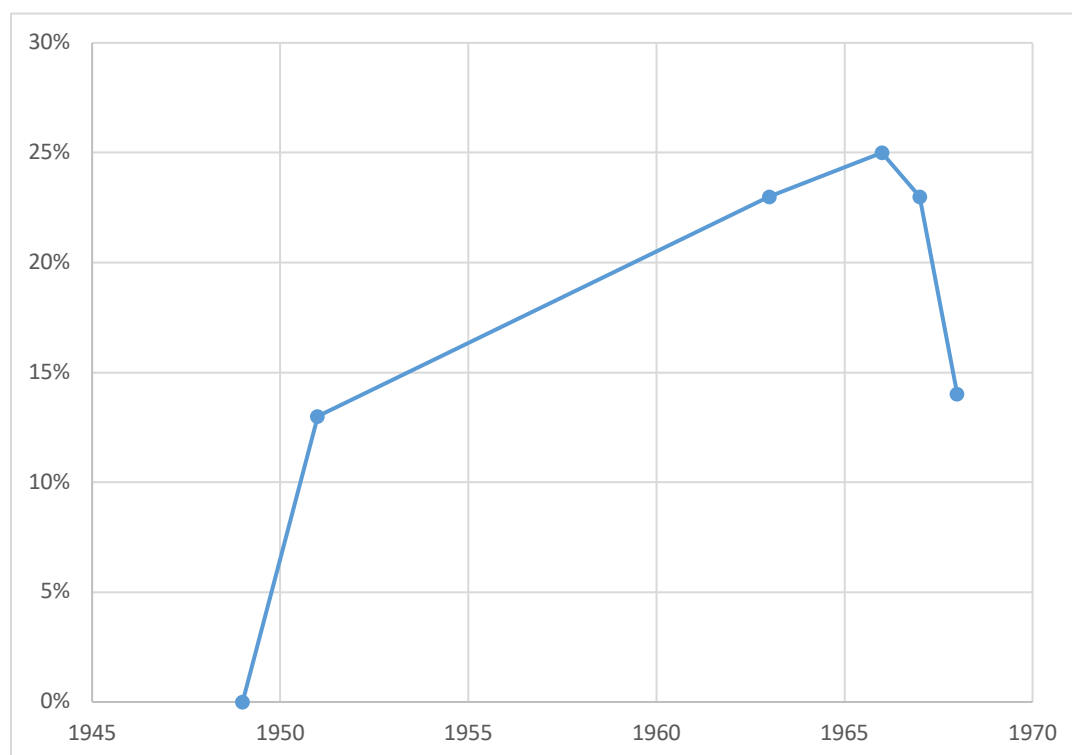
³⁵⁹ Gråbacke, *När folket tog semester* (2008), 159.

³⁶⁰ Lis Madsen, 00.0036-00.00.58.

skabe en række selskabsrejser, hvor prisen er så lav, at de fleste skulle have mulighed for at få en rejse til udlandet.”³⁶¹

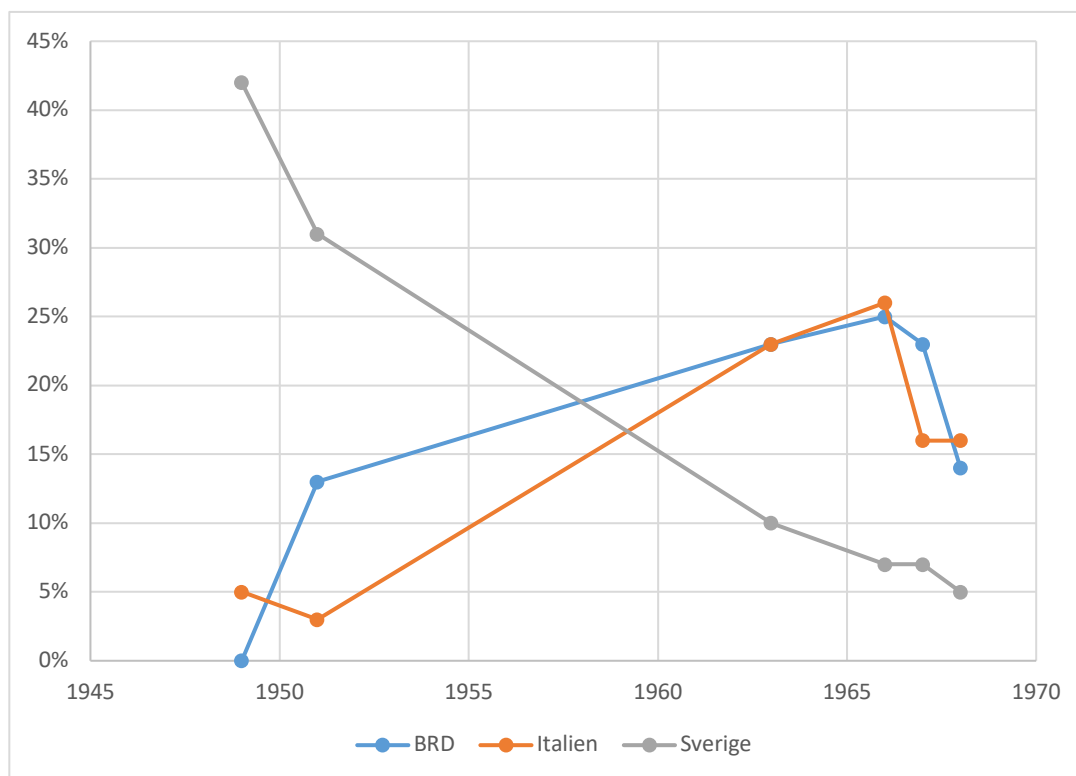
2.5.3. Rejsemål, -periode og motivation

I afhandlingens periode skete en markant udvikling af de danske udlandsturisters rejsemål. Som graferne 2.2 og 2.3 viser, steg BRD's popularitet som feriedestination, mens for eksempel Sveriges faldt kraftigt.

Graf 2.2. BRD som feriedestination 1949-1970. X-aksen: procentangivelse af feriedestinationen for de danskere, der havde planer om at rejse til BRD på ferie. Y-aksen: årstal. Gallup, "Befolkningen" (1949); Gallup, "Kan man holde ferie?" (1951); Gallup, "Stadig flere rejser til udlandet" (1963); Gallup, "Familien Danmark" (1966); Gallup, "Spanien" (1968).

³⁶¹ DSB *Nyt* (1956).

Graf 2.3. Udvalgte feriedestinationer blandt danske turister. X-aksen: procentangivelse af feriedestinationen for de danskere, der havde planer om at rejse til BRD, Italien eller Sverige på ferie. Y-aksen: årstal. Gallup, "Befolkningen har andre Sommerferieplaner i Aar" (1949); Gallup, "Kan man holde ferie på Tahiti for 750 Kr?" (1951); Gallup, "Stadig flere rejser til udlandet" (1963); Gallup, "Familien Danmark" (1966); Gallup, "Spanien det foretrukne ferieland" (1968).

Graferne kurver følger markedsføringen af rejsedestinationer. I starten af perioden bringes blandt andet historier om engelske kroer,³⁶² sydeuropæiske landsbyer,³⁶³ eksotiske storbyer³⁶⁴ samt bilferie på Færøerne³⁶⁵ og i Jugoslavien.³⁶⁶ Både Færøerne og Jugoslavien præsenteres som gode rejselande, men hvor danskerne imidlertid skulle være på vagt overfor det færøske politi, der holdt et skarpt øje med dem,³⁶⁷ overraskede Jugoslavien udelukkende positivt som rejseland. I lighed med BRD præsenteres det som et venligt ferieland med en imødekommende og gæstfri befolkning. Og hvis læseren var betænkelig ved distancen, fejer artiklen også dette af banen: "Maaske har

³⁶² "Engelske kroer", *Motor* (1952) 5.

³⁶³ *Motor* (1954) 11.

³⁶⁴ *Motor* (1954) 10.

³⁶⁵ "Et usædvanligt Ferieland", *Motor* (1953) 17.

³⁶⁶ "Biltur i Jugoslavien", *Motor* (1954) 2.

³⁶⁷ "Et usædvanligt Ferieland", *Motor* (1953) 17.

nogle den Opfattelse, at Afstanden dertil er for stor; men det vilde være fejlagtigt. En Tur f. Eks. København – Nepal og Retur tager 5500 km. Den Jugoslaviestur, som her skal fortælles om, strækker sig over 5000 Km.”³⁶⁸ Allerede i midten af 1950’erne ses et stort antal af artikler i *Motor* omhandlende vesttyske rejsemål,³⁶⁹ hvilket fortsætter perioden ud. Ud fra optællingen af postkort fra afhandlingens kildesamling opnås et indblik i, hvilke vesttyske byer og egne, som danskere besøgte (se tabel 2.1 og tabel 2.2).³⁷⁰

Tabel 2.1. Vesttyske byer i afhandlingens postkortsamling. Tallene i tabellen angiver antal postkort sendt fra byen. Afhandlingens postkortsamling.

Byer	1950’erne	1960’erne	1949-1970
Altenberg		1	1
Bad Harzburg	2		2
Berlin		2	2
Braunschweig	1		1
Bremen	2		2
Brückenau	1		1
Burgau	1		1
Bühl	1		1
Büsum		1	1
Celle	1		1
Detmold		1	1
Dieburg		1	1
Düsseldorf		1	1
Flensburg		5	5
Fredeburg		1	1
Freiburg		1	1

³⁶⁸ ”Biltur i Jugoslavien”, *Motor* (1954) 2.

³⁶⁹ I 1954 blev for eksempel følgende bragt: ”Med lille Vogn ud i Europa”, *Motor* (1954) 11, ”Vejen langs Fjorden. Sønderjyllands Perle”, *Motor* (1954) 12, *Motor* (1954) 15, ”Rejser i Tyskland”, *Motor* (1954) 25 og ”Ture i Tyskland”, *Motor* (1954) 26.

³⁷⁰ Ved optællingen har jeg valgt at kigge på postkortets forside. Jeg kunne også have valgt at kigge på postkortets stempel ved afsendelse, men for at holde det så ens som muligt, valgte jeg postkortets forside. En sammenligning af postkortforside og stempel viser desuden, at mange turister købte postkortene et sted og sendte dem et andet.

Friedrichstadt		1	1
Fulda		1	1
Garmisch-Paten- kirchen	1		1
Glücksborg	1	1	2
Hamborg	11		11
Heidelberg	1		1
Kassel	1		1
Kehlstein	1		1
Kiel	6		6
Koblenz	1		1
Køln	4		4
Langen	1		1
Lübeck	1	2	3
Mölln		2	
München		5	5
Neckhargemünd		1	1
Northeim	1		1
Nürnberg		2	2
Obergammau	1	1	2
Oldenburg		1	1
Rhüdesheim	4		4
Stammheim		1	1
Stuttgart		1	1

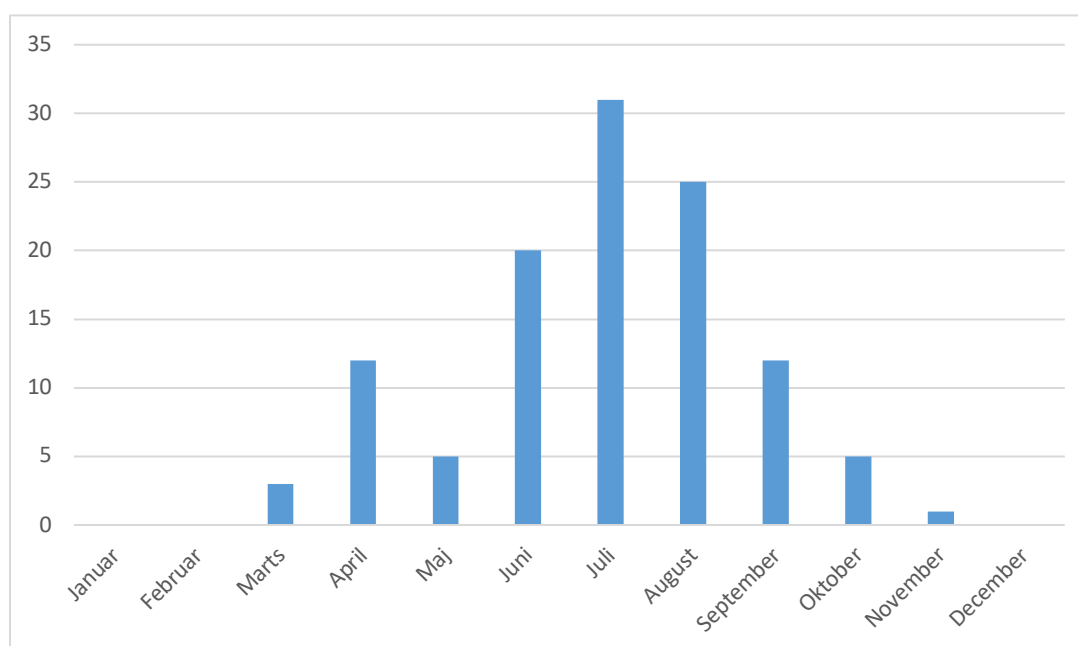
Tabel 2.2. Vesttyske egne og områder i afhandlingens postkortsamling. Tallene i tabellen angiver antal postkort sendt fra egnen/området. Afhandlingens postkortsamling.

Egn/område	1950'erne	1960'erne	1949-1970
Alf an der Mo- sel		1	1
Bodensee	1		1
Gundernhau- sen		1	1

Harzen		1	1
Hoheleye		2	2
Laboe	2		2
Mosel	1		1
Rhein		1	1
Rühle		1	1
Schleswig	1		1
Sylt	1	1	2

I tabel 2.1 og 2.2 ses, at flest kort blev købt i Flensborg, München, Kiel og Hamborg. Dette kan tilskrives den årsag, at danske turister besøgte byerne i forbindelse med ferie i en af landets egne. Mange besøgte en storby – typisk Hamborg – som det første eller det sidste stop i ferien.³⁷¹

Ud fra postkortenes datomarkering³⁷² er det muligt at se et mønster for danskerne rejseperiode i BRD (se graf 2.4).

Graf 2.4. Afsendte postkort fordelt på måneder (1949-1970). X-akse: måneder. Y-aksen: antal. Afhandlingens postkortsamling.

³⁷¹ Jørgen og Kirsten Sørensen, 00.08.16-00.08.19, Clausen, "Selskabsrejsen", Danmarks Radio (1956), 00.03.08-00.03.10, "Hamburg ... Byen – hvor rejsen begynder og slutter" *Motor* (1956) 21.

³⁷² Ved datomarkering forstås turistens datomarkering og ikke postvæsnets stempel.

Rejsemønstret udledt fra postkortene stemmer godt overens med Gallups undersøgelser og *Motors* markedsføring. I slutningen af 1960'erne var det fire procent af befolkningen, der tog på vinterferie, og ud af de fire procent tog 13 % til BRD.³⁷³ Dette afspejles også i *Motor*, hvor markedsføringen af vinterferier i hele perioden var sparsom. Feriedestinationerne i BRD blev derimod markedsført som sommerferierejsemål og til dels som påskeferierejsemål.³⁷⁴

Men hvorfor valgte danske turister at tage på ferie i BRD? Hvad var deres motivation? Der var dem, der havde rejst i landet i mellemkrigstiden,³⁷⁵ og nu ville genoptage deres ferietradition, og så var der dem, der havde været en del af genopbygningsarbejdet i landet i 1950'erne: "Og [han] hjalp med at opbygge landet og talte om det som en meget, meget fin oplevelse [...] Og derfor havde han [...] [e]t hjerte for Tyskland [...]"³⁷⁶ Der var skoleeleverne, som skulle på lejrskole, og ikke selv havde valgt destinationen,³⁷⁷ og så var der dem, der tog på familiebesøg i landet.³⁷⁸ For nogle faldt valget på BRD, fordi de ønskede at opleve sydens sol,³⁷⁹ og andre fordi de ønskede at opleve udlandet, imens de endnu havde råd og ikke levede af deres aldersrente.³⁸⁰ BRD var altså et tilvalg for mange, fordi landet bød på sydlige himmelstrøg og lå i kort afstand fra Danmark, og her skilte Harzen sig især ud.³⁸¹ At bjergene tiltrak danskerne fra det flade Nord er sikkert: "Det var jo bjerglandskab, det var kæmpestort."³⁸² Området var ikke blot et stort naturområde, det var også et af de mest populære rejsemål blandt danskere i perioden: "[...] det gjorde vi ligesom alle andre familier jo. Tog på ferie dernede i Harzen. [...]"³⁸³ Det behagelige rejseland med flotte naturområder og for rigtig mange også den tyske befolkning trak danskere til BRD: "Og vi kunne lide

³⁷³ Gallup, "Vinterferie i udlandet" (1968).

³⁷⁴ Se for eksempel: "Bayerske Alper", *Statsbanernes Rejseselskab* (1957), 6. "Berlin", *Statsbanernes Rejseselskab* (1957), 5. "Harzen", *Statsbanernes Rejseselskab* (1957), 11. "Harzen", *Selskabsrejser med DSB* (1961), 2. "Holstensk Schweiz", *Selskabsrejser med DSB* (1961), 2.

³⁷⁵ Bente og Hans Henriksen, 00.07.02-00.08.09.

³⁷⁶ Lis Madsen, 0.03.05-0.03.43.

³⁷⁷ Søren Pedersen, 00.00.32-00.00.42 og Marie Koefoed I, 00.14.17-00.14.24.

³⁷⁸ Jørgen og Kirsten Sørensen, 00.24.19-00.24.30.

³⁷⁹ Clausen, "Selskabsrejsen", *Danmarks Radio* (1956), 00.00.00-00.00.29.

³⁸⁰ Clausen, "Selskabsrejsen", *Danmarks Radio* (1956), 00.36.35-00.37.07. Aldersrenten blev indført i 1922, og gav danskere ret til at modtage økonomisk støtte i forhold til bopæl og størrelsen på indtægt og formue. I 1957 blev aldersrenten erstattet af folkepensionen. <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/folkepension-1956/>. Tilgang 13/9 2019.

³⁸¹ Jonny Andersen II, 00.00.34-00.00.38 og Jørgen og Kirsten Sørensen, 00.09.29-00.09.35.

³⁸² Jørgen og Kirsten Sørensen, 00.08.45-00.08.47.

³⁸³ Lis Madsen, 00.03.56-00.03.59.

det. Vi kunne lide forholdene dernede [...] Og tyskerne var jo ... Jamen, de sang jo, og så var der nogle smårestauranter, vi var inde på om aftenen. Og de dansede, og de sang. Jo, vi kunne [...] faktisk godt lide tyskernes måde at leve på [...].”³⁸⁴ Overordnet danner der sig et billede af, at det var nysgerrigheden, der motiverede danskerne i lighed med andre befolkninger til at tage på ferie,³⁸⁵ mens formålet med ferien var at holde fri og opleve noget ulig hverdagen.

2.5.4. En pause fra hverdagen

En fundamental præmis for afhandlingens analyse er, at de danske turister tog på ferie for at slappe af og holde pause fra hverdagen. Denne præmis vil blive udfoldet i nærværende afsnit, der omhandler afslapning, mens den følgende del undersøger rutiner og regelsæt på en ferie.

Når de danske turister tog på ferie i BRD i afhandlingens periode, var det for ”[...]simpelthen at opleve [BRD] og slappe af [...]”,³⁸⁶ og Albert Svenning definerer et ferieland således: ”[a]ltså et dejligt sted at slappe af og sådan.”³⁸⁷ Albert Svennings syn på, hvordan et ferieland er, er gennemgående i kildematerialet, hvor vendinger som ”[...] vi nyder livet [...]”³⁸⁸ optræder i forskellige tekstuelle³⁸⁹ og visuelle variationer (se billede 2.4 og 2.5).

³⁸⁴ Albert Svenning, 00.14.50-00.15.50.

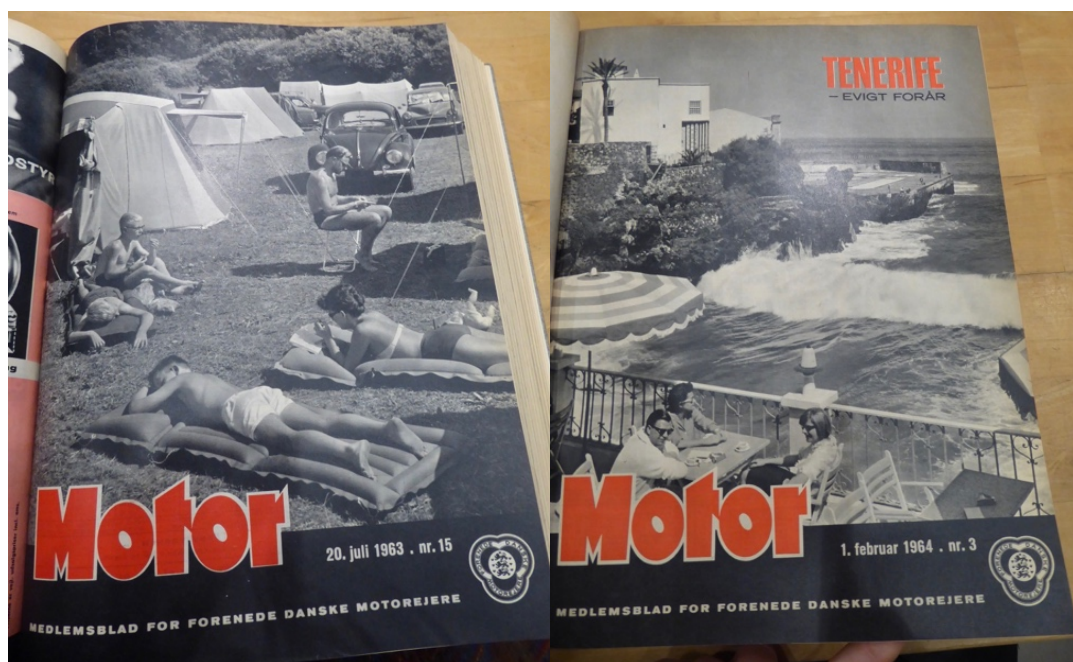
³⁸⁵ Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 149.

³⁸⁶ Albert Svenning, 00.21.56-00.21.58.

³⁸⁷ Albert Svenning, 00.23.38-00.23.43.

³⁸⁸ ”Am sagenunwoben Rhein”, 24/6 1954.

³⁸⁹ Se blandt andet ”Steffens Konditorei – Café Kiel”, 11/10 1951; ”Kiel. Partie im Schloßgarten”, 17/7 1953; ”Hamburg. Lombardsbrücke und Aussenalster”, 13/7 1956; ”Nordseeheilbad. Westerland/Sylt”, 26/7 1960; ”KIEL. Kleiner Kiel und Rathaus.”, 21/7 1964 og ”Oberammergau mit Kofel”, 8/7 1964.

Billede 2.4 og 2.5. Forsidebilleder fra *Motor*, der i høj grad iscenesatte ferielivet som en afslappende periode, hvadenten danskerne tog på camping i Danmark eller fløj hele vejen til Tenerife. *Motor* (1963) 15 og *Motor* (1964) 3.

I flere af kilderne defineres afslapning således med ingen aktivitet, og for mange gjaldt, at alle familiemedlemmer ønskede at nyde ferien: "[...] alle måtte tage sin tørn, når vi vaskede op, så vi alle sammen kunne blive færdige og slappe af alle sammen. Det var ikke meningen, at jeg skulle jo stå derinde og gøre det." JA: "Så Morfar, han vaskede også op?" JoA: "Nej, han var ... han måtte ud med skraldespanden. Han sørgede for, at skraldespanden [...] hele tiden var tømt."³⁹⁰ For Jonny Andersen, der som moderen i familien havde ansvaret for de huslige gøremål, var det vigtigt, at alle hjalp til, så hun også kunne holde ferie på sin ferie. At hun i realiteten i lighed med mange andre kvinder stort set lavede de samme ting som derhjemme, var ikke vigtigt. Hun havde oplevelsen af – og i dag erindringen af – at hele familien hjalp til, så for hende var det også ferie og afslapning. På billede 2.6 ser det ud som om, at Kirsten Sørensens far laver mad over trængiaen. Men træerne voksede ikke ind i himlen, og i interviewet fortæller Kirsten Sørensen, at faderen skulle tænde trængiaen, så der kunne laves mad.³⁹¹ Selvom kvinderne var lige så meget på ferie som mændene, er der i det hele taget et

³⁹⁰ Jonny Andersen I, 00.22.42-00.23.00.

³⁹¹ Jørgen og Kirsten Sørensen, 00.19.25-00.20.01.

mandsdomineret syn på ferierne og det at rejse: På billede 2.3 står kvinden og stryger, mens manden slapper af, og som tidligere vist beroligede *Motor* sin læser om, at kvinderne sagtens kunne holde den hjemmelige standard i forhold til gøremål, når familien var afsted på camping. I radiopogrammet ”Selskabsrejsen” er det også manden, som rejselederen henvender sig til under en busrundtur i den hamborgske St. Pauli-bydel: ”Der ser De Bismark-statuen, der står deroppe. 20 meter høj med hele soklen. Bismark står og ser udover Hamborg, står og ser ud over de søde og uartige piger.”³⁹² Dette fokus på manden fremfor kvinden er på flere punkter ens med fremstillingen af amerikanske kvinder i danske rejseberetninger fra samme periode. Her fremstilles kvinden som et vedhæng til sin mand, og hun beskrives gennem et fokus på andre ting i det amerikanske samfund og hjem som for eksempel indkøbskultur og moderne køkkenmaskiner.³⁹³

Billede 2.6. Kirsten Sørensens far og to brødre. Det kunne ligne, at faderen var i gang med at lave mad, men under interviewet med Kirsten Sørensen fortæller hun, at faderen skulle tænde for trangiaen, så maden kunne tilberedes. Kirsten Sørensen. *Far ved trangia*. Fotografi.

³⁹² Clausen, ”Selskabsrejsen”, Danmarks Radio (1956), 00.03.31-00.03.49.

³⁹³ Vyff, *Øst, vest – hvilken fremtid er bedst?* (2007), 95.

Ferien skabte et helt særligt rum, hvor familien var sammen på en anden måde gennem andre rutiner og gøremål end til hverdag. Dette bemærkede Lis Madsen som barn også: "[...] jeg kan bare huske de her bilture og så campingture. Det var vores univers [...]"³⁹⁴ Som voksen i et erindringsperspektiv reflekterer hun også over de særlige rammer, som ferierne skabte: "Nu skulle vi rigtig være en familie, og nu skulle vi afsted i telt på godt og ondt."³⁹⁵

At ferier var en pause fra hverdagen med plads og mulighed for at gøre noget ekstra ses også i form af andre rutiner: "[...] Bent vasker bil hver dag det ligner ham ellers ikke."³⁹⁶ Et tredje punkt, der tilkendegiver, at ferierummet var noget særligt, var oplevelsen af den tyske mad- og vinkultur. For børnene var det mødet med nyt slik, mens en bestemt eksotisk restaurant kunne udgøre et fast stop på ferien for forældrene.³⁹⁷ Oplevelsen af at spise en bestemt ret og senere finde den i Irmas køledisk forlængede ferieminderne for en familie og gjorde (mindet om) ferien endnu mere speciel og vellykket.³⁹⁸ Og så var der den tyske vinkultur, som endnu ikke var særlig udbredt i Danmark: ""Jeg er på tredje glas moselvin." Reporter: "Det er ikke noget, som De drikker hjemme, vel?" Turist: "Nej, det er det ikke [...]"³⁹⁹, og i hilsnerne hjem indtog vinkulturen også en central rolle: "[i dag] er det herligt solskin og nu sidder vi med stort glas vin [...]"⁴⁰⁰ og "[...] nu her kl 10 er det 29 gr varmt saa jeg maa sluke tørsten med vin."⁴⁰¹ Vejret var imidlertid ikke altid med turisterne, men det var der råd for: "[...] Torsdag Vejret er la-la. men det går Rødvind er jo billigt."⁴⁰²

2.6. Opsamling

I dette kapitel har jeg belyst den politiske kontekst, som de danske turister rejste i 1950'erne og 1960'erne for på den baggrund at undersøge problemformuleringens tre

³⁹⁴ Lis Madsen, 00.06.13-00.06.21.

³⁹⁵ Lis Madsen, 00.11.45-00.11.51.

³⁹⁶ "Möln. Eulenspiegelstadt", 27/4 1964.

³⁹⁷ Bente og Hans Henriksen, 00.11.19-00.11.37 og Hans Henriksen. *19610009-Hamborg*. Fotografi.

³⁹⁸ Lis Madsen, 00.04.52-00.05.20.

³⁹⁹ Clausen, "Selskabsrejsen", Danmarks Radio (1956), 00.23.00.

⁴⁰⁰ "Traben-Trachbach an der Mosel", 11/6 1956.

⁴⁰¹ "GASTSTÄTTE BUSCHMANN, das Ausflugslokal für Erholungsbedürftige", 18/5 1963.

⁴⁰² "Campingplatz Hämelsee", 13/7 1968.

spørgsmål i de tre følgende analysekapitler. Men inden analysen præsenteres, vil jeg præsentere dette kapitels hovedfund.

Den politiske kontekst, som danskere rejste i i årene fra 1949 til 1970, var for det første præget af udviklingen i forholdet mellem Danmark og BRD. Besættelsen af Danmark fra 1940 til 1945 var kulminationen på et langt dansk-tysk forhold, hvor tyskerne havde været danskerne overlegne. Det sluttede med det tyske nederlag i 1945, og 10 år efter i 1955 var de to lande på officielt og statsligt niveau på god fod igen. Uofficielt herskede der dog stadig en antitysk stemning i Danmark, men som kapitlet også viser, var den ikke allestedsnærværende eller hæmmende for udviklingen af BRD som danskernes foretrukne rejsemål. Med den politiske økonomiske udvikling og udviklingen af velfærdsstaten i Danmark, hvor socialdemokratisk politik lagde vægt på, at kultur og fritid var for alle danskere, fik flere og flere mulighed for at tage på ferie i ind- og udland.

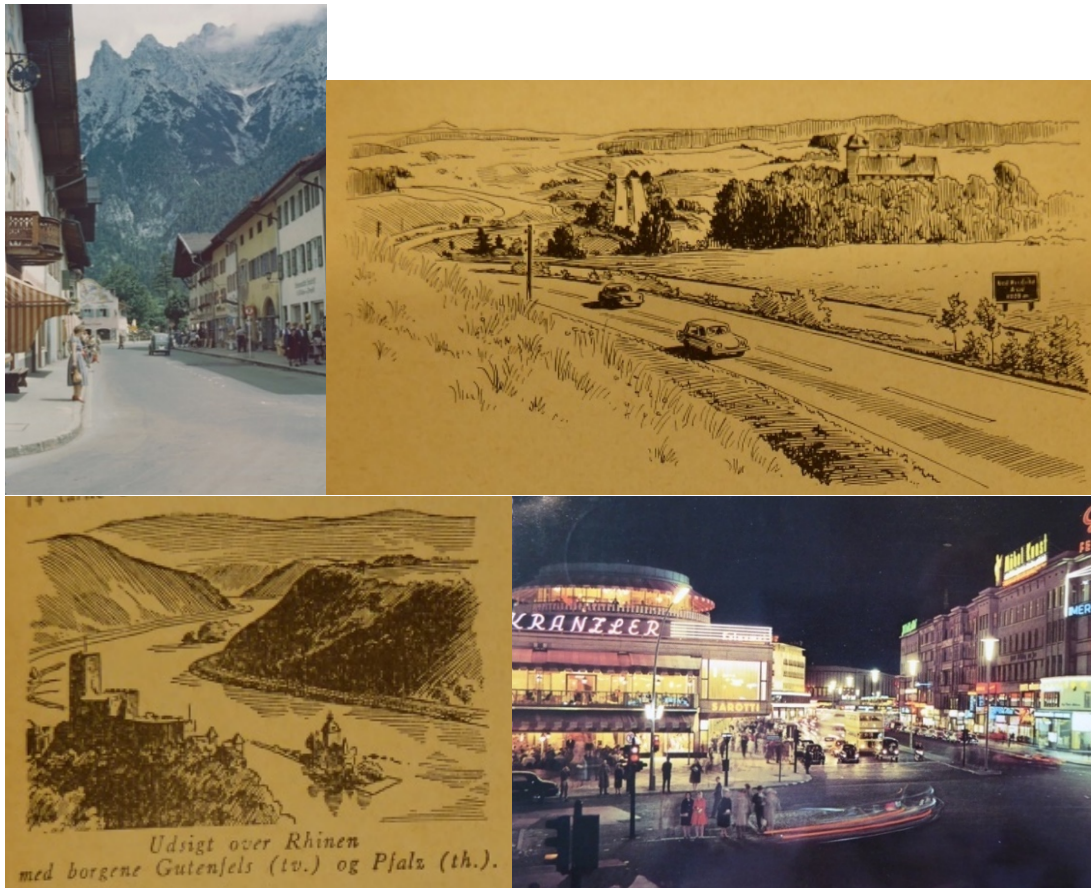
Den politiske kontekst var for det andet præget af udviklingen i BRD og Den Kolde Krig, hvor en verden delt i to var rammesættende. Med Adenauers tiltrædelse som vesttysk kansler i 1949 startede et tættere vesteuropæisk samarbejde, idet Adenauer så vestintegration og en stærk økonomisk politik som BRD's vej ud af Anden Verdenskrigs lange skygger. Politisk var der såvel i BRD som internationalt fokus på relationer på tværs af landegrænser for at fremme og gøre fred varig, hvilket også ses i det store politiske fokus på turisme. Kombineret med Wirtschaftswunder, der blandt andet muliggjorde en hurtig genopbygning, blev BRD på kort tid et attraktivt land for mange at rejse til trods en problematisk fortid. Men hvem var så de danskere, der rejste til landet, og hvordan udfoldede deres rejsevaner og -kultur sig?

Den "danske turist" var både en mand og en kvinde: det var singler, det var par, der gerne ville afsted til udlandet efter at have rejst rundt i Danmark, og det var forældre afsted med deres børn. Tydeligt er det imidlertid, at markedsføringsmaterialet henvendte sig til den mandlige turist, og at det patriarkalske familie- og feriemønster også var en del af ferielivet. For nogle blev det også oplevet sådan, mens et scenskift fra de hjemlige danske stuer til et telt i Harzen for andre betød en anden oplevelse og dermed forståelse af familieferielivet.

Ferien skabte et særligt rum, hvor familien var sammen på en anderledes måde end til hverdag, og hvor turisterne oplevede nye, fremmede og eksotiske ting. Foruden

at bidrage til en opladning af det mentale overskud og en udvidelse af den personlige geografiske horisont, lærte danskerne i dette rum at se vesttyskerne i et nyt og mere positivt syn. Ferierne gav dem en bevidsthed og forståelse for de to landes indbyrdes forhold – såvel i fortiden som i samtiden. Som kapitlet har vist, gik BRD og tyskerne fra at være et fjendeland til at være danskernes foretrukne rejseland i afhandlingens periode. Ferierne og turismematerialet var med til at skabe et nyt vesttysk (ferie)land og en ny vesttysk identitet overfor danskerne, og det er dette, der vil blive udforsket i de tre følgende kapitler.

3. BRD som et idyllisk og storslået ferieland

Fortællingen om ferielandet BRD er blandt andet en fortælling om et storslået ferieland rig på skønne, dramatiske og imponerende naturområder og storbyer med alt fra eksotiske restauranter til neonlys, der lyste nattehimmelen op og gjorde nat til dag. Venstre øvre hjørne: billede 3.1. Hans Henriksen. 19570043-Mittenwald. Fotografi. Højre øvre hjørne: billede 3.2. Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 3. Venstre nedre hjørne: billede 3.3. Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 37. Højre nedre hjørne: billede 3.4. "BERLIN. Café Kranzler am Kurfürstendamm", 29/8 1963.

I undersøgelsen af BRD som ferieland i en samtid præget af politiske konflikter, et voksende velfærdssamfund og en interesse fra den vesttyske stats side om igen at eksistere i fredelig demokratisk sameksistens med andre lande, er det relevant at kigge på, hvordan ferielandet BRD blev iscenesat til danske turister, og her er fortællingsanalyse med belysning af fortællingskonstruktioner anvendelig.

I nærværende kapitel præsenterer jeg først de fortællingselementer, der udgør den romantiske og idylliske fortælling "3.1. Det pittoreske landskab", "3.2. En ferie i den romantiske tyske fortid" og "3.3. Den danske fortid i BRD" og dernæst de

elementer, der udgør den anden side af den positive fortælling, nemlig moderniteten i afsnittet ”3.4. Det moderne ferieland”.

3.1. Det pittoreske landskab

Det første fortællingselement, som kapitlet præsenterer, er det vesttyske landskab, og for at forstå den opfattelse, værditillæggelse og læsning af et landskab, der er tilstede i det danske turismemateriale, er det nødvendigt at rette blikket mod 1700- og 1800-tallets udvikling af naturopfattelse i den vestlige verden.

Svenske Carl Linnerhjelm rejste i 1787 fra Uppsala til Lapland og indsamlede undervejs landskaber og stemninger i naturen.⁴⁰³ I lighed med briten James Plumptre, der rejste på samme tid, rejste Linnerhjelm for fornøjelsens skyld, for at finde det skønne og smukke i naturen og dermed indenfor rammerne af det pittoreske landskab.⁴⁰⁴ Linnerhjelmets betragtninger af landskaber hører under det, som Löfgren definerer som landskabsnationalisme, hvor landskaber reflekterer det land, som det er i.⁴⁰⁵ Löfgren betoner, at i denne proces gøres et landskab tidløst og ukontroversielt, idet det defineres og passes ind i en national ramme og fortælling.⁴⁰⁶ Dermed mener Löfgren også, at naturlandskaber gennemgår en reduktion for at passe ind i en national diskurs, mens jeg vil betone, at netop forandringen i optagelsen af landskabet – landskabet som værende tidsløst og ukontroversielt – er et vigtigt greb for, hvordan den vesttyske stat kunne formidles i dansk turismemateriale i de to første årtier efter Anden Verdenskrig.

At rejse efter det pittoreske landskab betød altså at rejse efter et bestemt iscenesat og defineret landskab, der i løbet af 1800-tallet blev en del af turismen. Kunstnere malede landskabsmalerier, der blev videreformidlet til turister,⁴⁰⁷ hvorigennem betragteren – den potentielle turist – indirekte blev instrueret i at opfatte landskabet på en særlig måde. En konsekvens af dette betød, at turismematerialet definerede det vesttyske landskab for den danske turist. Danske turister blev påvirket til at se på det vesttyske landskab i et bestemt perspektiv, at synes mere eller mindre godt om det, og ud fra

⁴⁰³ Löfgren, *On Holiday* (1999), 17.

⁴⁰⁴ Löfgren, *On Holiday* (1999), 21. Et pittoresk landskab forstås som et landskab indeholdende indeholder nostalgi gengivet i et idyllisk landligt liv, hvor der er tegn på forfald for eksempel i form af en gammel hytte eller ruiner. Ibid.

⁴⁰⁵ Löfgren, ”Kulturavets renässans” (1997), 5.

⁴⁰⁶ Löfgren, ”Kulturavets renässans” (1997), 3.

⁴⁰⁷ Gassan, *The Birth of American Tourism* (2008), 58-60.

denne opfattelse bedømme, hvorvidt egne oplevelser af vesttyske landskaber var succesfulde eller ej. Et sydtysk landskab så ud som følgende og havde blandt andet disse elementer i sig: ”Her er bjergsøer omkranset af skovklædte klippeskråninger, grønne alpesætere og idylliske landsbyer præget af gammel bayersk bondekultur, og hvad der fremfor alt betager os danske fladlændinge – selve alperne, der begynder i nord som skovbevoksede bjergkegler og kulminerer med Zugspitzes og Watzmanns grå fjeldmassiver ved den østrigske grænse.”⁴⁰⁸ Og landskabet kunne se sådan ud: ”Romantiske borge mellem blå bjerge og mørke eventyrskove – sådan drømmer turisterne om det sydtyske ferieland, og når de kommer derved, bliver de ikke skuffede over det storartede turistland.”⁴⁰⁹

Som citaterne også illustrerer, blev vesttyske naturelementer og -landskaber gennem iscenesættelsen rangeret i forhold til værdi: det nordlige flade BRD præsenteres som mindre spændende og indbydende i forhold til det sydlige BRD med bjerge, dybe dale og floder. Bayern med sine bjerge og søer var at foretrække – var ligefrem ”[...] essensen af Sydtysklands naturpragt [...]”⁴¹⁰ – frem for det flade nord, der mindede turisterne om de hjemlige himmelstrøg.⁴¹¹ Mellem de to yderpunkter var de lavere bjerge, som turisterne kunne opleve i Harzen og Frankiske Schweiz: ”Vent nu ikke noget alpelandskab, for det findes ikke. Det er en beskeden, men køn egn med lave bjerge [...]”⁴¹² Danske turisternes oplevelse af dem var imidlertid lige så intens som oplevlesen af de høje sydtyske bjerge: ”Og så har vi [...] været i Harzen. Der var jo bjerge. Det var jo bjerglandskab, det var kæmpestort.”⁴¹³

Og netop bjergene er et af de tre naturelementer, der er gennemgående i kildematerialet, og som bliver præsenteret i det første af tre følgende afsnit, nemlig bjerge (afsnit 3.1.1), skov (afsnit 3.1.2) og vand (afsnit 3.1.3). I kildematerialet optræder de både hver for sig og sammen. Gennem præsentationen af det vesttyske landskab i guidebøger, *Motor* og på postkort defineres den ultimative naturoplevelse for danske turister, når de tre naturelementer opleves sammen.

⁴⁰⁸ ”Camping i de bayerske alper”, *Motor* (1961) 8.

⁴⁰⁹ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtyskland* (1959), 3.

⁴¹⁰ ”Camping i de bayerske alper”, *Motor* (1961) 8.

⁴¹¹ Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 3.

⁴¹² ”Et hjørne af Bayern”, *Motor* (1962) 3.

⁴¹³ Jørgen og Kisten Sørensen, 00.08.39-00.08.47.

3.1.1. Bjerge

Da landskaberne kom under den kunstneriske verdens og turismens lup i 1700- og 1800-tallet, kom bjergene det også.⁴¹⁴ Romantikkens digtere skrev om bjerge som landskaber fyldt med det sublime, førnævnte Linnerhjelms beskrev dem som majestætiske,⁴¹⁵ og i lighed med landskaberne blev bjergene brugt til at danne en national identitet. Alperne i Schweiz blev hurtigt forbillede for det perfekte dramatiske bjerglandskab, hvor den rene luft, store vidder og ubeskrivelige højder lokkede: "[...] the thirst of the Alps [...]"⁴¹⁶

Denne tørst efter bjerge ses som vist med citatet fra Kirsten Jørgensen også i Danmark i 1950'erne og 1960'erne. I iscenesættelsen i dansk turismemateriale blev bjergene personificeret og emotionaliseret for at få den rette dramatiske beskrivelse frem. De beskrives som "bjerggiganter"⁴¹⁷ og "voldsomme og vilde"⁴¹⁸. Den visuelle iscenesættelse understøtter den tekstuelle,⁴¹⁹ hvor såvel det barske som det voldsomme i det majestætiske bjerg gengives. I præsentationen af dem som et bagtæppe til en landsby eller liggende ned til en sø, så spejlingen af bjergene fremkommer (se billede 3.5), opstår en idyllisk stemning, der træder i stedet for bjergenes dramatik. Ligesom i romantikkens skildring af bjerge ses altså i afhandlingens kildemateriale en todelt fortælling om bjergene i BRD som på den ene side voldsomme og dramatiske, og på den anden side yndefulde og majestætiske. En tredje dimension til fortællingen om bjergene ses også, idet Harzens bjerge blev iscenesat som bløde, runde bjerge, der kunne appellere til danskerens hyggegen.⁴²⁰

⁴¹⁴ Hansen, *The Summits of Modern Man* (2013), 132-133.

⁴¹⁵ Löfgren, *On Holiday* (1999), 34.

⁴¹⁶ Ibid. For yderligere læsning om rejser til europæiske bjerge og alpeturisme i det 18. og 19. århundrede se Hanly og Walton, *Constructing Cultural Tourism* (2010), 138-144. I slutningen af 1800-tallet skete endnu en geografisk udvidelse af rejseruter indenfor turismen, idet det europæiske borgerskab og adelen begyndte at rejse til arktiske områder på ferier, se for eksempel Spring, "Tidlig cruiseturisme til Spitsbergen: dannelse, opdagelse og fornøjelse" (2018). Gennem en analyse af tysksprogede rejse-skildringer på krydstogsrejser til Spitsbergen, Svalbard undersøger Spring udviklingen af turisme fra dannelses- til oplevelsesturisme og argumenterer i den forbindelse for, at denne udvikling var forløberen til masseturisme. Spring, "Tidlig cruiseturisme til Spitsbergen: dannelse, opdagelse og fornøjelse" (2018), 86.

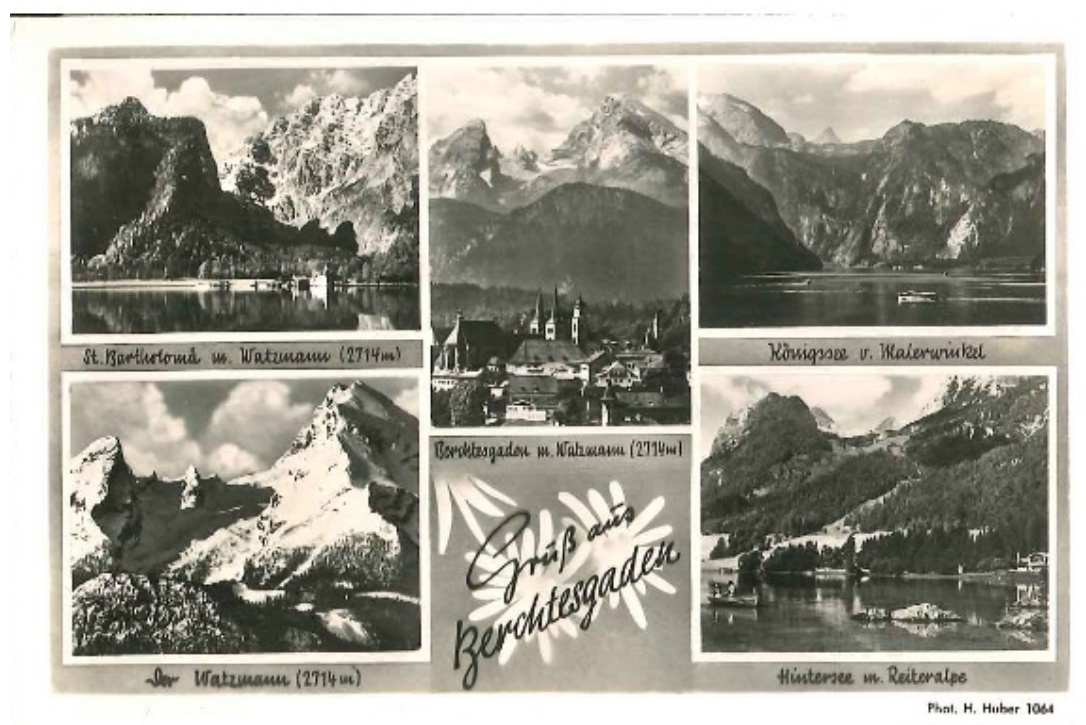
⁴¹⁷ "Fra Bodensøen til Berchtesgaden ad Die deutsche Alpenstrasse", *Motor* (1961) 6.

⁴¹⁸ *Statsbanernes Selskabsrejser* (1957), 6.

⁴¹⁹ Billede 3.5 og "Mittenwald mit Wetterstein 2478 m", 18/9 1951.

⁴²⁰ "Harzen det nærliggende bjergland", *Motor* (1963) 7 samt Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 67.

Det var især de sydtyske bjerge, der blev iscenesat i turismemateriale som bjerge med en vældig åben frihed og skønhed (se billede 3.5), hvor turisterne kunne gå på opdagelse og blive opslugt af de vældige bjergformationer, opleve bjergenes dramatik på helt tæt hold og bestige højder ulig dem hjemme i Danmark.⁴²¹ Som billede 3.5 viser, var der i præsentationen af de vesttyske bjerge samme fokus som i præsentationen af 1800-tallets bjerge: de vældige bjergpanoramaer og bjergenes vildskab og idyl.⁴²²

Billede 3.5. Fem gengivelser af bjerge. Lige fra de rolige og majestætiske (i midten) til de dramatiske og enorme (nederst til venstre). ”Gruß aus Berchtesgaden”, 16/8 1955.

De vesttyske bjerge lokkede danskere, og ved læsning af billede 3.1 fornemmer man turistens imponerethed over de vældige bjerge, mens Bent Thomsen husker oplevelsen af bjerge på ferien i BRD som eksotiske.⁴²³ Og det var netop bjergenes eksotiske element sammen med det varme tyske sommervejr, der var med til at give turisterne

⁴²¹ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtykland* (1959), 101.

⁴²² Löfgren, *On Holiday* (1999), 37.

⁴²³ Bent Thomsen, 00.09.30-00.09.37.

følelsen af at være langt væk hjemmefra: ”Kære Ole og Kirsten Alt vel ombord på skuden- Vejret et godt som i troperne vi mangler kun regnen [...]”⁴²⁴

Men det var imidlertid ikke alle, der omfavnede dette storladne og vældige landskab: ”At sende unge Mennesker helt uden Øvelse ud at køre paa europæisk Bjergtur maa principielt anses for at være omtrent saa farligt som at flyve med en Jetjager.”⁴²⁵ Og flere oplevede den usikkerhed, som *Motors* forfatter i citatet udtrykker. Højderne og de smalle bjergveje gjorde nemlig nogle danskere usikre på, hvordan en tur i bjergene mon ville gå.⁴²⁶ For nogle var dramatikken altså fascinerende, mens hjemlige naturlandskaber såsom skove kunne få andre til at føle sig trygge.

3.1.2. Skov

I kildematerialet bruges skoven som symbol på en storslået tysk natur og følger dermed også en tradition med rødder tilbage til 1800-tallet, hvor begreber som *Waldliebe* og *Waldeinsamkeit*⁴²⁷ blev benyttet. Begreberne kan bruges til dels at forklare det rum, som skoven skabte for turisterne (*Waldeinsamkeit*) og dels turistens hengivenhed overfor skoven (*Waldliebe*). På samme måde som bjergene skabte skovene et rum for turisterne, hvor de kunne gå på opdagelse og fordybe sig i landet og naturen. De vældige områder med natur gjorde, at turisterne kunne opleve at have det hele for sig selv og være langt væk fra hverdagen og civilisationen, og for mange var disse områder at foretrække ved den første udlandsferie.⁴²⁸ Skovensomhed skal i den sammenhæng altså ikke forstås i ordets negative forstand, men er derimod ment særdeles positivt. I starten af afhandlingens periode var det især Harzens skove, der lokkede, mens Schwarzwald introduceres til den danske turist i løbet af perioden.⁴²⁹ En årsag hertil kan være, at turister søgte væk fra Harzen i takt med et stigende besøgstal og nu så, at skovensomheden og roen også kunne findes i Schwarzwald. Derudover var en ferie til Schwarzwald en større udgift, hvilket en typisk dansk turist i 1960’erne i højere grad havde mulighed for at betale fremfor i 1950’erne.

⁴²⁴ ”Campingplatz Waldesruh”, 14/7 1969.

⁴²⁵ ”Aktuelle Problemer”, *Motor* (1953) 19.

⁴²⁶ ”Heidelberg am Neckar”, 30/7 1962.

⁴²⁷ Lehmann, ”Der deutsche Wald” (2001), 188.

⁴²⁸ Ewerlöf, *Turen går til Nordvesttyskland* (1965), 54.

⁴²⁹ For ferie i Harzen se blandt andet ”Goslar-Harzen, Statsbanernes Selskabsrejser (1957), 10. For ferier i Schwarzwald se blandt andet ”Schwarzwald”, *Motor* (1964) 10.

Billede 3.6. Visualisering af begrebet Waldeinsamkeit: et par tager sig et hvil midt i Harzens skovlandskab fjernt fra andre turister og civilisationen. Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 67.

De to personer på billede 3.6 illustrerer netop turisternes kærlighed til skoven og lysten til at gå på opdagelse og forsvinde i de store skove uden at møde andre turister. Stemningen er ikke typisk for guidebøgerne, hvor billedet er fra, men viser derimod en generel visuel individuel og kollektiv iscenesættelse af skoven.⁴³⁰ Fortællingen om de store skove og de vældige bjerglandskaber falder godt ind i den pittoreske forestilling om at opleve et naturlandskab, der kunne lade tankerne flyve afsted. Som allerede indikeret viser kildematerialet, at danske turister også oplevede denne storslåede natur, som blev iscenesat i dansk turismemateriale. En ting bliver dog ikke italesat i hverken guidebøger eller *Motors* storslåede beskrivelse af området: "[...] vi havde hørt, at der var utrolig flot i Harzen, og det var der altså også. Men det er jo altså også så mange grantræer, og de trækker jo fugten, så det [er] derfor, at der er meget regnvejr dernede. Og det oplevede vi jo efter noget tid også [...]"⁴³¹ Trods overraskende meget regn og en erindring om en storslået natur, er det imidlertid en tredje ting, der står klarest i erindringen fra ferier i Harzen hos flere af informanterne: "Så så vi også, at der var

⁴³⁰ "Harzen. Et yndet rejsemål", *Motor* (1965) 6, "Schwarzwald", *Motor* (1959) 3, "Schwarzwald. Syd-tysklands grønne campingeldorado", *Motor* (1961) 6 og Hans Henriksen. 19620001 *Harzen*. Fotografi.

⁴³¹ Jonny Andersen II, 00.00.37-00.00.55.

sådan nogle ... Hvad hedder de? Svævebaner, der gik ind over vejen der, når vi kørte dernede. Det kendte vi jo heller ikke herhjemme [...]”⁴³² At prøve svævebanen og kigge udover Harzens skovområde var en lige så stor del af ferien som mødet med områdets bjerge.

3.1.3. Vand

Det tredje naturelement, der bliver brugt i fortællingen om det vesttyske landskab, er vandet. Det vises i form af vældige brusende floder, havet, der skyller ind over Hindenburgdæmningen eller møder de vældige klipper på Helgoland, og gør fortællingen om det nordvesttyske land dramatisk.⁴³³ Men det vises også som på billede 3.7, hvor søen med sit havblik og den åbne, lyse himmel, skaber en idyllisk stemning. Og netop billede 3.7 og 3.8 illustrerer, hvordan landskaberne blev iscenesat med virkemidler fra romantikken for at få den rette stemning i billedet frem. Det blide lys, der skinner ned på vandoverfladen, de lette skyer på himlen og overfladen, der brydes i højre side af billedet, giver billedet en salig stemning og ro, der taler godt sammen med en fortælling om BRD som et ferieland med vældige landskaber, hvor turister kunne slappe af og nyde naturen. Denne iscenesættelse er ikke enestående for dansk turismemateriale. Derimod blev samme greb anvendt i turismemateriale i DDR, hvor formålet her også var at forbinde staten med en storslået fortid. Mens der i dansk turismemateriale er et særligt fokus på bjerge og skov, var der i DDR's markedsføring fokus på hav og bjerge.⁴³⁴ Fælles for de to iscenesættelser af landskaber er Casper David Friedrichs motiver.⁴³⁵ Brugen af den romantiske kunststil i turismemateriale i det 20. århundrede betegner Christopher Görlich som imaginær geografi.⁴³⁶ Denne betegnelse er også kendetegnende for afhandlingens kildemateriale, idet inddragelsen af romantikken skabte en fortælling om et ferieland, som næppe fandtes i virkeligheden men skabte den helt rigtige fortælling, som kunne sælges til danske turister.

⁴³² Jonny Andersen II, 00.10.00-00.10.11 og Jørgen og Kirsten Sørensen, 00.10.54-00.11.01.

⁴³³ ”Nordseebad Westerland auf Sylt”, 30/6 1953 og Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvest-tyskland* (1959), 15.

⁴³⁴ Görlich, *Urlaub vom Staat* (2012), 249-250.

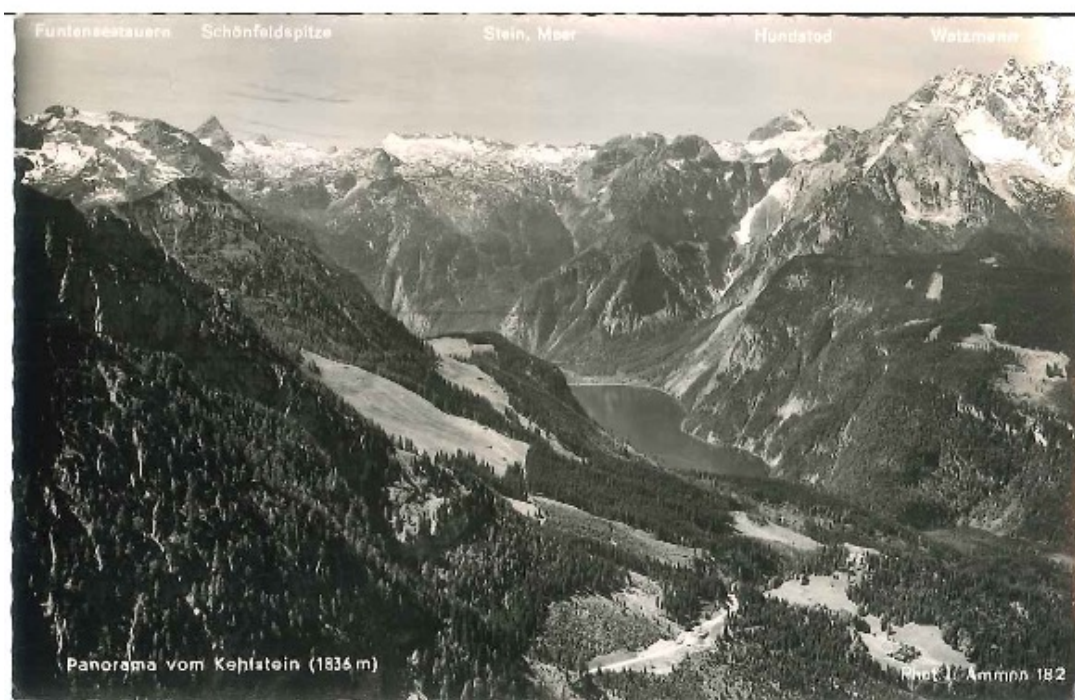
⁴³⁵ Se billede 3.8 og Görlich, *Urlaub vom Staat* (2012), 252.

⁴³⁶ Görlich, *Urlaub vom Staat* (2012), 254.

Til venstre billede 3.7. Et billede af Bodensøen på forsiden af *Motor* fra 1955. Til højre billede 3.8. Casper David Friedrich: "Mondaufgang am Meer" (1837). *Motor* (1955) 13 og Werner, *Casper David Friedrich* (2000), 210.

Vandet i kombination med bjerge på billede 3.7 og især i kombination med bjerge og skove som på billede 3.9 skaber i kildematerialet en helt særlig feriedestination. Foruden at være en blanding af naturelementer, som ikke fandtes i Danmark, og som dermed gjorde det unikt for danskerne at besøge, blev her skabt et naturrum, som på alle måder indbød til store naturoplevelser, hvor kun fantasien satte grænser. Som visuelt materiale definerer postkortet det ultimative tyske ferielandskab (se billede 3.9) på samme måde som citatet på side 90. Hjemme i stuen med postkortet i hånden kunne den danske turist drømme sig væk, eller han kunne vise familie og venner, hvor fantastisk hans ferie havde været og selv vælge, om han ville fortælle, om ferieoplevelserne stemte overens med postkortets fortælling. Visuelt illustrerer postkortet således både den naturensomhed og -kærlighed, som danske turister rejste efter, samtidig med at postkortet som kilde fortæller, hvorledes BRD blev defineret overfor danske turister: et storslået naturland med rig mulighed for at drage ud på eventyr.

Billede 3.9. Den ultimative naturoplevelse for de danske turister: vand, skov og bjerge. Dramatik og idyl samlet på et sted og dermed i én oplevelse. "Panorama vom Kehlstein (1836 m)", 25/8 1956.

I fortællingen om BRD blev også andre fortællingselementer med naturen som udgangspunkt anvendt.

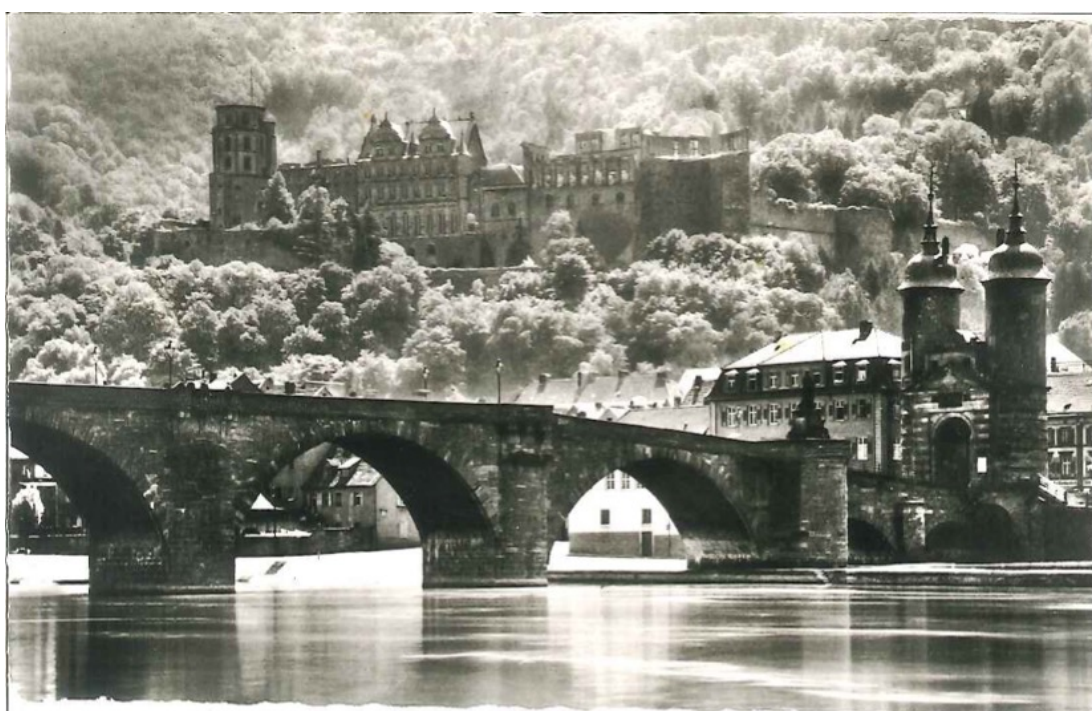
3.1.4. Natur og fortid

Foruden iscenesættelsen af naturlandskaber med formålet at opnå den rette stemning og dermed fortælling, inddrages også bestemte elementer i landskabet, og som billede 3.3 viser, blev ruinromantikken som symbol på det nostalgiske anvendt. Ligesom i romantikkens rejseskildringer bruges ruinerne i kildematerialet som kulisser og "stemningsskapende innslag"⁴³⁷ (se billede 3.10). Igen blev der grebet tilbage til romantikken, hvor ruinromantikken drømmende æstetik var med til at definere stemningen på billedet.⁴³⁸ Med romantikkens udvikling af rejseoplevelser og formål, hvor den rejsendes personlige oplevelser blev sat i centrum, skete også et skifte i opfattelsen og oplevelsen af ruiner. Ruinerne blev nu symboler på tiden, skæbnen og fortiden, og de blev

⁴³⁷ Eriksen, *Minner fra den evige stad* (1997), 117.

⁴³⁸ Johansson, *Visby visuellt* (2009), 105.

kilder til drømme, oplevelser og stemning. Som fortidslevn blev de betragtet som genstande med fortidens kraft i sig; historien var forstenet og krystalliseret i genstanden/monumentet, og dermed var naturlandskaberne med til at definere landets fortid og udgøre nationens erindringssteder.⁴³⁹ I den forbindelse var aktørerne ved gengivelse af ruinerne af vigtig karakter for opfattelsen af ruinen og området omkring. Betragterens oplevelse og iscenesættelse af området var vigtigere end en egentlig undersøgelse af fortiden. Sammenstyrtede bygninger, brudte søjler og skulpturfragmenter indhyllet i blomster, blade og grene var at foretrække.⁴⁴⁰

Billede 3.10. Postkortforside af Heidelberg med byens slot i fokus. Gennem solens stråler opnås samme milde idylliske stemning som på billede 3.7 og 3.8. "Heidelberg – Morgensonne über Brücke u. Schloß", 21/6 1954.

Billede 3.3, billede 3.10 og billede 3.11 er typisk for turismematerialets iscenesættelse, idet billederne er bygget op af de greb, som enten hver for sig eller i kombination blev anvendt i romantikkens opbygning af et landskab og som derigennem var med til at definere landets tid og erindringssteder: bakker eller bjerge, en flod eller en sø, noget

⁴³⁹ Damsholt, "En national turist i det patriotiske landskab" (1999), 7-9.

⁴⁴⁰ Eriksen, *Minner fra den evige stad* (1997), 33.

skov og en ruin til at illustrere den vesttyske stats storslåede fortid.⁴⁴¹ Ruinromantikken i kildematerialet materialiseret som borgruiner i det midt- og sydtyske forekom som oftest langs floder for eksempel ved Mosel og Rhinen (se billede 3.3), som baggrund til en by (se billede 3.10) eller på højdedrag omgivet af vinmarker (se billede 3.11), og var således også med til at iscenesætte området som idylisk og romantisk. Og sådan blev området også oplevet. I august 1955 skrev Mor hjem til Tim og Tom: ”Kære Tim og Tom! I går kørte vi et stykke langs Rhinen og i dag hele dagen langs Mosel – begge er smukke med vinbjerger og gamle borge, men Mosel mest idyllisk.”⁴⁴² For Per Klausen og hans rejsekammerat udgjorde områdets idyl og romantik selve feriens mål: ”Men det [...] var selvfølgelig det, som vi gik rigtigt efter: Der romantische Mittelrhein.”⁴⁴³ Og i dag husker Per Klausen, hvordan han og kammeraten sad og kiggede ud over Rhinen med dens borge, ruiner og vinmarker fulde af lykke: ”At nå frem til målet og så sidde og kigge udover Rhinen og nyde et glas hvidvin med fersken i. Det kunne jeg godt tænke mig at gøre igen.”⁴⁴⁴

Foruden idyllen og romantikken er der i iscenesættelsen et stærkt fokus på det nationale udtryk og den tætte forbindelse til fortiden. Bag denne iscenesættelse stod kunstnere, der spillede en central rolle i deres samtid for opfattelsen af et landskab. Gennem Goethes beskrivelser af ruiner i måneskin blev det et klassisk træk ved ruinromantikken,⁴⁴⁵ mens andre aktører som førnævnte Casper David Friedrich med sine malerier af ruiner i landskaber også spillede en væsentlig rolle.⁴⁴⁶ Som billede 3.3., 3.10 og 3.11 illustrerer, blev vesttysk landskab med ruiner iscenesat på samme måde i det 20. århundrede. Med udviklingen af romantikkens måde at skildre landskaber på, blev konventioner omkring formidling af landskaber i turismemateriale dermed også grundlagt.

Postkort, der blev sendt hjem fra BRD, havde også det ruinromantiske snit på forsiden og var med til at præge forståelsen og opfattelsen af det vesttyske landskab og i et større omfang af den vesttyske stat.⁴⁴⁷

⁴⁴¹ For lignende fremstillinger se ”Am sagenunwobenen Rhein”, 24/6 1954; ”Rhinen og Mosel”, *Statbanernes Rejseselskaber 1957*, 9 og ”Rhinen”, *Selskabsrejser med DSB* (1961), 10.

⁴⁴² ”Burg Eltz, das Märchenschloß des Mosellandes”, 26/8 1955.

⁴⁴³ Per Klausen I, 00.52.02-00.52.12.

⁴⁴⁴ Per Klausen II, 00.00.48-00.01.01.

⁴⁴⁵ Eriksen, *Minner fra den evige stad* (1997), 106.

⁴⁴⁶ Johansson, *Visby visuellt* (2009), 104.

⁴⁴⁷ Andersen, ”En hilsen fra Harzen” (2018), 114.

Billede 3.11. Fotografiet illustrerer et af ruinromantikens elementer: den øde stemning omkring en ruin. Andre elementer er måneskin og tåge. "Mosel – Trier og Luxembourg" *Motor* (1958) 6.

Mens billede 3.3, 3.10 og 3.11 er eksemplariske illustrationer af teorien om ruiner i landskabet som forbindelse til den tyske stats fortid, forekommer der på andre billeder fra kildematerialet menneskelig aktivitet i form af en færge⁴⁴⁸ eller et skib.⁴⁴⁹ Færgeren kan være et symbol på turister, der har købt en sejltur, for at appellere til læseren og dermed den potentielle turist om at gøre det samme, mens skibet kan symbolisere den trafik af fragt, der foregik på de vesttyske floder; altså et symbol på den driftige del af BRD. Herved bliver det synligt, at i skabelsen af fortællingen om BRD som ferieland var såvel den vesttyske befolkning som turister vigtige fortællingselementer.

⁴⁴⁸ "Rhinen", *Selskabsrejser med DSB* (1961), 11.

⁴⁴⁹ "Mosel – Trier og Luxembourg" *Motor* (1958) 6.

Ruinernes placering i landskabet var med til at iscenesætte området som idyllisk og i tilfældet med borgruiner ved Loreleyklippen opstod yderligere en eventyrlig stemning qua klippens sagn.⁴⁵⁰

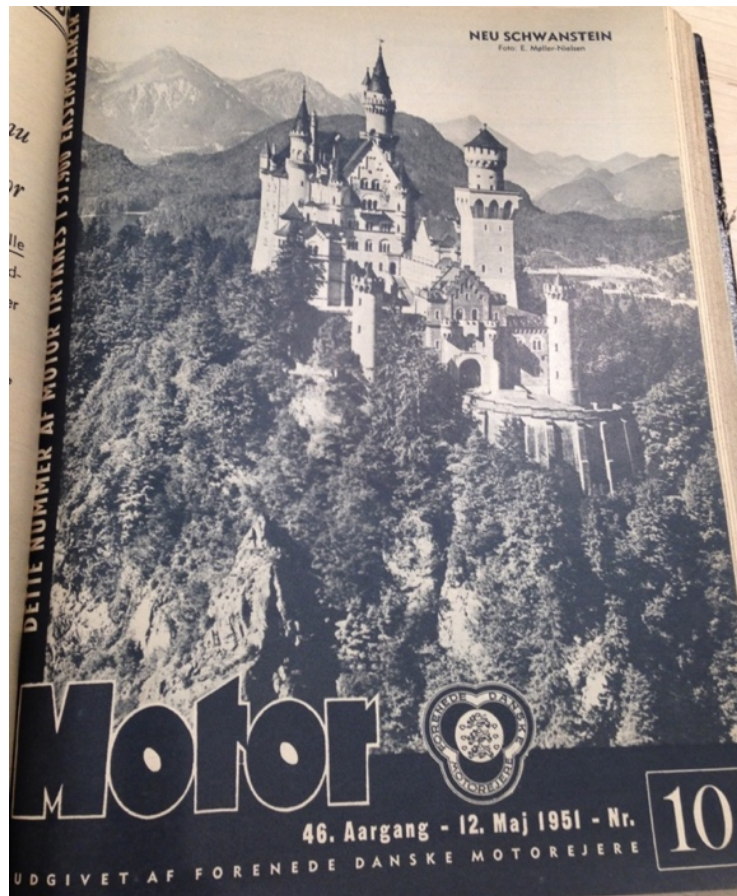
Et andet element fra fortiden var borge og slotte. Foruden at være monumenter, hvor turister kunne gå på opdagelse i de store sale, bastioner og tårne,⁴⁵¹ bliver borgene og slottene i turismematerialet også brugt til enten direkte eller indirekte at skabe en eventyrstemning,⁴⁵² og her er der ingen tvivl om, at Schloss Neuschwanstein var det ypperste eventyrslot (se billede 3.12).⁴⁵³ Placeret i en dal mellem bjerge, skove og søer anvendes flere eventyrgreb i fortællingen om slottet. Den vældige og barske natur omgiver slottet, samtidig med at de fine tårne med spir, balkoner og tårnværelser giver slottet en ynde, hvis lige kun findes i eventyr.

⁴⁵⁰ I 1824 udgav Heinrich Heine digtet "Die Lore-Ley", hvor klippen Loreley personificeres som kvinde, der ledte søfolk i ulykke.

⁴⁵¹ Se for eksempel "Schwarzwald", *Selskabsrejser med DSB* (1961), 15.

⁴⁵² For direkte skabelse af eventyrstemning se "Burg Eltz, das Märchenschloß des Mosellandes", 26/8 1955 og for indirekte skabelse af eventyrstemning se Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtyskland* (1959), 3. Landets eventyrstemning bliver også iscenesat på andre måder, for eksempel ved tegninger af festspil eller eventyrpersoner på kort over områder i landet. På kortet over Die romantische Strasse er personer fra festspillene Kinderzeche og Der Meistertrunk tegnet på. Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtyskland* (1959), 14. Mens generelle eventyrfigurer på andre kort også forekommer. Ewerlöf, *Turen går til Nordvesttyskland* (1965), 75.

⁴⁵³ Andre slotte er for eksempel Burg Eltz og Glücksborg. Se Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 95 og "Schloß Glücksborg", 6/8 1958.

Billede 3.12. I maj 1951 bragte *Motor* et billede af Schloss Neuschwanstein på forsiden af medlemsbladet. *Motor* (1951) 10.

3.2. En ferie i den romantiske tyske fortid

”De gamle bindingsværkshuse er malet i glade og fornøjelige farver. En trappe breder sig ud foran kirkens indgang som en mægtig muslingeskal. Ved dens fod, langt nede, holdes markedet i dag, som det har været holdt i århundreder. Statelige borgerhuse omkranser det, og lige over for kirken knejser rådhuset, men det står dog selv med al sin pynt ved trappens fod [...] Bygningerne og de fornemme smedjernsgitre repræsenterer mange stilarter, de har hver for sig deres individualitet og følger sig dog sammen til et hele. Men kontrasterne fra de dele af kirken, der stammer fra romansk tid, til rådhusets sprælske barok giver sceneriet liv.”⁴⁵⁴

Foruden ruiner, slotte og borge, som turisterne kunne køre forbi i det vesttyske landskab, kunne turister også opleve den tyske romantiske fortid i byer, hvor

⁴⁵⁴ ”Fra en anden tidsalder. Et stykke kultur, som lever endnu”, *Motor* (1956) 23.

bindingsværkshuse, snævre gader med brosten og markedspladser bød turister velkommen. I nogle byer var tidsperioderne blandet, mens andre byer var berømte for en bestemt periode. Danske turister kunne opleve antikken i Trier,⁴⁵⁵ mens Goslar og Nürnberg blev markedsført som middelalderbyer. At Nürnbergs middelaldercentrum i realiteten blev genopbygget efter Anden Verdenskrig⁴⁵⁶ lader dog ikke til have nogen negativ konsekvens for fortællingen om Nürnberg. Danskerne kunne opleve lige så meget ”middelalderromantik”⁴⁵⁷ i Nürnberg som i Goslar. De kunne gå gennem brostensbelagte gader med middelalderhuse, forbi en brønd fra perioden og besøge kirker med genstande fra middelalderen,⁴⁵⁸ og sådan blev byen også oplevet af danske turister: ”Kæreste Ib! Lige en lille hilsen herfra igen. Jeg tænker meget på dig. I går var vi på Burg (se kort), i formiddags i Lorenzkirche, her er middelalderen levendegjort, en meget foretagsom by [...]”⁴⁵⁹

Ifølge Carina Johansson bruges en bestemt tidsperiode i promoveringen af byer gennem markedsføringsmateriale og renoveringspolitik for at lokke turister til byen;⁴⁶⁰ og som kapitlet viser stod historiebrug centralt i iscenesættelsen og oplevelsen af de vesttyske byer. Gennem historiebrug ved fortællingen om vesttyske byer opstår et mindscape, hvor den anvendte tidsperiode er rammesættende og identificerende for byen.⁴⁶¹ I dette kapitel ses, at gennem fortællingskonstruktionen blev Goslar og Nürnberg til middelalderbyer med den konsekvens, at andre tidperioder, der også havde betydning for byerne, udelades.

Historiebrug defineres af Niels Kayser Nielsen som ”[en] kombination af udvælgelse, fremhævelse og tilsidesættelse af personer, begivenheder og epoker fra den samlede viden om historien med henblik på fremme af bestemte interesser af som oftest politisk, informativ, underholdningsmæssig eller identitetsmæssig art.”⁴⁶² Historiebrug er i anvendelse dermed tæt forbundet med fortællingsbrugen, idet historiebrug

⁴⁵⁵ Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 39.

⁴⁵⁶ For yderligere læsning om Nürnberg se kapitel 4.

⁴⁵⁷ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtykland* (1959), 25.

⁴⁵⁸ Ewerlöf og Withen (red.), *Turen går til Tyskland* (1954), 32 og Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtykland* (1959), 25 og 27. Denne fortælling om byen ses også i tysk turismemateriale henvendt til vesttyske turister i anden halvdel af det 20. århundrede. Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 319-320.

⁴⁵⁹ ”Grüße aus Nürnberg”, 20/9 1965.

⁴⁶⁰ Johansson, *Visby visuelt* (2009), 117 og 126.

⁴⁶¹ Johansson, *Visby visuelt* (2009), 131.

⁴⁶² <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/historiebrug/>. Tilgang: 24/9 2019.

ikke sker vilkårligt, men er et bevidst valg, der skaber en bestemt historiebevidsthed, hvor fortiden er tilstede i nutiden i form af erindring.⁴⁶³ Warring udfolder yderligere tesen, idet hun argumenterer for, at historiebrug kan bruges magtpolitisk til for eksempel at danne en nations identitet.⁴⁶⁴ I afhandlingens kildemateriale ses, hvordan private turismeaktører ud fra historiebrug som fortælleelement dannede en bestemt vesttysk fortid, hvis formål i første omgang var at appellere til danske turister, men i et større perspektiv var med til at danne den vesttyske identitet og nationalitet efter 1945.

Middelalderen spillede altså en vigtig rolle i fortællingen om BRD som ferieland og dermed defineringen af landets fortid. Overraskende er det, hvor lidt plads Lübeck skænkes. I forhold til Goslar og Nürnberg var det en middelalderby, der ligger tæt på den danske grænse. Som nævnt var Harzen et af danskernes foretrukne steder at tage på ferie i BRD, og det er nok i denne kontekst, at det bliver relevant at bringe så mange fortællinger om Goslar til danske turister.

I Goslar og Nürnberg kunne danske turister få en fornemmelse for, hvordan stemningen ville have været i middelalderen, mens de i Dinkelsbühl kunne gå igennem en by, som hvis de havde taget en tidsrejse tilbage til renæssancen: ”Vi kører ind gennem Wörnitztor og må straks erkende, at gadebilledet er netop, som vi forestiller os, det må have været i 30-årskrigen dage. Byen er stadig omsluttet af voldgrave, gaderne er snævre med mange maleriske huse.”⁴⁶⁵

Ved inddragelse af beskrivelsen af andre byer og egne ses, at også andre tidsperioder end middelalderen blev brugt i præsentationen af BRD. Og som følgende afsnit demonstrerer, blev der i markedsførelsen overfor danske turister i høj grad også lagt vægt på den dansk-tyske fortid, der lå mange hundrede år tilbage.

3.3. Den danske fortid i BRD

Gennem fortællingen om BRD som et land med mange borge, slotte og middelalderbyer og dermed en rig fortid, knyttes geografiske steder til den tyske fortid, og landets fortid fortælles ud fra dette. Denne proces leder frem til, at erindringssteder opstår, og de var med til at danne den kollektive erindring om tyskerne og den vesttyske stats

⁴⁶³ Jensen, ”Historiebevidsthed og historie” (1996), 5.

⁴⁶⁴ Warring, *Historie, magt og identitet* (2003), 10.

⁴⁶⁵ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtyskland* (1959), 18.

fortid.⁴⁶⁶ Danskere kunne rejse i nord som i syd og opleve pladser, byer og slotte, men i bestemte område befandt erindringssteder sig, der måske havde en særlig interesse: nemlig de steder, der havde forbindelse til den danske historie og dermed var med til at definere den dansk-tyske fortid. Dannevirke bliver for eksempel fremhævet som turistdestination,⁴⁶⁷ mens slottet Glücksborg vises fra sin pæneste side badet i solskin.⁴⁶⁸ Flensborg præsenteres som en by, der godt nok ikke forekom charmerende i turistens samtid, men havde været det under dansk territorie: ”Flensborg, Hovedstaden: En snavset og trist By med alt for mange Mennesker [...] Men parkér Bilen paa Nørretorv ved den ældgamle Bybrønd med kongelige danske Navnetræk og gaa op ad de hundrede Trappetrin til Duborg Banke [...] og se ud over Byen med dens Tage og Taarne omkring Havn og Fjord [...] Det er et helt andet Flensborg, De stifter Bekendtskab med, Fortidens danske Flensborg [...]”⁴⁶⁹ Generelt beskrives steder med tilknytning til Danmarks fortid meget positivt, og som steder, hvor tyskerne oplevede meget lykke.⁴⁷⁰ Skulle læseren imidlertid ikke være overbevist, kunne han for eksempel blot ved et besøg i Holstenske Schweiz spørge den lokale tysker og få det at vide ifølge *Motor*.⁴⁷¹ Gennem iscenesættelsen af de tidligere danske steder opstår en længsel tilbage til den tid, hvor de var danske.⁴⁷² Denne længsel findes også generelt efter fortiden og en svunden tid, hvor alt var pænere og finere, og hvor moderne larmende tiltag endnu ikke havde spoleret idyllen.⁴⁷³ I præsentationen af erindringsstederne tillægges de en nostalgisk dimension, hvor turisten kunne drømme sig tilbage til dengang alting

⁴⁶⁶ Denne proces ses også indenfor andre turistdestinationer. Se kapitel 4 og 5.

⁴⁶⁷ ”Sydslesvigsrejsen”, *Motor* (1950) 20.

⁴⁶⁸ ”Schloß Glücksborg”, 6/8 1958 og ”Slesvig og Holsten”, *Motor* (1962) 19. Glücksborg slot blev bygget i 1583-1587 og var bopæl for den glücksborgske slægt, som det danske kongehus stammer fra. <http://www.schloss-gluecksburg.de/dk/schloss-stiftung/schloss-historie/historischer-ueberblick/>. Tilgængeligt: 24/9 2019.

⁴⁶⁹ ”Sydslesvigsrejsen”, *Motor* (1950) 20.

⁴⁷⁰ Se for eksempel ”Det holstenske Schweiz – der engang var dansk”, *Motor* (1952) 10, ”Mellem Sliens stille Vand og Elbens gule Strande”, *Motor* (1952) 23 og ”Fremtidens land ved Danmarks grænse”, *Motor* (1953) 15.

⁴⁷¹ ”Det holstenske Schweiz – der engang var dansk”, *Motor* (1952) 10. I artiklen skinner forfatterens samtid igennem på den måde, at han fremstiller vesttyskerne i regionen som et folk, der havde en stor tilknytning til Danmark, hvis ikke de følte sig direkte danske og dermed en del af det danske mindretal syd for grænsen.

⁴⁷² Se for eksempel ”Fremtidens land ved Danmarks grænse”, *Motor* (1953) 15.

⁴⁷³ Se for eksempel ”Holstensk Schweiz og Sydslesvig”, *Statsbanernes Selskabsrejser* (1957), 4.

var bedre.⁴⁷⁴ Den imaginære geografi blev dermed udvidet med en nostalgisk dimension.

Fortællingen om, at de danske turister kunne opleve den romantiske, storslåede tyske fortid – danske turister kunne foretage en tidsrejse tilbage til en lykkelig fortid – passer godt ind i ferieuniverset, hvor det gjaldt om at iscenesætte ferielandet så positivt som muligt, så turister ville rejse dertil. Når iscenesættelsen af landskaberne som pittoreske med borgruiner langs floderne, små hyggelige byer med bindingsværkshuse og snævre brostensbelagte gader tilsat godt vejr sammenfattes, opstår en idyllisk og romantisk stemning i turismematerialet: ”Iøvrigt taler alle de skønne steder for sig selv. Hist og her passerer småbyer, der ser ud til at sove en tornerosesøvn bag de middelalderlige bymure, og på fremspring og klippeafsatser ses af og til romantiske borgruiner.”⁴⁷⁵ Og det var også denne stemning, som danske turister rejste til BRD for at opleve.

Igennem de forskellige kontekster, som fortiden sættes og fortælles i, bliver en bestemt stemning i den enkelte beskrivelse (og fortælling) af BRD som ferieland dannet. Her er især to kendetegnende: den eventyrlige samt den romantiske og idylliske: ”Og saa er Sandheden dog den, at der her lige Syd for Danmarks Grænse mellem Vesterhav og Østersø ligger et Land, der i sig selv byder paa turistmæssige Rigdomme, større end det selv og de fleste af dets danske Naboer aner: Byer med hundredaarig Patina, skønne Landskaber omkring blaa Fjorde og idylliske, vidstrakte Marsker og brede hvide Sandstrande foran vældige Klitrejsninger ... og saa altsaa alt det udefinerbare, der for os Danske ligger i Sydslesvigs særlige Karakter som dansk Kampland i Fortid og Nutid.”⁴⁷⁶ Idyllen var intakt i ferielandet BRD, og det var kun moderniteten i form af motorveje og/eller storbyer, der kunne forstyrre og ødelægge denne stemning.

3.4. Det moderne ferieland

I skarp kontrast til BRD som et ferieland med foden i fortiden står BRD som et moderne ferieland, og her bliver kildematerialet selvmodsigende. For hvis det bedste ved ferielandet BRD var fortidslevnene og oplevelsen af en svunden, lykkelige fortid,

⁴⁷⁴ Löfgren, ”Kulturarvets renässans” (1997), 6.

⁴⁷⁵ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtyskland* (1959), 43.

⁴⁷⁶ ”Sydslesvigsrejsen”, *Motor* (1950) 20.

måtte moderne storbyer som Berlin og Hamborg ses som ødelæggende. Men ikke desto mindre iscenesættes netop Berlin og Hamborg som vestlige, moderne metropoler, og i modsætning til rejseskildringer fra USA, hvor det moderne storbyliv forargede den danske betragter og blev set som et udtryk for amerikanernes kulturløshed og mangel på moral,⁴⁷⁷ fremstilles Berlin og Hamborg som fascinerende, dragende og fremtiden.

Den overordnede fortælling om Berlin er byen som en moderne og driftig by til alle tider. Således nævnes for eksempel, at berlinerne "[...] promenerede under de første gaslygter på Unter den Linden [...]"⁴⁷⁸ under industrialiseringen, og at byen var trendsættende og hip i mellemkrigstiden,⁴⁷⁹ og netop derfor blev byen til danskernes "Wahl-Heimat"⁴⁸⁰ inden Anden Verdenskrig. Byens status og rolle under nazismen påvirkede byens fortælling i en negativ retning,⁴⁸¹ men i 1950'erne blev fortællingen om Berlin som en moderne by – og nu også *fremtidens* by – igen fortalt. Vel var byen (endnu) ikke danskernes selvvalgte hjemby, men en ferie i Berlin ville få danskerne til at se, at byen igen var en moderne og trendsættende by, "[...] hvor fremtiden beskæftiger mere end fortiden."⁴⁸² Et kig ind i fremtiden kunne danske turister for eksempel få ved at gå igennem byens nye kvartere: "Det mest repræsentative udtryk for morgendagens Berlin finder man i Hansa-viertel [...] Som led i Interbau blev området helt ryddet og et moderne beboelseskvarter opført. Den stærkt varierende bebyggelse spænder fra 17 etagers højhuse til etplans familiehuse [...]"⁴⁸³ Igennem iscenesættelsen af Berlin bliver modernitet lig med fremtid på samme måde som danske rejsende oplevede russiske byer i 1950'erne.⁴⁸⁴

Gennem genopbygningen blev Berlin så moderne, at en city opstod,⁴⁸⁵ hvor den danske turist kunne opleve en multikulturel kultur⁴⁸⁶ og neonlys, der understregede det

⁴⁷⁷ Vyff, *Øst, Vest – hvilken fremtid er bedst?* (2007), 250 og 251.

⁴⁷⁸ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1960), 9.

⁴⁷⁹ Ibid.

⁴⁸⁰ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1960), 3.

⁴⁸¹ Som et led i reformeringen af tysk turisme under nazismen etablerede Hitler nye turistattraktioner i landet. En af dem var Berlin, hvor turister i den ny- og ombyggede hovedstad blandt andet kunne besøge rigskancelliet og Haus des Fremdenverkehrs med forskellige udstillinger. Semmens, *Seeing Hitler's Germany* (2005), 46-47.

⁴⁸² Hammerby, *Turen går til Berlin* (1960), 3.

⁴⁸³ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1960), 28.

⁴⁸⁴ Vyff, *Øst, Vest – hvilken fremtid er bedst?* (2007), 205 og 207.

⁴⁸⁵ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1960), 28.

⁴⁸⁶ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1960), 33.

moderne islæt og fascinerede danskerne.⁴⁸⁷ Det moderne storbysus kunne danskere få på Kurfürstendamm, der gennem oplevelsen og visualiseringen i turismematerialet af store butikker, mange biler, neonlys efter mørkets frembrud og store reklameskilte for elektronik og Nescafe⁴⁸⁸ var sammenlignelige med danskeres rejsebeskrivelser fra deres oplevelser af amerikanske storbyer.⁴⁸⁹

Billede 3.13. Et eksempel på et af Berlins højhuse og den travle indkøbsgade Kurfürstendamm og dermed et udtryk for den moderne, vestlige storby. Hammerby, *Turen går til Berlin* (1968), 33.

⁴⁸⁷ "BERLIN. Café Kranzler am Kurfürstendamm" (1963) og "Berliner "Schnauze"" (1960).

⁴⁸⁸ Hans Henriksen. *Kurfürstendamm-a*. Fotografi, Hans Henriksen. *Kurfürstendamm-b*. Fotografi, Hans Henriksen. *Kurfürstendamm-c*. Fotografi, Hammerby, *Turen går til Berlin* (1960), 3, 32-33 og "Berlin", *Selskabsrejser med DSB* (1961), 5. Se også billede 3.13.

⁴⁸⁹ Vyff, Øst, Vest – hvilken fremtid er bedst? (2007), 249.

I præsentationen af Berlin gribes tilbage til Berlin som moderne metropol i mellemkrigstiden i lighed med andre landes markedsføringer af byen,⁴⁹⁰ mens Hamborg præsenteres som en ny moderne storby, hvor den danske turist kunne få en forsmag på den store verden, som Hamborg var forbundet med.⁴⁹¹ I starten af afhandlingens periode var flere varer tilgængelige i Hamborg end i Danmark, og i slutningen af afhandlingens periode lokkede udenlandske restauranter danskerne. Foruden at være en af de oplevelser, der gjorde ferien til et åndehul fra hverdagen derhjemme,⁴⁹² var netop en bid af den store verden en årsag til at besøge Hamborg: ”[...] NingPo [var] min fars foretrukne kineserrestaurant [...] Han elskede det – det der krydrede mad. Der skulle vi altid ned.”⁴⁹³

3.4.1. Natur og modernitet

Danske turister kunne imidlertid også opleve moderniteten på andre måder. Hvor landskaber i romantikken var præget af fortidslementer, forekommer der i det danske turismemateriale fra 1950’erne og 1960’erne også landskaber med moderne elementer, for eksempel motorvej (se billede 3.11 og 3.12). Foruden at have det praktiske budskab om, at motorvejen kunne bruges af turister til nemt og hurtigt at komme frem, bruges motorvejen også til at iscenesætte BRD som et moderne ferieland, hvor turister (også) kunne opleve den storslåede natur fra deres bil. Hvor jernbanen revolutionerede turisternes måde at opleve et landskab på i 1800-tallet,⁴⁹⁴ blev næste skridt i denne udvikling taget med udviklingen af motorveje og bilturisme.

Motorvejen blev så central i fortællingen om ferielandet BRD, at den for eksempel vises som det første i guidebogen *Turen går til Tyskland* fra 1969 (se billede 3.12), og den blev en feriedestination i sig selv for danske turister.⁴⁹⁵ I løbet af afhandlingens periode ser man en udvikling indenfor danskernes kendskab til motorveje i takt med udbredelsen af motorveje hjemme i Danmark, hvor den første åbnede på Sjælland i 1956.⁴⁹⁶ I guidebøger og *Motor* blev konceptet motorvej præsenteret og forklaret for

⁴⁹⁰ Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 343.

⁴⁹¹ ”Hamburg... Byen – hvor rejsen begynder og slutter”, *Motor* (1956) 21.

⁴⁹² Lewén, *Resfeber* (2017), 193-194.

⁴⁹³ Bente og Hans Henriksen, 01.15.18-01.15.34.

⁴⁹⁴ Löfgren, *On Holiday* (1999), 45.

⁴⁹⁵ Hans Henriksen. 19590004-autobahn. Fotografi, Hans Henriksen. 19570047-rasteplads-autobahn. Fotografi og Hans Henriksen. 19570048-autobahn. Fotografi.

⁴⁹⁶ Søeborg, *Dengang vi fik bil* (2016), 61.

læseren i starten af perioden⁴⁹⁷, mens det i slutningen af perioden tages for givet, at danskere ved, hvordan en motorvej fungerer.

Billederne 3.11 og 3.12 tjener også som eksempel på, hvordan markedsføringen af BRD påvirkede de danske turister i deres oplevelser af landet. Billede 3.12 er fra en guidebog, mens billede 3.11 er taget af en turist, og her er fotografiets objekt og vinkel slående ens med det fra guidebogen.

Den vesttyske motorvej gengivet i to forskellige medier: et feriefotografi og i en guidebog. Til venstre billede 3.14. Hans Henriksen. *19570048-autobahn*. Fotografi. Til højre: Billede 3.15. Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 3.

3.5. Opsamling

I dette kapitel har jeg belyst, hvordan fortællingen om BRD som et naturprægtigt ferieland skabes gennem et fokus på det vesttyske landskabs æstetiske og oplevelsesmæssige værdier med fortiden og moderniteten som kardinalpunkter. Fortællingen dannes ud fra virkemidler fra romantikken, som også blev brugt i dansk turismemateriale i det 20. århundrede. Den teoretiske ramme udvides imidlertid, idet moderne elementer og mennesker i landskabet spiller en væsentlig rolle i det 20. århundredes turismemateriale. Med brug af landskabsnationalisme er det klart, at BRD som ferieland

⁴⁹⁷ Se for eksempel ”Autobane-kørsel”, *Motor* (1958) 23 og Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 20.

ifølge turismematerialet var et for de danske turister iscenesat og prædefineret ferieland, og danske turister rejste efter disse definerede landskaber og storbyer. Gennem præsentationen af fortællingsgrebet i turismematerialet og dernæst påpegelsen af, at danske turister også oplevede landet sådan, belyser kapitel, hvordan BRD blev markedsført som ferieland (problemformuleringens første spørgsmål), og hvordan landet blev oplevet (problemformuleringens andet spørgsmål). Centralt i markedsføringen og oplevelsen står de store rum, som naturen indbød turisterne til at gå på opdagelse i og satte rammerne for, at turisterne kunne slappe helt af og lade deres tanker flyve: natursomhed og -kærlighed. Bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at informanterne ikke i lige så høj grad taler om den idyl, som de normative kilder iscenesatte BRD som ferieland til at være. Da jeg har påvist, at turister oplevede egnene så idylliske som de blev iscenesat er årsag til den begrænsede individuelle erindring af det idylliske ferieland BRD muligvis den, at det idylliske og romantiske aspekt af en ferie ikke var nær så dramatisk som et møde med arven efter Anden Verdenskrig eller Den Kolde Krig sådan som kapitel 4 og 5 belyser. Flere informanter nævner, at Rhinen og Mosel var feriens destination, men det var oplevelser forbundet med Anden Verdenskrig og/eller Den Kolde Krig, der fylder i erindringen om ferien – eller som informanterne valgte at fortælle mig om i interviewsituationen. På samme måde finder jeg heller ikke store malende beskrivelser af det tyske landskab i postkorthilsnerne. Hist og her nævnes bjerge og/eller søer,⁴⁹⁸ og her er det samme gældende: det var ikke så dramatisk at fortælle om, mens postkortets form kun tillod korte hilsner med de sædvanlige formuleringer om vejret, rejsen og stemningen. En typisk beskrivelse i en postkorthilsen, hvor naturen blev inddraget ses i postkortet til ”lille Mor og Far”: ”Kære lille Mor og Far! Vi opholder os i Oberammergau nu. Her er noget saa dejligt [...] vi kan næsten ikke løsrive os her fra. Vi bor hos ”Chriskus”, saa kører vi ud her fra. I Dag har vi været i Mittenwald. Kl er 21. Vi sidder ude og drikker Aftenkaffe. Kærlig hilsen fra os alle, Agnethe Hilsen Familien [...]”⁴⁹⁹

I konstruktionen af fortællingen om ferielandet BRD emotionaliseres og reduceres landskabet, så det passer ind i en national kontekst og fortælling.

⁴⁹⁸ Se for eksempel ”Brückenau – Stadt mit Kloster Volkersberg”, 14/8 1952, ”Traben-Trarbach an der Mosel”, 11/6 1956 og ”Heidelberg am Neckar. Alte Brücke mit Schloß”, 30/ 1962.

⁴⁹⁹ ”Oberammergau mit Kofel”, 8/7 1964.

Fortællingselementerne bliver centrale i defineringen af den vesttyske identitet og forhistorie. Det vil sige, at BRD ifølge denne fortælling havde flere skønne områder og oplevede en blomstringsperiode: dengang dele af landet var under dansk herredømme, under middelalderen og renæssancen, og som kapitlet også viser, havde det den påvirkning på de danske turister, at de netop oplevede landet som sådan. De så efter det, som turismematerialet definerede for dem. Og det er gennem fortællingen om BRD som ferieland, at erindringssteder opstod. Trier, Goslar og Nürnberg var fortidens byer, mens Heidelberg, Rhinen og Mosel-områderne stod for det romantiske og idylliske. Hamborg og Berlin var moderne byer, mens Bayern med sine bjerge stod på den ene side for det idylliske og på den anden side det dramatiske, og Harzens og Schwarzwalds vældige skove indbød turisterne til at fortabe sig i den tyske natur. De geografiske steder, som udpeges gennem fortællingen om BRD som ferieland, befinder sig i krydsfeltet mellem kulturarv og turisme. Kulturarv, fordi stederne forbindes med BRD's fortid og samtid, og turisme, fordi stedernes historie skulle lokke turisterne dertil. Dette gælder både ved historiebrugen af middelalder i for eksempel Goslar, og det gælder ved brugen af modernitet gennem tiderne i Berlin. Som kapitel 4 og 5 vil vise, blev samtiden og den helt nære fortid i et mere negativt lys også inddraget.

Fortællingen om den romantiske nationalisering står i skarp kontrast til, hvad BRD også var som ferieland. I denne første, romantiske fortælling findes ikke skyggen af Anden Verdenskrig eller samtidens igangværende konflikt mellem Øst og Vest. Det var sejltur på smukke bjergsøer, shopping på hektiske Kurfürstendamm og hurtig kørsel på motorvejen, men som kapitel 4 og 5 viser, var fortællingen om ferielandet BRD meget andet end det. Og det er det, som jeg nu vil præsentere.

4. Arven efter Anden Verdenskrig

Få år efter afslutningen på Anden Verdenskrig genoptog danskere udlandsrejser til BRD, og i de følgende 25 år steg antallet af danske turister i landet. Danske turister rejste i krydsfeltet mellem turisme og et krigshærget land. Interessant er det derfor at undersøge, hvordan BRD blev markedsført og fortalt til disse turister. Hvilke fortællinger blev skabt og hvorfor? I kapitlets analyse står spørgsmålet om, hvordan et lands dystre nære fortid fortælles med formålet om at lokke turister til landet centralt, og dette søger kapitlet at svare på gennem en analyse af kildematerialets anden fortælling: fortællingen om arven efter Anden Verdenskrig. Som kapitlet vil vise var det på den ene side problematisk, at mange af landets turistattraktioner gik tabt under Anden Verdenskrig, mens nye turistattraktioner med relation til Anden Verdenskrig på den anden side opstod. Kapitlet bevæger sig dermed indenfor dark tourism.

I modsætning til fortællingen i kapitel 3 lægger fortællingen i nærværende kapitel et mere dystert lag over BRD som ferieland. I konstruktionen af fortællingen bruges fortællingselementer med relation til Anden Verdenskrig og arven herfra, og for at overskueliggøre disse, har jeg delt kapitlet ind i følgende dele: Flygtninge (4.1), Et ferieland i ruiner (4.2), Genopbygning (4.3), Iscenesat autenticitet (4.4), Mødet med forhenværende soldater og en tidligere hjemmefront (4.5), Nye og gamle seværdigheder i BRD (4.6) og Et besat land (4.7).

4.1. Flygtninge

Det første negative fortællingselement indenfor rammerne af Anden Verdenskrig er flygtninge. Hvor genopbygningen af byerne rekonstruerede de romantiske og idylliske tyske byer, som turisterne ville besøge, stod det anderledes til med flygtningene. De kunne ikke fjernes fra bybilledet og konstruerede som fortællingselement ikke en positiv fortælling. Mens postkortene hverken visuelt eller tekstuel berører emnet, kommer både guidebøgerne og *Motor* ind på emnet. Guidebogen *Vesttyskland* fra 1953 og flere af *Turen går til*-bøgerne lægger ikke skjul på, at turisterne ville opleve byer med flygtninge, eller den misstemning, der opstod mellem lokale og internt fordrevne.⁵⁰⁰

⁵⁰⁰ Gottschalk og Gottschalk, *Vesttyskland* (1953), 10.

Med få boliger til at huse den lokale befolkning og blot en begyndende genopbygning i 1954, stod lokalsamfundene under pres, når flygtningene også skulle huses:

”Over 100.000 flygtninge fra de østtyske områder har søgt tilflugt i Hamborg, hvilket jo på ingen måde letter den fortvivlede boligsituation og er medvirkende til, at der endnu lever hamburgere under elendige forhold i underjordiske boliger, under ruinerne og i usle rønner og skure, opbygget af forhåndenværende affaldsmateriale.”⁵⁰¹

Beskrivelsen af problemet med fattigdom og bolignød giver et helt andet billede af Hamborg end den positive fortælling, der i første omgang konstrueres.⁵⁰² Den viser et Hamborg, der ikke passer ind i ønsket om en harmløs ferie. Men ikke desto mindre viser den et aspekt af byens (og landets) problemer i efterkrigstiden.

Mens guidebøgerne lader læseren vide, at flygtningeproblemet ændrede oplevelsen af byerne for turisterne, går forfatteren til artiklen ”Fremtidens Land ved Danmarks Grænse” mere drastisk til værks og ser flygtningeproblemet i nogle egne som enden på idylliske byer:

”Selvfølgelig er der ogsaa andet i Sydslesvig end fortidige By-Idyller og uberørte landskabelige Skønheder (som for Resten skal ses inden saa forfærdelig længe, for med Overbefolkningen af Flygtninge staar ogsaa Sydslesvig foran omfattende Moderniseringer.)”⁵⁰³

Ligesom modernitet var flygtninge en trussel mod det idylliske og romantiske. De tyske perler, som Anden Verdenskrig ikke havde ødelagt, ville blive ødelagt af flygtningestrømmen, og derfor skulle danske turister skynde sig at opsøge dem, inden det var for sent.

4.2. Et ferieland i ruiner

Et andet negativt fortællingselement var ruinerne i de tyske byer. På vej til Holland i 1948 oplevede Poul Petersen, hvordan han på perronerne i Hamborg ”[...] vadede i murbrokker og glasskår [...]”⁵⁰⁴, og fra toget kunne han se, hvor medtaget Bremen og Osnabrück var efter krigen. I 1949 kunne FDM’s medlemmer læse følgende i *Motor*:

⁵⁰¹ Ewerlöf og Withen (red.), *Turen går til Tyskland* (1954), 27.

⁵⁰² Se kapitel 3 for uddybelse.

⁵⁰³ ”Fremtidens Land ved Danmarks Grænse”, *Motor* (1953) 15.

⁵⁰⁴ Arbejdersmuseet. be:121. *Poul Petersen erindringer*.

”Her gaar Børn, unge Piger og gamle Mænd og vogter Køer. Børnene er meget fattigt klædt på, og Byerne ser sørgelige ud. Ingen Maling, snavse, elendige Huse, og i de store Byer Ruiner og tomme Ydermure.”⁵⁰⁵

Året efter skrev Hanne og Mille hjem til deres forældre, at ”[...] Hamborg og Hannover [...] er meget bombehærgede.”⁵⁰⁶ Poul Petersens minde er det tidligste i kildematerialet, hvor turister nævner ruiner i tysker byer, mens artiklen fra *Motor* er en af de første udlandsrejseskildringer i bladet efter 1945. Fortællingen om BRD i ruiner skildres hovedsagligt sprogligt som i *Motor*-artiklen, i interviews og i Hanne og Milles postkorthilsen og kun enkelte gange visuelt.⁵⁰⁷ Ruiner indtog en del plads i 1950’erne, mens de kun optræder sporadisk i kildematerialet fra 1960’erne. Årsagen hertil skal findes i landets genopbygning, hvilket vil blive uddybet i afsnit ”4.3. Genopbygning”. I 1953 beskrev guidebogen *Vesttyskland* den nordtyske by Kiel: ”Det værste ved Kiel er selve byens udseende. Det har aldrig været en smuk by, og nu er størstedelen blevet bombet og lagt i ruiner.”⁵⁰⁸ Tre år senere blev Lübeck skildret som en ruinhob i *Motor*: ”Lybæk var før Krigen især Kirkernes By. Den er det endnu, men mange af dem ligger endnu i Ruiner, eller er dog berøvet alt Inventar af ødelæggende Brande.” Og artiklen fortsætter: ”I Gaden langs Marie-Kirken ligger mange – nu stærkt ødelagte – Købmandshuse [...]”⁵⁰⁹ I juniudgaven af *Motor*, der havde til formål at introducere læseren til sommerens mange rejsedestinationer, blev den sydtyske by Berchtesgaden omtalt som ”[...] Hitlerbyen, der enten er bortsprængt eller lagt i ruiner.”⁵¹⁰ Og endnu i 1968 var ruinerne en del af *Turen går til Berlin*-seriens beskrivelse af det tidligere regeringskvarter i byen under Weimarrepublikken og nazismen.⁵¹¹ Det er således tydeligt, at landet lå i ruiner fra nord til syd og på trods af kildematerialets forsøg på at fokusere på landets romantiske natur og de byer, der ikke blev ødelagt under krigen, som vist i kapitel 3, kunne det ikke undgås at fortælle om de mange kubikmeter ruiner, der ville

⁵⁰⁵ ”Biltur til Italien gennem Tyskland, Holland, Belgien og Frankrig”, *Motor* (1949) 17.

⁵⁰⁶ ”Gruß aus Hamburg”, 18/7 1950.

⁵⁰⁷ Den visuelle iscenesættelse af ruiner vil blive uddybet i afsnit ”4.6. Nye og gamle seværdigheder i BRD”.

⁵⁰⁸ Gottschalk og Gottschalk, *Vesttyskland* (1953), 13.

⁵⁰⁹ ”Hansestaden Lybæk”, *Motor* (1956) 1.

⁵¹⁰ ”Salzburgerland og Sydbayern med Salzburg som udgangspunkt”, *Motor* (1956) 10.

⁵¹¹ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1968), 38. Regeringskvarteret lå i det daværende Østberlin, hvorfor benævnelse af ruinerne også kunne være et virkemiddel i skildringen af Østberlin i forhold til Vestberlin. For uddybelse af skildringen af Øst og Vest se kapitel 5.

møde turisterne, når de var på ferie i landet.⁵¹² I alt nævnes 16 byer⁵¹³, hvor turisterne ville møde ruiner. Nogle beskrivelser er overfladiske,⁵¹⁴ mens andre er detaljerede:

”Det er vist naturligt her at fortælle lidt om krigens virkninger for Hamborg [...] Hamborg udsattes for i alt 42 luftangreb. De syv voldsomste fandt sted i ugen 27. juli til 3. august 1943. 48.000 personer dræbtes. I alt ødelagdes 50 pct. af byen – for havneområdet var ødelæggelsesprocenten endnu højere.”⁵¹⁵

På samme måde husker Per Klausen byen fra sin ferie i 1953: ”Jeg kan huske ruindynge, der lå i Hamborg. Det kan jeg lige så tydeligt huske. Henne i nærheden af Bismarkstatuen, men selvfølgelig på alle pladser. De lå jo ligesom nogle pyramidebjerge [...]”⁵¹⁶

Ovenstående citat omhandlende Hamborg med ordet naturligvis illustrerer kildernes forskellige tilgange til beskrivelsen af de ødelagte byer. De trykte kilder kan sættes op på en linje, hvor guidebogen *Vesttyskland* fra 1953 befinder sig i den ene ende med sin direkte italesættelse af ødelæggelse, tab og brande, mens guidebøgerne *International Turistfører* fra 1954 og 1955 befinder sig i den modsatte ende i af linjen. Disse to guidebøger forsøger at skildre landet i et positivt lys, hvor tidligere tiders stridigheder, som for eksempel da Husums indbyggere gjorde oprør mod Christian I,⁵¹⁷ er med til at cementere en lang og rig historie, mens nyere tids konflikter udelades. Nazismen og Anden Verdenskrig nævnes først direkte på side 210 i den i alt 227 sider lange guidebog, og de steder hvor nazismen eller Anden Verdenskrig nævnes indirekte, nævnes de udenfor kontekst:

”På grund af havnens hurtige udbygning og oprettelsen af marinebasen med tilhørende marineværft fandt der en kolossal opblomstring sted. Indbyggerantallet voksede fra i 1854 at have været 335 til at blive 71.000 i

⁵¹² Blandt forskere hersker uenighed om, hvor mange kubikmeter ruiner, der lå i landet efter krigen. Tallene skal derfor ses som et estimat. Leonie Treber peger på, at der lå 400 millioner kubikmeter murbrokker i de tyske byer som konsekvens af luftangrebene. Treber, *Mythos Trümmerfrauen* (2014), 63.

⁵¹³ Bamberg, Berchtesgaden, Berlin, Braunschweig, Bremen, Hamborg, Hannover, Hildesheim, Kiel, Köln, Ludwigshafen, Lübeck, Mainz, München, Osnabrück og Würzburg.

⁵¹⁴ Ewerlöf og Withen (red.), *Turen går til Tyskland* (1954), 42.

⁵¹⁵ Ewerlöf og Withen (red.), *Turen går til Tyskland* (1954), 27.

⁵¹⁶ Per Klausen, 00.10.44-00.10.56.

⁵¹⁷ Ukendt, *International Turistfører* (1954), 38.

1914 [...] Der skulle imidlertid ikke gå mange år, inden marinebasen igen fik betydning, idet den fra 1933 atter blev udbygget i stor stil.”⁵¹⁸

I beskrivelsen af Wilhelmshavens befolkningsmæssige tilvækst og marinebasen ses tavshed brugt som fortællingsgreb.⁵¹⁹ Læseren får ikke at vide, at marinebasen blev bygget i 1933 som led i forberedelsen af en kommende krig, ej heller hvilken betydning den havde for den tyske hær under Anden Verdenskrig.

Imellem de to poler på den førnævnte linje befinder *Turen går til*-guidebøgerne og *Motor* sig. I lighed med guidebogen *Vesttyskland* fra 1953 indtager *Motor* en direkte tilgang i beskrivelsen og illustrationen af ruiner, mens flere af *Turen går til*-guidebøgerne forsøger at lægge afstand til dem. I *Turen går til Sydtyskland* fra 1959 er fokus i bogen på det romantiske og sorgløse aspekt af BRD, hvorfor ruiner fra Anden Verdenskrig kun nævnes to gange for at undgå ødelæggelsen af fortællingen.⁵²⁰ Derimod ligger *Turen går til Tyskland* i tråd med *Motor* i skildringen af byernes mindre flotte sider.

Nogle kilder forsøger imidlertid at fremstille byerne på bedste vis – ruiner inklusiv. En måde at gøre det på er som vist på billede 4.1 at lade byerne affotografere om natten og dermed bruge mørket som virkemiddel til at gemme ruinerne og skabe en illusion. På forsiden af postkortet fra Köln ses den vestlige del af byens centrum, der ligger ned til Rhinen. De skarpt oplyste bygninger og den mørke himmel afslører, at billedet er taget om natten. I højre side står byens stolthed, domkirken, der på mirakuløs vis overlevede Anden Verdenskrig.⁵²¹ Til venstre for domkirken står en række bygninger, herunder en kirke, Groß Sankt Martin, og nogle huse. Kirken ser ud til at være lille og flad, og husene står pænt side om side. Ved første øjekast ligner Köln en æstetisk flot by, men kigger man nærmere afslører enkelte lyskast halve og tomme bygninger. Mørket skjuler byens ruiner, der qua den kunstige belysning fremstår som hele bygninger.

⁵¹⁸ Ukendt, *International Turistfører* (1954), 114.

⁵¹⁹ Se kapitel tre for uddybelse af teori.

⁵²⁰ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtyskland* (1959), 37 og 38. Se kapitel 3 for uddybelse af den positive fortælling.

⁵²¹ Möring, *Cologne Cathedral in World War II* (2015), 94-95.

Billede 4.1. Rhinbred og Köln domkirke i mørke. Foruden at tjene som eksempel på, hvorledes flere kilder forsøgte at gemme ruinerne væk i iscenesættelsen af BRD, tjener postkortet også som eksempel på, hvordan denne kildeform kunne konstruere to modstridende fortællinger. Som det fremgår af brødteksten skrev Erna hjem til sin mor, at der var mange ruiner i Köln. Dermed modsiger hun den fortælling, som forsiden forsøger at skabe. "Köln am Rhein. Rheinufer mit Dombeleuchtung", 12/3 1958.

Under Anden Verdenskrig blev Köln udsat for flere luftangreb, hvoraf de største var "1000-Bomber-Angriff" i maj 1942⁵²² og "Oktober-Inferno" i efteråret 1944.⁵²³ Da krigen sluttede var byen imidlertid totalødelagt. Bygninger lå i ruiner og byens færdselsårer, jernbanetrafikken samt skibstrafikken på Rhinen var ikkeeksisterende (se billede 4.2).

⁵²² Rüther, *Köln im Zweiten Weltkrieg* (2005) 171. Som led i den strategiske bombning af Tyskland var bombningen af civilområder såsom boligkvarterer i byerne. Målet var herigennem at knække den tyske befolknings moral og på den måde få dem over på de allieredes side. Bauer, *Nationalsozialismus* (2008), 393.

⁵²³ Kun 0,6 % af bomberne ramte godsbanegårdene. Rüther, *Köln im Zweiten Weltkrieg* (2005) 408.

Billede 4.2. Kölner Altstadt med kirken Groß St. Martin (markeret med rød ring) og Rhinen samt resterne af broen Hindenburgbrücke. Billedet er taget efter krigens afslutning i maj 1945. Rüther, *Köln im Zweiten Weltkrieg* (2005), 473.

Efter Anden Verdenskrig blev Köln bygget op på ny. Fra starten – i 1946 – var det planen at genopbygge bygninger, der var kendetegnende for byen, og at udnytte situationen til at forbedre byplanen i forhold til infrastruktur, boligkvarterer og grønne områder.⁵²⁴ Groß St. Martin var en af de bygninger, som skulle genopbygges, og genopbygningen startede i 1948. Kirkens tårnparti stod først færdigt i 1964, mens langhushets tag var færdigmonteret i 1972, og i 1996 blev det efter mange års restaurering af kirkens indvendige udsmykning konstateret, at genopbygningsprocessen var færdig.⁵²⁵ Ved at inddrage byens kontekst bliver det tydeligt, at en diskrepans mellem fortælling

⁵²⁴ Bauer, *Nationalsozialismus* (2008), 10.

⁵²⁵ Krings, "Gross Sankt Martin" (2007), 510-511 og 523.

og realitet opstår på billede 4.1. Derudover giver hilsenen fra Erna bagpå postkortet fortællingen en ny dimension: ”Kære Mor! Er nu i Köln har i dag set Domkirken – alt vel – glæder mig til at se noget der er kønnere alt meget udbombet her. Kærlig hilsen Erna.”⁵²⁶ Erna skriver således hjem om Kølns faktuelle tilstand og er med til at give et billede af BRD som et ferieland i ruiner i 1950’erne. I lighed hermed er det også i kombinationen af tekst og visualisering, at en diskrepans i fortællinger opstår i *Turen går til Sydtyskland* fra 1959. Visuelt iscenesættes Bamberg med historiske, fine huse, mens brødteksten ikke lægger skjul på, at turister ville opleve krigsskader.⁵²⁷ Dette er dog et enestående eksempel, hvor den kommercielle kilde skaber to modstridende fortællinger indenfor samme afsnit, og ud af kildesamlingens 114 postkort var det kun et kort, der viste krigsskader på forsiden (se billede 4.3). Kortets visuelle fortælling om byen kontradikterer dermed den positive fortælling, som andre postkort fra tyske byer i samme periode konstruerede.

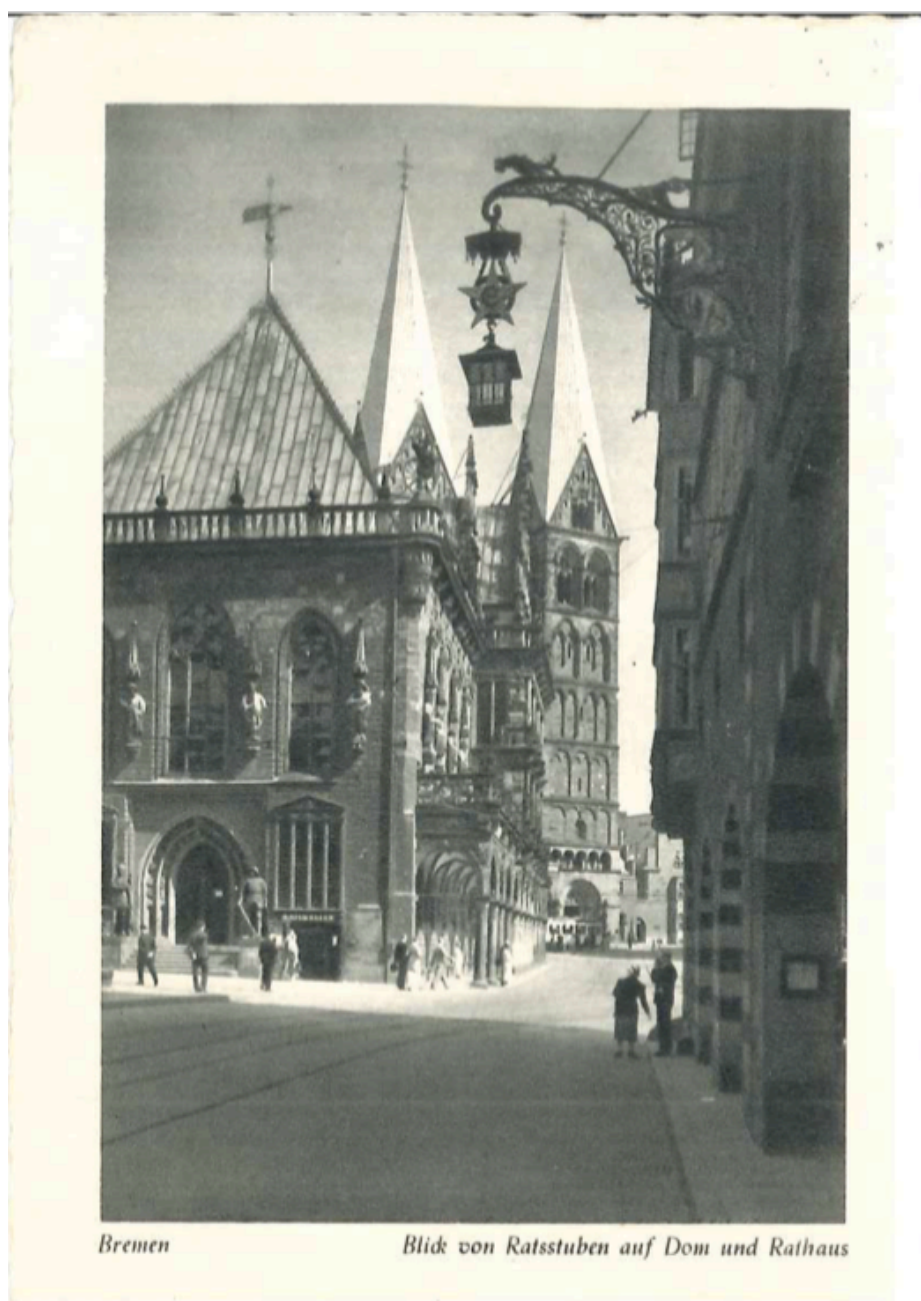

Billede 4.3. Panoramablik over Hamborg centrum. Som nævnt blev byen udsat for flere luftangreb under Anden Verdenskrig, og som postkortet viser, gabte flere ødelagte bygninger endnu i 1954 (rød ring). ”Hamburg. Elbe, Stadt und Kaiserhof”, 16/7 1954.

⁵²⁶ ”Köln am Rhein. Rheinufer mit Dombeleuchtung”, 12/3 1958.

⁵²⁷ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtyskland* (1959), 35.

Et andet virkemiddel til at skjule byernes ruiner var at zoome ind på bygningerne, når de blev fotograferet. Det blev for eksempel gjort ved at vise et nærbillede af en gade med flere ældre bygninger som på et postkort fra Bremen fra 1953 (se billede 4.4).

Billede 4.4. Postkort sendt fra Bremen i 1953. De smukke, høje bygninger kunne få betragteren til at tro, at hele byen så sådan ud, men Alf og Inges hilsen hjem til Lennie og Carl afslører byens reelle tilstand. "Bremen. Blick von Ratstube auf Dom und Rathaus", 10/7 1953.

Kortets visuelle udtryk fortæller historien om en by med gamle bygninger, og forsidents tekst fortæller, at det er domkirken og rådhuset, som vises på kortet. På samme måde som ved konstruktionen af fortællingen om Wilhelmshaven ses på dette postkort og postkortet fra Köln, hvordan den visuelle fortælling også præsenterer byerne udenfor deres kontekst. Dermed gøres der ikke blot ved brug af tavsheder i teksterne men også i den visuelle fortælling. Under Anden Verdenskrig blev Bremen udsat for utallige luftangreb og store dele af byen var efter krigen ødelagt.⁵²⁸ Byens reelle tilstand afsløres, når kortet vendes om og hilsenen på bagsiden læses. Alf og Inge skrev hjem til Lennie og Carl, at byen ”[...] ser frygtelig ud med alle de Ruiner, men det så I jo selv.”⁵²⁹ Lennie og Carl var altså klar over, at den fortælling, som postkortets forside sendte hjem, ikke stemte overens med virkeligheden. Men det var ikke alle modtagere, der var klar over, at forsidents billede ikke stemte overens med virkeligheden, og i de tilfælde har postkortets konstruerede fortælling således forestillet at gengive sandheden. Det skal dog her også nævnes, at et andet praktisk tilfælde kan være, at Alf og Inge købte et kort produceret før 1939. Postkortets konstruerede fortælling om en pæn by anno 1953 var dermed ikke en direkte hensigt men opstod ved en tilfældighed.

Det har ved de fleste ruiner – modsat ruinerne i kapitel 3 – ikke været intentionen at iscenesætte ferielandet BRD med ruiner fra Anden Verdenskrig, men det kommer uvilkårligt med i fortællingen, da ruinerne var en del af BRD i efterkrigstiden. De var derfor uundgåelige og blev en del af iscenesættelsen, markedsføringen og oplevelsen af BRD som ferieland i 1950’erne og 1960’erne. Mens postkortene som vist i kapitel 3 bruger flere hundrede år gamle ruiner til at iscenesætte byer eller landskaber, bliver det forsøgt at slette ruinerne fra Anden Verdenskrig fra bybilledet i fremstillingen af den pågældende by.

Marion Markwick argumenterer for, at postkortbilleder besidder magt grundet deres indflydelse og påvirkning på betragteren af postkortet.⁵³⁰ Ifølge Markwick ville Ernas mor tro, at Köln var smuk og genopbygget sådan som postkortet visuelt

⁵²⁸ 29. marts 1940 blev Bremen udsat for sit første luftangreb, mens det sidste store angreb fandt sted fem år senere 30. marts 1945. Schwarzwälder, *Geschichte der freien Stadt Bremen* (1985), 563 og 613. Gennem luftangrebene ønskede de allierede at destruere byens havneområde samt industriområdet, der blandt andet producerede jagerfly og ubåde. Schwarzwälder, *Geschichte der freien Stadt Bremen* (1985) 587 og 567. For detaljeret gennemgang af luftangreb på Bremen fra 1940 til 1945 se Schwarzwälder, *Geschichte der freien Stadt Bremen* (1985) 561-596.

⁵²⁹ ”Bremen. Blick von Ratstuben auf Dom und Rathaus”, 10/7 1953.

⁵³⁰ Markwick, ”Postcards from Malta” (2001), 419-420.

fortæller. Postkortenes visuelle udtryk trækker således et bestemt fortællingselement frem i fortællingen om Bremen og Köln og på et mere overordnet niveau i fortællingen om BRD, der bekræfter den positive fortælling som vist i kapitel 3. Men, som Markwick også påpeger, er fremstillingen af feriedestinationen i postkortenes visuelle udtryk en idealisering og romantisering af feriestedet.⁵³¹ Argumentet finder konkret sit empiriske grundlag i eksemplerne med postkortene fra Bremen og Köln via en sammenligning med turisternes hilsner bagpå kortet og byernes kontekst samt fortid. Så hvis hilsnerne bag på kortet ikke havde modsagt billedets fortælling, ville postkortene være blevet overrepræsentanter for en idealiseret fortælling om flotte vesttyske byer efter 1945 og sendt en unuanceret fortælling hjem. Nærliggende er det dermed at spørge om de resterende 112 postkort viser en idealiseret version af ferielandet BRD i 1950'erne og 1960'erne. Med undtagelse af postkortet "Hamburg. Elbe, Stadt und Kaiserhof" (se billede 4.3) må svaret lyde, at postkort sendt fra BRD i 1950'erne og 1960'erne visuelt skabte en fortælling om BRD, som ikke stemte overens med virkeligheden. Postkortet "Lübeck. Luftaufnahme" fra 1968 (se billede 1.4) er ud fra en tidsmæssig kronologisk betragtning første postkort i samlingen, der viser en by i fugleperspektiv med indre by i fin tilstand. Årsagen til, at billeder af byer i fugleperspektiv først ses i slutningen af 1960'erne skal måske netop findes i byernes genopbygningsproces. Postkortenes motiver blev dermed brugt til at fremstille BRD på en bestemt måde.

Hvor størstedelen af postkortene visuelt fortiede byernes ruiner, blev de gjort til turistattraktioner gennem guidebøger og andet turistmateriale beskrev dem.⁵³² Argumentet om, at ruiner herigennem blev turistdestinationer finder sin endelige begrundelse i interviews og private fotografier, idet de viser, at danskere tog hen for at opleve ruinerne. På trods af flere guidebøgers forsøg på ikke at gøre dem til en central del af fortællingen, vidner disse kilder altså om, at det var de. Et af de få billeder, der blev taget på familien Henriksens ferie til BRD i 1949, var et billede af familien foran ruiner i Hamborg, og som det fremgår af billedet, er familien stillet op som foran enhver anden turistattraktion (se billede 4.5).

⁵³¹ Markwick, "Postcards from Malta" (2001), 420.

⁵³² Se for eksempel *Motor* (1955) 21.

Billede 4.5. Familien Henriksen foran ruiner i en af Hamborgs gader. Fotografiet taget i 1949 af Hans Henriksens far viser Hans Henriksens mor (i midten), storesøster (til venstre) og –bror (til højre) samt ham selv foran ruiner i en af Hamborgs gader. Hans Henriksen. 19490003. Fotografi.

At se og opleve BRD betød at se og opleve ruiner og vidner om, at danske turisters ferier i afhandlingens periode gennem oplevelser og mødet med arven efter Anden Verdenskrig befinder sig indenfor feltet dark tourism.

Som billede 4.5. vidner om, var oplevelsen af ruiner og sønderbombede byer for nogle et eksotisk element på ferien, idet det ikke kunne opleves derhjemme. For andre var det imidlertid en stor forskrækkelse og lagde en dyster stemning på ferien. I 1956 var Jonny Andersen på ferie til Schweiz med sin kommende mand, Niels Andersen, og søster samt svoger, og på hjemvejen kørte de forbi Loreley og Düsseldorf. Selvom ferien var den første udlandsrejse for Jonny, og det var første gang, at hun smagte vin, så er det fortællingen om udbombede huse i Düsseldorf og overlevende soldater i byens gader, der fylder:

”Det var et flot hotel vi boede på i Düsseldorf, og da vi fik kigget ud af vinduet om til baggården, der var det ikke andet end ruiner [...] Stolper,

der stod op mod murene, for ikke at de skulle styrte sammen. Men i den afdeling, hvor vi boede – eller den etage – den var med flotte møbler og tykke gulvtæpper. [...] Når vi så også kiggede over på den anden side af vejen, der lå et hus. Jeg tror, at det var i tre eller fire etager. To af vinduerne var der lys i. Det andet, det kunne vi se, var udbombet. Og det var også der, at jeg fik lidt af et chok [...]”⁵³³

Mødet med ruiner og tidligere, sårede soldater gav Jonny Andersen et chok, idet det var 11 år siden, at krigen var stoppet. Derudover blev hun – ved nærmere eftertanke undervejs i interviewet – måske også skånet af sine forældre for, hvad der foregik i Tyskland under Anden Verdenskrig. Jonny Andersen, født i 1937, var kun tre år gammel, da krigen brød ud i Danmark. Hun husker ikke noget fra krigen dels på grund af hendes unge alder og måske fordi hendes forældre ikke snakkede om krigen i hendes påhør og ikke lod hende se billeder fra krigen. Så at gå gennem Düsseldorfs gader som 19-årig og se mænd med et eller halvandet ben komme ”haltende med krykker”⁵³⁴ chokerede hende og efterlod erindringen om ferien til Schweiz ikke kun med alpetindinger og tyrolermusik, men også med et direkte møde med krigens ofre: ”Og nu var det jo sommer, og det var varmt, så man havde ikke så meget tøj på, så man kunne jo rigtig se, at de manglede både armene og benene.”⁵³⁵

Kirsten Sørensen husker i lighed med Jonny Andersen uhyggen og mørket, der bredte sig på sommerferien ved synet af ruiner:

”Og noget, jeg husker fuldstændig tydeligt... Vi var jo i godt humør, for vi var jo på ferie. Men da vi så kører over grænsen og ned i Flensborg. Der var der ruiner. Og der blev stille, [...] de voksne blev stille og snakkede om krigen. Og jeg kiggede ud. Jeg var jo ikke så gammel. Og jeg kiggede ud. Og jeg kan tydelig huske, at jeg kiggede ud og så den der bombede by, og det var i 57.”⁵³⁶

⁵³³ Jonny Andersen I, 0.17.24-0.18.10.

⁵³⁴ Jonny Andersen I, 0.19.41-0.19.42.

⁵³⁵ Jonny Andersen I, 0.19.56-0.20.04.

⁵³⁶ Jørgen og Kirsten Sørensen, 0.07.46-0.08.11. Denne del af fortællingen er et eksempel på, hvordan en informant kunne huske faktuel forkert, uden at jeg afbrød i informantens fortælling. Da Flensborg i sammenligning med andre tyske byer næsten ikke blev bombet under Anden Verdenskrig, var det næppe Flensborg, som Kirsten Sørensen og familie kørte igennem, men derimod måske Hamborg. Da det imidlertid ikke har nogen påvirkning for fortællingens pointe, korrigerede jeg ikke Kirsten Sørensen. For luftangreb over Flensborg 1939-1945 se Schwensen, *Flensburg im Luftkrieg 1939-1945* (2008).

Mange danskere oplevede især Hamborg med ruiner og nøgne husgavle. Bente Henriksen, der var på ferie i byen med sine bedsteforældre i 1965 oplevede det som noget stærkt i lighed med Jonny Andersen og Kirsten Sørensen⁵³⁷, og Bent Thomsen husker byen netop for dens ruiner fra en ferie i 1961:

”[...] og det jeg kan huske, at der var de der huller imellem blokkene, der var ruiner, hvor der var ... Altså, hvor de ikke havde gjort noget ved tingene, [der, JA] var bombet [...] Altså det så jo ikke sådan totalt ødelagt ud, men der var de der huller med udbombede huse.”⁵³⁸

Interviewsne bekræfter Hans Henriksens feriefotografi, idet de viser, at turisterne oplevede ruiner på lige fod med andre turistdestinationer såsom Hagenbeck Tierpark i Hamborg. Bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at de ruiner, der blev direkte iscenesat som turistdestinationer i guidebøger, på postkort eller i artikler såsom ruinerne af Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche i Berlin, ikke nævnes af informanterne. Derimod findes de kun et sted i kilder med relation til informanterne, nemlig på tre af Hans Henriksens feriefotografier (se billede 4.6).⁵³⁹ Om Hans Henriksen og hans forældre i 1965 tog til Kurfürstendamm for at shoppe og i den forbindelse også så ruinen fra kirken og den nye, eller om de tog til Kurfürstendamm for i første omgang at se Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche i ruiner er uvist, men fotografierne viser, at det var en attraktion blandt mange andre under deres ferie i Berlin i 1965.

⁵³⁷ Bente og Hans Henriksen, 00.14.29-00.14.34.

⁵³⁸ Bent Thomsen I, 0.06.11-0.06.31. Ud fra citatet kan også udledes, at byen i 1961 var langt mere genopbygget end ved beskrivelserne af byen i guidebøgerne fra 1950'erne.

⁵³⁹ Foruden billede 4.6 se Hans Henriksen. *Kaiser Wilhelm Gedächtnis - kirche - a*. Fotografi og Hans Henriksen. *Kaiser Wilhelm Gedächtnis - kirche - b*. Fotografi.

Billede 4.6. Hans Henriksens forældre på hjørnet af Kurfürstendamm og Joachimsthaler Straße. I baggrunden ses både ruinen af den oprindelige kirke og tårnet fra den nye kirke, Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche. Hans Henriksen. *Kurfürstendam-c.* Fotografi.

4.3. Genopbygning

Mens kildematerialet på den ene side skaber en fortælling om BRD som et ferieland med ruiner, skaber det på den anden side også fortællingen om et ferieland, der har gennemgået en massiv genopbygning. Guidebogen *Vesttyskland* skrev mellem linjerne i 1953, at genopbygningen af landet var afsluttet.⁵⁴⁰ Postkortet "Kassel" bekræfter visuelt denne fortælling, idet kortets forside viser byens tidligere teater fra 1909, smukke gamle bygninger fra byens plads Altmarkt, et intakt rådhus og et panoramablik af byen med broer, huse og spir (se billede 4.9).

Det er imidlertid ikke alle kilder, der følger denne tendens. I kilder fra starten af 1950'erne står for eksempel, at Braunschweig "rejser sig af ruinerne"⁵⁴¹, og det er først fra slutningen af 1950'erne, at nye boligkvarterer og helt nye byer nævnes.⁵⁴² Hvor moderne bygninger og dermed byens nye udtryk påvirkede Hamborg positivt, var det

⁵⁴⁰ Gottschalk og Gottschalk, *Vesttyskland* (1953), 3.

⁵⁴¹ Ewerlöf og Withen (red.), *Turen går til Tyskland* (1954), 30.

⁵⁴² Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 36.

ikke tilfældet med München: ”Genopbygningen kom for alvor i gang, og i dag er det en helt ny, moderne, men ikke videre køn storstad, der tager imod turisterne.”⁵⁴³ Her bliver kontradiktionen i kildematerialet endnu engang synligt, og det ses hvordan genopbygningen enten blev brugt til at definere en positive fortælling eller være et negativt fortællingselement.

Med ganske få ord nævnes genopbygningen af Heidelberg ét sted i kildematerialets tekster: ”Trods alt det nye har byen bevaret sin atmosfære af lykkelige, gamle dage.”⁵⁴⁴ I lighed med beskrivelsen af München ses de moderne bygninger som en negativ påvirkning på byen, og resten af beskrivelsen af byen lægger vægt på byens slot fra 1200-tallet, Altstadt og Kurpfälzisches Museum, der ifølge teksten befandt sig i ”en smuk barokbygning med historiske minder og malerier.”⁵⁴⁵ Tydeligt er det dermed, at hovedfortællingen om Heidelberg var byens slot med flere hundrede år gamle ruiner og byens mange gamle bygninger, men det som Albert Svenning husker fra sit feriebesøg i byen – foruden en sejltur på Neckar – er genopbygningen efter Anden Verdenskrig: ”Ja, der var ruiner. Det var nemlig det. Og det skulle de jo have ryddet væk først. Og så byggede de igen samme sted. Der var vældig aktivitet med lastbiler og hestevogne, at der kørte på byggepladserne der.”⁵⁴⁶

Foruden Hamborg og München nævnes Stuttgart som en by med ”moderne skyskrabere [der] er vokset op i stedet for de huse, som blev ødelagt”⁵⁴⁷, og som vist i kapitel 3 blev Berlin og Hamborg også iscenesat som moderne storbyer. Berlin forandrede sig så meget ifølge *Turen går til Berlin* fra 1960, at ”[det i] virkeligheden [...] ikke er helt korrekt at tale om Berlins genopbygning, for en helt ny by er ved at tage form.”⁵⁴⁸ Samme bog indledes med netop at advare turisterne om denne nye eksplosive udvikling: ”Som en fugl Phønix har byen rejst sig af krigstidens ruindynger. Gamle Berlin-farere kan have svært ved at orientere sig. Også for dem bliver det mødet med en ny by. En by, hvor fremtiden beskæftiger mere end fortiden.”⁵⁴⁹ Guidebøgerne skildrede, hvordan byerne så meget anderledes ud. Og selvom Bente Henriksen ikke havde

⁵⁴³ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtykland* (1959), 91.

⁵⁴⁴ Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 41.

⁵⁴⁵ Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 41.

⁵⁴⁶ Albert Svenning, 0.29.28-0.29.46.

⁵⁴⁷ Ewerlöf og Meyer, *Turen går til Sydtykland* (1959), 44.

⁵⁴⁸ Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 28.

⁵⁴⁹ Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 3.

oplevet Hamborg før Anden Verdenskrig, husker hun mødet med en ny by: ”Jeg syntes bare, at det var ufatteligt. Og jeg kunne slet ikke forstå, at den by havde været smadret, sådan som den havde været, og var bygget op.”⁵⁵⁰

I det hele taget forbeholder flere af guidebøgerne sig for ændringer, så længe genopbygningen af landet stod på. Guidebogen *Turen går til Sydtyskland* fra 1959 skriver således: ”Det må imidlertid erkendes, at der sker så meget i Tyskland i dag, hvor genopbygningen efter krigens ødelæggelser stadig er i gang, at det kan være vanskeligt at følge med.”⁵⁵¹ Og guidebogen *Turen går til Nordvesttyskland* fra samme år indledes også med at advare læseren om, at den muligvis ikke er opdateret.⁵⁵²

Genopbygningen af landet var dermed langt fra afsluttet i 1950’erne, sådan som guidebogen *Vesttyskland* i 1953 berettede om. Foruden Albert Svenning og Bente Henriksen oplevede flere danske turister landets genopbygning. Hans Henriksen husker de tomme grunde, hvor der var ved at blive genopført huse, og i interviewet reflekterer han over, hvor hurtige vesttyskerne var til at genopbygge landet.⁵⁵³ Det gør han naturligvis i et erindringsperspektiv og med visheden om, hvordan landet senere har udviklet sig, men ifølge flere samtidige kilder foregik genopbygningen hurtigt.⁵⁵⁴ Blot syv år efter krigen kunne danske turister ifølge *Motor* se ”i hvilket Tempo den saa haardt krigsramte Hansestad rejser sig af sine Ruiner”⁵⁵⁵, og guidebogen *Internationale Turistfører Vesttyskland* fra 1954 giver i sin beskrivelse af byen samme indtryk: ”Fra 1945 til 1952 blev der opført ca. 100.000 lejligheder, heraf alene 25.000 i året 1951. Havnen, som blev meget stærkt beskadiget, havde i 1952 opnået ca. 60 % af førkrigskapaciteten.”⁵⁵⁶ Ligeledes påpeger forfatteren af *Turen går til Sydtyskland* fra 1959, at det var grundet indbyggerne i Nürnbergs energi og vilje (samt penge), at byen blev så hurtigt genopbygget.⁵⁵⁷ Billedet af en driftig, energisk og arbejdsom befolkning

⁵⁵⁰ Bente og Hans Henriksen, 1.01.56-1.02.05.

⁵⁵¹ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtyskland* (1959), 3.

⁵⁵² Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 3.

⁵⁵³ Bente og Hans Henriksen, 0.02.31-0.02.39.

⁵⁵⁴ Pointen er her ikke at belyse, hvorvidt Hans Henriksen husker rigtigt, og hvor vidt de andre kilder i kildematerialet gav et sandfærdigt billede af genopbygningsprocessen i landet men derimod at afsøge den fortælling, som kilderne skabte. Derfor sammenlignes ikke med forskningslitteratur for at verificere kildernes udsagn. For sandhedsværdien som værende mindre vigtigt i afsøgningen af betydningen for erindringsprocesser se Warring, ”Demokratische Erinnerungspolitik zwischen stabilen Werten und Reflexivität” (2012).

⁵⁵⁵ ”Hamborg i dag”, *Motor* (1952) 13.

⁵⁵⁶ Ukendt, *International Turistfører* (1954), 57.

⁵⁵⁷ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtyskland* (1959), 25.

opsummeres i en artikel i *Motor* fra 1954: ”Ikke blot skal Byens gamle Position paa Handelens og Industriens Omraade søges genvundet, men samtidig – ja næsten før – selve Byen genrejses. Men ogsaa dette sker i et forbavsende Tempo, og med en Energi ikke ulig den, som Myrer udfolder, naar der er bragt Uorden i deres Tue.”⁵⁵⁸

At kildematerialet skaber en fortælling om det arbejdsomme tyske folk, der hurtigt byggede landet op igen, må ses som et forsøg på at vende genopbygningen af landet til et positivt fortællingselement, og i et turismeregi forsikre danske turister om, at det var muligt (igen) at tage på ferie i BRD. Tyskernes genopbygning bruges ydermere til at vise, hvor hurtigt tyskerne kom videre efter krigen. Ifølge guidebøgerne bar tyskerne ikke på bekymring eller var tyngt af deres blodige fortid, tværtimod: ”De er fulde af optimisme og påstår, at det nye Würzburg skal blive lige så smuk, som den gamle by har været.”⁵⁵⁹ Præmissen ifølge guidebogen *Vesttyskland* fra 1953, hvor citatet er fra, er, at når en ødelagt bygning var genopbygget, var krigens skader væk. At en hel by var genopbygget betød derfor, at alle krigens spor var slettet.⁵⁶⁰ Denne præmis var *Vesttyskland* ikke alene om at have, men delte den for eksempel også med *International Turistfører Vesttyskland* fra 1954.⁵⁶¹ Således er de skriftlige kilder med til at skabe det glansbillede af landet, som de visuelle kilder i form af postkortforsider skabte.

Visuelt fortæller kilderne begrænset om genopbygningen af landet. Illustrationer af markante bygninger vises i en guidebog som ruiner, mens bygningen nogle år senere vises hel i en anden guidebog.⁵⁶² Derudover illustreres genopbygningen ved billeder af nye, moderne bygninger eller rekonstruerede bygninger som på forsiden af postkortet ”Viele Grüße aus Frankfurt am Main” (se billede 4.7). Her vises billeder fra byens genopbyggede Altstadt. Det ligner originalbygninger, og derved genskabes Frankfurt am Main (Frankfurt) som en by med en lang og rig historie samt en romantisk og idyllisk atmosfære.

⁵⁵⁸ ”Hamborg og Lübeck”, *Motor* (1952) 24.

⁵⁵⁹ Gottschalk og Gottschalk, *Vesttyskland* (1953), 39.

⁵⁶⁰ Ukendt, *International Turistfører* (1954), 191.

⁵⁶¹ Ibid.

⁵⁶² Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 30-31 og Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 30-31.

4.4. Iscenesat autenticitet

Med bombningerne af byerne forsvandt udover boligkvarterer og infrastruktur også store del af den tyske kulturarv. Guidebogen *Vesttyskland* fra 1953 skildrer, hvordan Frankfurt mistede sin Altstadt og dermed byens kultur og leben:

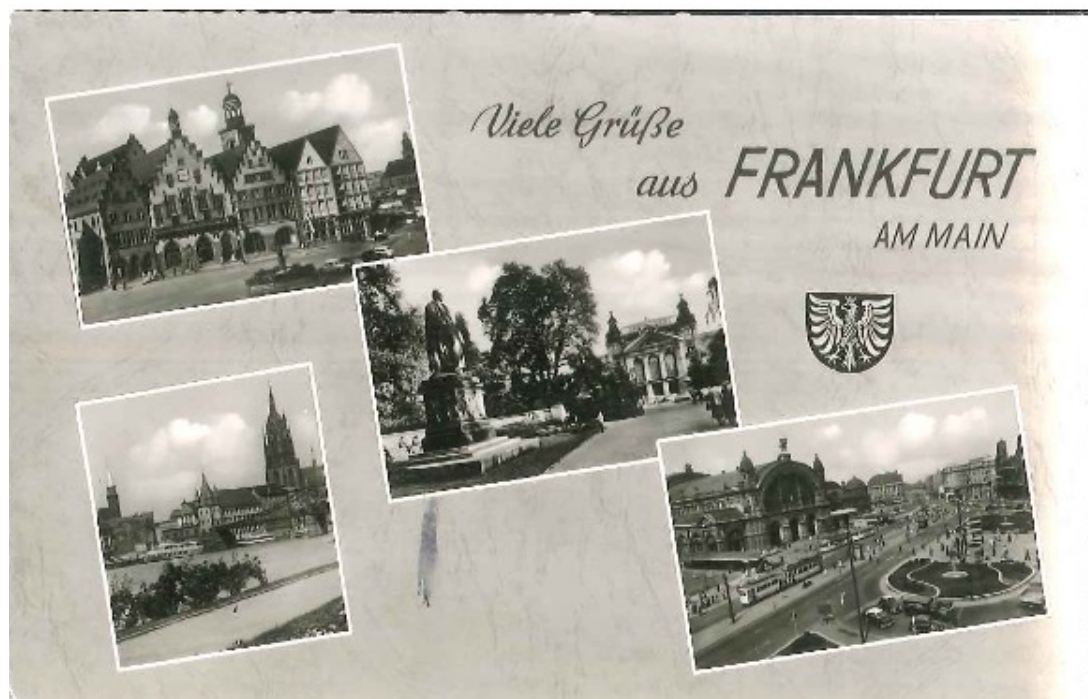
”I den nu bombede og forsvundne Altstadt fandtes der i snesevis af æblevin-knejper, hvor ung og gammel, fattig og rig sad ved de samme borde for at drikke æblevin og spise pølser og ost. Frankfurt har ingen pølsevogne, men ”Wurstküchen”, og i Altstadt fandtes der tidligere gader, som overhovedet kun bestod af sådanne Wurstküchen.”⁵⁶³

Under Anden Verdenskrig blev Frankfurt angrebet flere gange, og de bygninger, der ikke blev ramt af bomber, gik til i de mange brande, der opstod.⁵⁶⁴ Så når postkortet ”Viele Grüße aus Frankfurt am Main” (se billede 4.7) viser bindingsværkshuse fra Römer, er det genopbyggede bygninger. For at indbyggerne stadig kunne identificere sig med byen, var det vigtigt at få genopbygget bygninger, som de så ud før Anden Verdenskrig.⁵⁶⁵

⁵⁶³ Gottschalk og Gottschalk, *Vesttyskland* (1953), 28.

⁵⁶⁴ Schmid, *Frankfurt im Feuersturm* (1965), 123-126.

⁵⁶⁵ Andersen, ”At miste sit hjem og sin verden” (2015), 84-85.

Billede 4.7. "Viele Grüße aus Frankfurt am Main". Postkort fra Frankfurt am Main med byens vartegn Römer (øverst til venstre), floden Main (nederst til venstre) og byens hovedbanegård. Foruden at skabe et billede af en hel og besøgsværdig by for turisterne, var genopbygningen og rekonstruktionen af tidligere bygninger med til at skabe tryghed, tilhørsforhold og identitet for indbyggerne i vesttyske byer. "Viele Grüße aus Frankfurt am Main", 30/8 1959.

Ifølge MacCannell skal en turist opleve bestemte ting med relation til turistdestinationen for at have følelsen af at have været der, det være sig Eiffeltårnet, Montmatre eller Mona Lisa i Paris,⁵⁶⁶ og gennem turismematerialets beskrivelser af byer, egne og seværdigheder dannes turistattraktioner, som turisterne skal opleve for at have en følelse at være i for eksempel Paris.⁵⁶⁷ For turister i BRD i 1950'erne og 1960'erne var det således for eksempel Goethes fødehem i Frankfurt eller Heilig-Geist-Spital i Nürnberg. Problemet opstår imidlertid, når disse bygninger ikke findes mere, som tilfældet var med BRD i tiden efter Anden Verdenskrig. Hvad skulle turisterne så opleve? Fra et turismeperspektiv var det således vigtigt at få genopbygget bygningerne, og i den proces blev der skabt det, som MacCannell kalder iscenesat autencitet, hvor en kultur

⁵⁶⁶ MacCannell, *The Tourist* (2013), 43.

⁵⁶⁷ Denne proces definerer MacCannell som sight sacralization. I afsnit 4.6. Nye og gamle seværdigheder uddyber jeg begrebet.

iscenesættes til ære for turisterne. Mange af byerne blev genopbygget, så de (eller dele af dem) lignede sig selv før Anden Verdenskrig, hvorved turisterne kunne få følelsen af at gå igennem en middelalderby, selvom bygningerne i virkeligheden ikke var mere end fem, ti, 15 eller 20 år gamle. Og det er lige netop denne oplevelse, som Jens Peter Møller havde af Frankfurt. På grund af byens hurtige genopbygning oplevede Jens Peter Møller en moderne storby med et historisk centrum. Ifølge ham havde byen ikke været udsat for luftangreb under krigen: ”Altså, men den er jo meget større Frankfurt jo. På en helt anden måde, ik’? Der var heller ikke noget, der var bombet på den måde.”⁵⁶⁸ Jens Peter Møllers udtalelse verificerer dermed også argumentet om, at de genopbyggede bygninger havde til formål at skabe et billede af et land, der ikke lige havde været bombet sønder og sammen. Mest tydeligt er det med postkortforsiderne, der viser fine bygninger fra byer, hvor de rekonstruerede og genopbyggede bygninger var med til at skabe en fortælling om en gammel by med fine gamle bygninger (se billede 4.7), og hvor den nære fortid blev fortiet. Dette er ikke et særtilfælde med BRD i 1950’erne, derimod er det et eksempel på, at ferieverdenen er bygget op af iscenesat autencitet for at tiltrække turister.⁵⁶⁹

I 1965 sendte Marianne postkortet ”Grüße aus Nürnberg” (se billede 4.8) hjem til Ib. I hilsenen skrev hun, at hun havde set byens borg og Lorenzkirken, hvor middelalderen var levendegjort.⁵⁷⁰ Postkortets forside fortæller historien om en idyllisk middelalderby og bekræfter således Mariannes fortælling. Men middelalderhusene på kortets forside er ikke originale, og det samme er gældende for borgen. I 1965 var bygningerne ikke engang 20 år gamle.

⁵⁶⁸ Jens Peter Møller, 00.32.32-00.32.39.

⁵⁶⁹ Ud fra eksempler med tyrekamp og flamencoopvisninger på Costa Brava viser Moritz Glaser, at den spanske turismeindustri i 1960’erne også gjorde brug af iscenesat autencitet. Gennem denne iscenesættelse blev fordomme og spanske stereoptyper defineret og udbredt, der bekræftede de tyske turister i den spanske kultur og samfund som værende mere tilbagestående end i BRD. Glaser, ”Bikini und Stierkampf” (2018), 145-146.

⁵⁷⁰ ”Grüße aus Nürnberg”, 20/9 1965.

Billede 4.8. ”Grüße aus Nürnberg”. Postkort fra Nürnberg med byens ikoniske middelaldercentrum med kirker, pladser og Heilig-Geist-Spital. Da Nürnberg blev udsat for mange luftangreb under Anden Verdenskrig er flere af bygninger rekonstruerede bygninger. ”Grüße aus Nürnberg”, 20/9 1965.

På grund af byens produktion af krigsmateriel under Anden Verdenskrig var Nürnberg et vigtigt bombemål for de allierede. Det største angreb foregik 2. januar 1945 og lagde store dele af byen i ruiner. Byens borg, rådhuset, de mange bygninger fra middelalderen herunder Heilig-Geist-Spital blev enten ramt af bomber eller gik til i de brande, der opstod i kølvandet på angrebene. Derudover blev mange af byens kirker og pladser ødelagt.⁵⁷¹ De massive angreb fortsatte indtil april 1945, og da krigen var slut, var 91% af byens bebyggelse beskadiget, mens 38,8 % af byens boligmasse var ødelagt (se kort 4.1).⁵⁷²

⁵⁷¹ Bauernfeind, ”So ungeheuer viel hatte der Luftkrieg zerstört” (2009), 12-13.

⁵⁷² Bauernfeind, ”So ungeheuer viel hatte der Luftkrieg zerstört” (2009), 16. Til sammenligning kan nævnes, at 17 % af boligmassen i München var totalødelagt efter Anden Verdenskrig.

Kort 4.1. Kort over Nürnberg i 1950. Byens centrum med blandt andet Altstadt ligger indenfor ringen, der før krigen endnu delvist blev udgjort af borgens ringmur. Sort farve på kortet indikerer ubeskadigede bygning. Gul farve total ødelæggelse af bygning og mørkerød mere end 60 % ødelæggelse af bygning. På kortet ses dermed tydeligt, at Nürnbergs centrum i 1950 endnu lå i ruiner. Når ruinerne blev fjernet, opstod åbne områder og byens udseende samt indretning ændrede sig. For eksempel fik det tidligere kvarter Sebalder Altstadt øgenavnet Sebalder Steppe. Bauernfeind, "So ungeheuer viel hatte der Luftkrieg zerstört" (2009), 22.

Ligesom i andre tyske byer diskuterede politikere, borgere og arkitekter i den spæde efterkrigstid, hvordan byen skulle genopbygges. Skulle den bygges op, som den så ud inden Anden Verdenskrig, eller skulle den have et mere moderne udtryk. Diskussionen var vidtgående og løb over mange år, og som i andre vesttyske byer udformede

genopbygningen sig som et kompromis mellem de to poler. Byplanlæggerne udnyttede de tomme områder i byen til at forbedre byens infrastruktur samt lave en ny kaj ned til floden Pegnitz samtidig med, at byens symbolske bygninger i Altstadt blev rekonstrueret.⁵⁷³ Et eksempel på dette er borgen og Heilig-Geist-Spital, som ses på postkortet ”Grüße aus Nürnberg” på billede 4.8. 80 % af borgen blev ødelagt under angrebet 2. januar 1945, og allerede i 1946 blev den genopbygget. Den havde førsteprioritet, idet den skulle stå som symbol for genopbygningen af Nürnberg og starten på en ny tid. I 1949 stod den færdig, og året efter startede genopbygningen af byens anden vigtigste bygning, nemlig Heilig-Geist-Spital, der sammen med resten af den nordlige Altstadt stod færdig i 1953.⁵⁷⁴ Da Marianne besøgte byen i 1965 så den ud som om, at den aldrig havde været ødelagt.

Heilig-Geist-Spital, der blev bygget i 1339, gennemgik i 1939 en stor renovering i lighed med borgen og andre bygninger. Som en af nazismens fem Führerstädte var det vigtigt, at Nürnberg udstrålede den tyske historie og kultur, som nazisterne byggede deres rige på.⁵⁷⁵ Således blev et omfattende restaureringsprojekt i byen igangsat, hvor blandet andet arkitekten Rudolf Esterer stod for ombygningen af kejserborgen fra 1934 til 1936. Esterer blev i 1946 hyret til at lede genopbygningen af borgen og fortsatte dermed det arbejde, som krigen få år forinden havde afbrudt ham i.⁵⁷⁶ Hvor man på andre punkter i den tyske efterkrigstid kan tale om Stunde Null ifølge nogle

⁵⁷³ Diefenbacher og Henkel, ”Vorwort der Herausgeber” (2009), 8.

⁵⁷⁴ Vedrørende genopbygning af kejserborgen Friedel, ”Der Wiederaufbau der Nürnberger Burg” (2009), 216-218. For Heilig-Geist-Spital se Diefenbacher, ”Ein Altnürnberger Kleinod ist wieder erstanden” (2009), 224 og 230.

⁵⁷⁵ Fritzsch, *Nürnberg unterm Hakenkreuz* (1983), 27. De fire andre Führerstädte var Berlin, Hamborg, Linz (i Østrig) og München. Fritzsch, *Nürnberg unterm Hakenkreuz* (1983), 57.

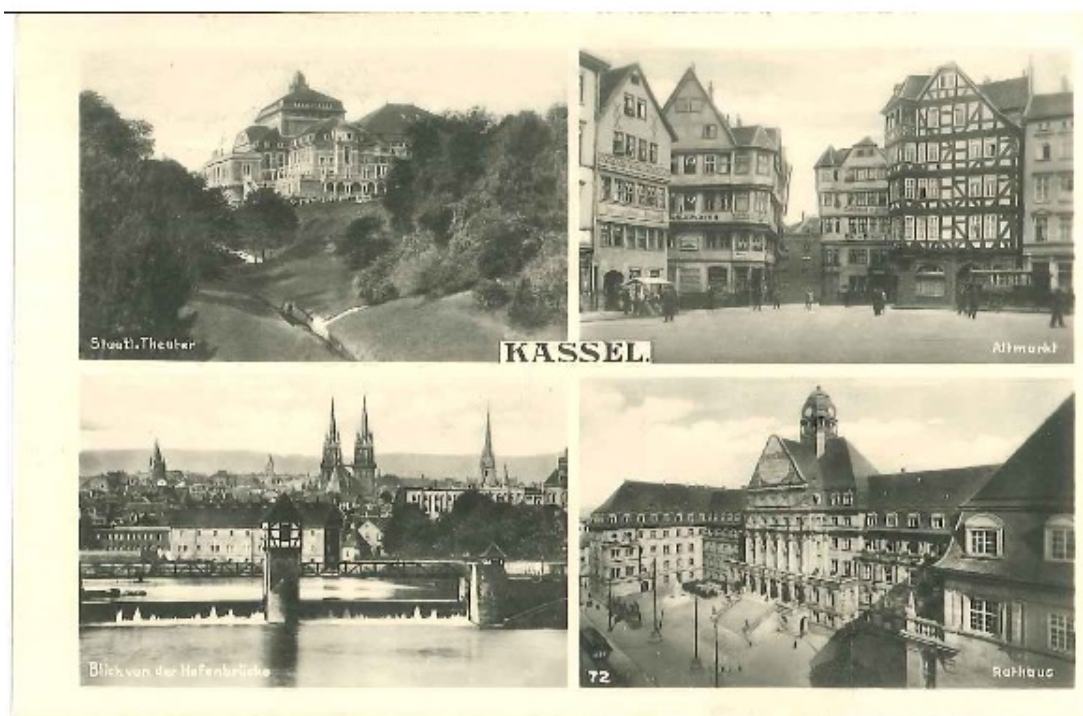
⁵⁷⁶ Friedel, ”Der Wiederaufbau der Nürnberger Burg” (2009), 216-217.

forskere⁵⁷⁷, er det ud fra ovenstående eksempel tydeligt, at dette ikke var tilfældet ved genopbygningen af landet. Mange af de bygninger, som danske turister tog til Nürnberg for at se, blev hovedsageligt designet i 1930'erne for at få det rette udseende, og rekonstrueret i årene efter krigen. De var således ikke oprindeligt fra middelalderen, men de lignede bygninger fra middelalderen og var med til at holde illusionen om et besøg i en tysk middelalderby i live.

Flere steder står i guidebøgerne, at bygninger fra før 1900 var rekonstrueret.⁵⁷⁸ Danske turister blev altså oplyst om, at det i mange byer ikke var de originale huse, torve, brønde osv., der mødte dem, men for mange var det mindre vigtigt, da de ønskede at opleve en romantisk lokalkultur – iscenesat eller ej. For turister, der søgte efter den typisk tyske kultur og natur, var det vigtigt, at den blev iscenesat, så deres forventninger kunne indfris. Postkortforsiden af Nürnberg med rekonstruerede bygninger (se billede 4.8) er ikke et enkeltstående tilfælde. Foruden postkortet fra Frankfurt med sine rekonstruerede bygninger, iscenesætter postkortet ”Kassel” fra 1952 Kassel by meget anderledes, end den i virkeligheden var.

⁵⁷⁷ Indenfor den tyske efterkrigstidsforskning er Stunde Null en central debat. Flere hævder, at landet nu stod foran en helt ny epoke i tiden efter maj 1945. Der skete så at sige et skifte i landets struktur på alle niveauer i samfundet. Hvorvidt dette også skete i praksis er kernen i diskussionen om Stunde Null. Alexander Stephan står med sin forskning i opposition til dette, idet han argumenterer for, at Stunde Null eksisterede. Med Coca-Cola (og amerikaniseringen) som middel vendte tyskerne ryggen til den tyske Sonderweg og arbejdede nu for europæisk integration fremfor national ekspansion. Stephan, ”A Special German Case of Cultural Americanization” (2006), 70. Da landet skulle bygges op igen, blev det i mange byer ledet af arkitekter og byplanlæggere, der havde været ansat under nationalsocialismen til at genopbygge landet. Mange planer for genopbygningen havde således set dagens lys første gang før Anden Verdenskrig. Her tjener ikke kun Nürnberg men også Köln som eksempel. Lieb og Zimmermann, *Die Dynamik der 50er Jahre* (2007), 9-10. Således peger flere forskere på, at man ved genopbygningen af Tyskland ikke kan tale om et Stunde Null. Lieb og Zimmermann, *Die Dynamik der 50er Jahre* (2007), 25. Indenfor turismehistorie argumenterer Pagenstecher for, at begrebet heller ikke kan anvendes. Den vesttyske turismeindustri i 1950'erne og 1960'erne byggede på strategier og planer udviklet i 1930'erne og 1940'erne. Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 55. Confino indtager i sin analyse af turisme i BRD samme holdning som Pagenstecher: ”The rhetoric was produced by activists in tourist associations and the tourist trade [...], who had been connected to the tourist industry for decades, including during the Nazi period. The social composition of German tourism remained unchanged from the 1920s to the 1950s.” Confino, *Germany as a Culture of Remembrance* (2006), 217.

⁵⁷⁸ Gottschalk og Gottschalk, *Vesttyskland* (1953) 15, Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 69 og Ewerlöf, *Turen går til Nordvesttyskland* (1965), 69.

Billede 4.9. "Kassel". Postkort med motiver fra Kassel før 1945. I øverste venstre hjørne ses byens teater, i højre øverste hjørne en af byens pladser, Altmarkt, i nederste venstre hjørne et panoramablik over byen og i nederste højre hjørne byens rådhus. "Kassel", 23/8 1952.

På kortet ses byens teater fra 1909, bygninger omkransende pladsen Altmarkt, et rådhus og et panoramablik af byen, hvor flere ældre-udseende bygninger er fremtrædende (se billede 4.9). Idet postkortets titel blot er "Kassel", og der under hvert billede er angivet titler som "Staatl. Theater" og "Altmarkt", virker bygningerne i postkortets fremstilling som originale og samtidige. Ved en sammenligning med fotografier fra før og efter Anden Verdenskrig står det klart, at fotografierne på postkortet er fra før Anden Verdenskrig. Under krigen blev Staatliches Theater fra 1909 bombet, og under et angreb i 1943 brændte blandt andet taget og efterlod bygningen som en ruinhob.⁵⁷⁹ I 1959 stod et nyopført teater med et minimalistisk udtryk færdigt.⁵⁸⁰ Et fotografi af pladsen Altmarkt taget mellem 1930 og 1939 viser de samme bygninger som på postkortet. På fotografiet ses dog også, at pladsen har fået gadelamper, elektricitet og

⁵⁷⁹ Unkel, Friedrich. *Kassel nach dem Luftangriff am 22.10.1943: Blick auf das zerstörte Staatstheater am Auehang*. Fotografi.

⁵⁸⁰ Eberth, Carl. *Kassel, Friedrichplatz: Staatstheater*. Fotografi.

gadeskilte.⁵⁸¹ Et andet fotografi fra pladsen Altmarkt taget mellem 1945 og 1950 viser området forvandlet til en byggeplads.⁵⁸² På fotografiet "Blick von der Hafenbrücke" indikerer de to tvillingetårne på kirken Martinskirche, at fotografiet er fra før 1943, og et fotografi taget mellem 1930 og 1939 viser kirken med spidse tårne i gotisk stil.⁵⁸³ Et andet fotografi af kirken taget mellem 1943 og 1948 viser en bombet kirke,⁵⁸⁴ mens et tredje fotografi fra 1961 viser en genopbygget kirke med to tvillingetårne i en minimalistisk stil.⁵⁸⁵ Det samme er gældende med det sidste billede rådhuset. Her viser et fotografi fra 1955 det genopbyggede rådhus, der har lignende træk med rådhuset fra postkortet. Men ligesom med kirken og teateret blev rådhuset genopført i en mere minimalistisk stil.⁵⁸⁶

Postkortene var således også medskabere af illusionen om, at når ruiner fra Anden Verdenskrig var væk og bygninger fra før krigen genskabt, så var krigens spor også væk. Årsagen til dette skuespil skal ifølge MacCannell findes hos turisternes ønske om at opleve det autentiske,⁵⁸⁷ og i tilfældet med BRD var det autentiske for eksempel defineret som en middelalderborg i Nürnberg eller Goethes fødehjem i Frankfurt. Selvom genopbygningen var beviset på landets mørke fortid, var de rekonstruerede bygninger med til at iscenesætte lokalkulturen for turisterne, og kunne man ikke affotografere de rette bygninger, så blev billeder fra før 1940 blot taget i brug for at bevare illusionen om et land med fine, gamle bygninger. Genopbygningen gik således fra at være et negativt fortællingselement til at være en del af den positive hovedfortælling. En helt anden og mere praktisk situation kan også være tilfældet, nemlig den at postkortet såmænd var et gammelt kort, der blot aldrig var blevet solgt og derfor stadig kunne købes af turister. Der har således ikke været en decideret hensigt om at iscenesætte Kassel på en bestemt måde gennem fotografier af byen fra før Anden Verdenskrigs ødelæggelser, men derimod har livets hverdagshændelser gjort, at kortet først blev købt i 1952. Uanset om det ene eller det andet var tilfældet, vil jeg stadig argumentere for, at kortet når det blev købt af danskere og sendt hjem til Danmark var

⁵⁸¹ Eberth, Carl. *Kassel, Altmarkt*. Fotografi.

⁵⁸² Eberth, Carl. *Kassel, Altmarkt: Straßenarbeiten*. Fotografi.

⁵⁸³ Eberth, Carl. *Kassel, Martinsplatz: Martinskirche*. Fotografi. A.

⁵⁸⁴ Eberth, Carl. *Kassel, Martinsplatz: Martinskirche*. Fotografi. B.

⁵⁸⁵ Eberth, Carl. *Kassel, Martinsplatz: Martinskirche*. Fotografi. C.

⁵⁸⁶ Noell, Kurt-Wilhelm, *Kassel, Mitte, Rathaus Blick von Oberer Karlsstraße*. Fotografi.

⁵⁸⁷ MacCannell, *The Tourist* (2013), 101.

med til at skabe en bestemt fortælling om BRD, nemlig den at landet bestod af fine gamle byer, hvor turister kunne gå på opdagelse.

4.5. Mødet med forhenværende soldater og en tidligere hjemme-front

Den positive fortælling om landet og befolkningen, som kildematerialet konstruerer via iscenesættelsen af genopbygningen, stemte ikke overens med virkelighedens BRD i årene efter Anden Verdenskrig. Mange havde mistet familiemedlemmer og været ude for traumatiske hændelser på fronten eller under luftbombardementerne i byerne.⁵⁸⁸ Overlevende soldater kom i løbet af 1950'erne hjem fra fangeskab og skulle nu lære at leve i et civilsamfund. I artiklen "På Nomadefærd med Bil og Telt ...", hvis formål er at skildre den moderne familiefar, der tager på camping med sine to sønner, møder familien Mortensen

"[...] for Eksempel Pedellen, i det lave, straaetækte Hus ved Siden af den danske Landsbyskole nede i det allersydligste Sydslesvig [...] Hjemvendt fra otte Aars Krigsfangenskab i Rusland med Ar over Pande og Kinder efter Piskeslag med Knutten var han stolt af, hvor meget bedre Kartofflerne i hans lille Have stod end i Lærerens [...]"⁵⁸⁹

Ovenstående citat er det eneste i det trykte kildemateriale, der direkte italesætter mødet mellem en tysker og en dansker efter Anden Verdenskrigs slutning. Så for at undersøge danskeres møde med tyskere på ferie i BRD er det nødvendigt at inddrage interviews.

Kirsten Sørensens første møde med arven efter Anden Verdenskrig var på familiens sommerferie til BRD i 1957 og foregik midt på en vej: "Og så kan jeg huske vejene. Når det kom til Tyskland, så sagde det dek, dek, dek, dek, for det var jo cementvej. Og det var noget, Hitler havde lavet. Noget godt havde han gjort. Det snakkede de om på forsædet. Det var alligevel positivt. Og det var også en Folkevogn."⁵⁹⁰ Albert Svennings møde med den nazistiske fortid var også i første omgang et materielt

⁵⁸⁸ Süß, *Tod aus der Luft* (2012), 453.

⁵⁸⁹ "På Nomadefærd med Bil og Telt ...", *Motor* (1953) 18.

⁵⁹⁰ Jørgen og Kirsten Sørensen, 0.11.43-0.12.00. Med propaganda som middel blev etableringen og udbyggelsen af et motorvejsnet i Tyskland anset både før og efter Anden Verdenskrig som Hitlers ide. Kurt Bauer påpeger imidlertid, at Hitlers motorvejsprojekt byggede på veludviklede planer fra kejsertiden og Weimarrepublikken. Bauer, *Nationalsozialismus* (2008), 225-226.

møde, idet familien kaldte vejene for ”det der Hitler-vej”.⁵⁹¹ Og på samme måde kan Hans Henriksens fotografi af familien foran ruiner i Hamborg (se billede 4.5) også ses som et materielt møde med arven efter Anden Verdenskrig.

Gældende er det imidlertid, at de fleste informanter fortæller om personlige møder og oplevelsen af disse møder. Som afsnittet vil vise, syntes nogle turister, at det var upassende af tidligere soldater at tale så varmt om deres tid i Danmark fra 1940 til 1945,⁵⁹² mens andre så det som en ekstra oplevelse på ferien, at de stod ansigt til ansigt med en tidligere soldat.

Fra sin ferie i 1969 husker Albert Svenning, at de ikke blot så kvinder, der arbejdede på skrænterne langs med vejene, men også enker, som bestyrede de overnatningssteder, hvor familien boede. Et sted ejede en kvinde og hendes svigermor overnatningsstedet, og skønt den ældre kvinde ikke snakkede meget med turisterne, fortalte den yngre lidt om sin fortid til Albert Svennings søn. Hvad de præcist talte om i forbindelse med Anden Verdenskrig husker Albert Svenning ikke, men han husker, at det var et svært og alvorligt emne for den unge kvinde at snakke om.⁵⁹³

Hvor Albert Svenning mødte tyskere, der havde mærket krigen på hjemmefronten og ved tabet af ægtefæller, mødte flere informanter tyskere, der var tidligere soldater. På Per Klausens cykeltur i 1953 mødte han og hans kammerat tyskere, der var begejstret over at høre, at de var danskere, da et af deres familiemedlemmer – Per Klausen har i dag glemt hvilket – havde været soldat i ”Randersen”⁵⁹⁴. Per Klausens og hans vens møde med tyskerne var en god oplevelse og bekræftede dem blot i, hvilket venligt og imødekommende folkefærd tyskerne var, mens de morede sig over, at tyskerne måske udtalte Randers forkert på grund af forfatteren Hans Christian Andersen. Søren Pedersen oplevede mødet med tidligere soldater i stil med Per Klausen og Albert Svenning, nemlig som udflugtens ekstra krydderi. I 1961 var han indkvarteret hos en familie i Verden i forbindelse med en skoleudflugt (se også kapitel 5), hvor værtsfaderen ”talte bramfrit”⁵⁹⁵ om sin tid som soldat i USSR. Han var blevet skudt i lungen

⁵⁹¹ Albert Svenning, 0.36.36-0.36.48.

⁵⁹² Fra 1940 til 1943 var 14.000-21.000 tyske soldater udstationeret i Danmark. Tallet steg imidlertid i løbet af krigen, og i februar 1945 aftjente 170.000 soldater i landet. Andersen og Kirchhoff, ”Værnemagten (Wehrmacht)” (2002), 502-503.

⁵⁹³ Albert Svenning, 0.10.18-0.10.37.

⁵⁹⁴ Per Klausen I, 0.13.40.

⁵⁹⁵ Søren Pedersen, 0.13.48-0.13.49.

og trak derfor vejret lidt anderledes end normalt og viste Søren Pedersen "[e]t sovjetisk emblem som – måske – taget fra en soldat [...]"⁵⁹⁶ Søren Pedersen ønskede ikke at fortælle værtsfamilien, at hans farfar var blevet skudt af tyskere, da han ikke mente, at det var relevant for opholdet. Derudover ville værtsfaderens fortælling måske også have taget en anden drejning.⁵⁹⁷ Søren Pedersens farfar, Svend Paludan-Müller, var oberst og chef for Grænsegendarmeriet. Han var imod regeringens samarbejdspolitik, nægtede flere gange at adlyde ordre og fra 1943 var han en del af hærens illegale ledelse. Paludan-Müller omkom i maj 1944 efter kamp mod en tysk politikommando i sin embedsbolig i Gråsten. Efterfølgende blev han hyldet i den illegale presse for sin heltedige indsats mod nazisterne.⁵⁹⁸ Men Anden Verdenskrig var ikke Søren Pedersens krig, han havde aldrig mødt sin farfar, og på denne skoleudflugt var han mere optaget af tyskernes egen omgang med deres fortid end sin families.

For 18-årige Søren Pedersen var det en utrolig oplevelse at bo hos en familie, der havde oplevet så meget fra krigens tid. Foruden værtsfaderens tid som soldat, fortalte familien også, at de var flygtet fra Breslau og endt i Verden: "[D]et var interessant ligesom at se. Her ser man så en tysk familie og en tidligere tysk soldat. Det var ikke sådan, at vi sådan var opdraget til, at tyskere var onde, selvom når man legede soldater, så var det "helle for at være frihedskæmper" ik'? Og så var der nogle, der var tyskere."⁵⁹⁹ For Søren Pedersen rakte Anden Verdenskrigs forløb med alle dens tab og grusomheder ikke længere end til børnelege, og i hans familie herskede intet tyskerhad. I fortællingen om hans farfar nævner han også, at tyskerne var høflige og udviste stor respekt: "Der var ikke sådan et tyskerhad fra hans side, og da han blev dræbt, så kom den tyske toldgrænsechef, altså aflagde besøg hos min farmor... Og kondolerede. Altså, det var sådan pæne mennesker. Det var ikke slyngler alle sammen."⁶⁰⁰ Gennem en undersøgelse af nordmænds holdning til tidligere medlemmer af samarbejdspartiet Nasjonal Samling viser Stein Uglevik Larsen, at nordmændene over en årrække på 24 år blev mildere stemt overfor forhenværende nazister.⁶⁰¹ Denne holdningsændring over generationer er værd at have med i nærværende analyse af informanternes

⁵⁹⁶ Søren Pedersen, 0.14.06-0.14.09.

⁵⁹⁷ Søren Pedersen, 0.13.48-0.13.52.

⁵⁹⁸ Kristensen, "Paludan-Müller, Svend" (2005).

⁵⁹⁹ Søren Pedersen, 0.14.35-0.14.52.

⁶⁰⁰ Søren Pedersen, 0.12.02-0.12.19.

⁶⁰¹ Larsen, "Nachdem der Stein ins Wasser geworfen wurde" (2002), 36.

fortællinger. Selvom Søren Pedersens familie ifølge ham selv var venligt stemt overfor tyskerne, var generationsforskellen også afgørende. I Søren Pedersens historie var det med udgangspunkt i farmoderen, at familien ikke var antityske, men uvist er det, om dette også var gældende for hele familien. Derudover blev Søren Pedersen først født i 1943, har ingen erindring fra Anden Verdenskrig og kan derfor have overtaget familiens holdning ukritisk.

I lighed med Søren Pedersen forbandt Per Klausen ikke BRD og dets indbyggere på en negativ måde med Anden Verdenskrig, og minderne fra krigen spillede ikke nogen negativ rolle – tværtimod. I modsætning til Søren Pedersen kan Per Klausen huske møder med tyske soldater på fasterens kro i Thy: "[...] og de ville altid gerne snakke med os børn, for de savnede deres egne børn. Så vi var inde og sidde på deres knæ og snakke med tyske officerer, som bare gerne ville sidde med et barn. Og det opfattede vi jo ikke som rigtig landsforræderi."⁶⁰² Grænsen blev imidlertid sat, da børnene blev inviteret i biografen af soldaterne. Denne oplevelse står i skarp kontrast til Niels Andersen og Matthias Dinesens oplevelser under Anden Verdenskrig og dermed også deres syn på vesttyskere.

Niels Andersen, født i 1933, blev flasket op med, at man ikke kunne stole på nogen, da krigen begyndte – ej heller sine bedsteforældre. Hans forældre holdt med de allierede, men morfaren var nazist. Niels Andersen husker således besøgene hos bedsteforældrene i dag for, at han og broderen Jens blev forsøgt "afhørt" af morfaren, og hvor svært det var som barn at vide, hvad man måtte sige, og hvad man ikke måtte sige.⁶⁰³ I interviewet fortæller Niels Andersen om den mistro og uhygge, der herskede i landsbyen, og hvor bange børnene var. Gennem bysladderer vidste alle, hvem der var tyskervenlige, og hvem der holdt med de allierede, og han husker, hvordan bondemanden Hans Jørgen blev taget med af to unge tyske soldater, fordi han ville forhindre dem i at grave skyttegrave på sin mark, og at Hans Jørgen først kom tilbage efter krigen.⁶⁰⁴ Men nysgerrigheden drev også landsbybørnene op på den nærliggende landevej, når der skete noget uventet. På trods af flere formaninger om ikke at gå med fremmede, gik Niels Andersen og nogle af hans kammerater således med ind i en hvid bus

⁶⁰² Per Klausen I, 0.14.49-0.15.04.

⁶⁰³ Niels Andersen II, 00.29.15-00.31.00.

⁶⁰⁴ Niels Andersen II, 00.45.47-00.46.58.

i marts 1945, da et par hvide busser stoppede tæt ved dem.⁶⁰⁵ Her mødte dem et meget uventet og forfærdeligt syn. I den ene halvdel af bussen sad passagerne på sæder, mens de i den anden halvdel lå i hængekøjer, ”[...] og de var så tynde, at jeg troede, at det var løgn.”⁶⁰⁶ I Niels Andersens oplevelser og erindringer fra Anden Verdenskrig var der således en tydelig forståelse af, hvem der stod i ledtog med fjenden, hvem der var selve fjenden, og i mødet med tidligere kz-fanger hvilke grusomheder krigen havde forårsaget.

Matthias Dinesen, født i 1934, voksede op i det indre København og husker flere oplevelser med den tyske besættelsesmagt. Tyske soldater beslaglagde den lokale skole, så Matthias Dinesen måtte vente med at starte i skole til året efter i 1942, da naboskolen havde plads til ham. Sidst i krigen blev også den skole inddraget, idet den skulle huse flygtninge, og Matthias Dinesen blev sendt videre til en skole, hvor han kun kunne gå hver anden dag.⁶⁰⁷ Foruden erindringen om skoletiden husker han især to møder med tyske soldater. I 1944 blev hans kammerat Erik, der var fire år ældre end ham selv, skudt af tyskerne, angiveligt fordi han ikke havde legitimationspapir på sig. Samme år oplevede Matthias Dinesen generalstrejken, hvor tyske soldater skød i gaderne og ind i lejlighederne. Mens episoden med vennen Erik fortæller om den brutalitet og ”ægte” krig, som Matthias Dinesen husker de fem år under besættelsen som, fortæller historien om generalstrejken, at der var knapt med pengene i familien: ”Der skød de igennem vinduerne, men vi slap for at få skudt igennem vinduet. Det var også dyrt at få sat ruder i.”⁶⁰⁸ Og netop hændelserne fra Anden Verdenskrig gjorde, at Matthias Dinesen som ung ikke ville på ferie i BRD: ”Hvad fanden skulle jeg i Tyskland? De dumme svin [...] Vi kunne ikke fordrage tyskerne. Og jeg havde jo selv mærket det.”⁶⁰⁹

⁶⁰⁵ I foråret 1945 kørte hvide busser fra svensk Røde Kors med dansk-svensk mandskab til Tyskland for at bringe skandinaviske kz-fanger til Sverige. Christensen m.fl., *Danmark besat* (2009), 674.

⁶⁰⁶ Niels Andersen II, 41.30-41.32.

⁶⁰⁷ Matthias Dinesen I, 0.15.53-0.17.25.

⁶⁰⁸ Matthias Dinesen I, 0.20.07-0.20.15. I sommeren 1943 udviklede konflikten mellem den danske befolkning og besættelsesmagten sig. I august strejkede fabriksarbejdere i Odense, idet de nægtede at arbejde under overvågning af tyske soldater. Sympatistrejke på andre fabrikker i byen fulgte, og i dagene efter opstod strejke i Esbjerg i protest mod besættelsesmagtens indgriben i arbejdsforhold i byen. Konflikten fortsatte, og strejkerne bredte sig nu også til Aalborg og havde den virkning, at samarbejdspolitikken brød sammen. Christensen m.fl., *Danmark Besat* (2009), 454, 456 og 461.

⁶⁰⁹ Matthias Dinesen I, 0.15.38-0.15.48.

Når Per Klausen fortæller om sine oplevelser, fortæller han ikke om soldater i krig, men derimod om mænd langt væk fra deres familier, og han ser tyskernes møde og interesse i de danske børn som menneskelige reaktioner: fædre med hjemve og et stort savn efter deres børn. Han skelner mellem soldater i krig og mennesker underlagt en krig modsat Niels Andersen og Matthias Dinesen, der også i et erindringshistorisk perspektiv taler om tyske soldater som fjendens soldater og aktive aktører under nazismen.

Bent Thomsen og hans far betragtede mødet med tidligere soldater, der havde været udstationeret i Danmark under Anden Verdenskrig, i tråd med Niels Andersen og Matthias Dinesen: ”Det var en af de der sådan lidt irriterende, for han havde været i Danmark under krigen – tyskeren –, og derfor syntes han, at det var meget hyggeligt at møde en dansker. Det syntes min far var sådan lidt ... Ah, deeeet...”⁶¹⁰ Senere i interviewet vender Bent Thomsen tilbage til faderens møde i et erindringshistorisk perspektiv: ”Jeg har en fornemmelse af, at de var der indimellem de der tyskere, der havde været i Danmark. Så skulle de da lige fortælle, at de havde været i Danmark. Det var ikke så smart.”⁶¹¹ Hvorvidt Bent Thomsen udtrykker sin egen mening og tilføjer faderen en negativ holdning vedrørende tyske soldater eller gengiver faderens holdning overfor tidligere soldater udstationeret i Danmark, er uvist, men i et erindringshistorisk perspektiv synes Bent Thomsen i hvert fald, at det var problematisk, at tyske soldater udtrykte glæde overfor danskere i forbindelse med at have været en del af den tyske besættelsesmagt.

Selvom Matthias Dinesen under interviewet gerne vil snakke om det tyskerhad, der i tiden efter krigen eksisterede blandt danskerne ifølge ham, og gerne fortæller om episoder fra 1980’erne, hvor han oplevede tyskernes ”hovne måde at være på”,⁶¹² ændrede hans negative forhold og indstilling til tyskerne sig allerede i starten i 1950’erne. Han siger det selv i forbindelse med en ferie i 1953, hvor han var indkvarteret hos et par i BRD, men i interviewet opstår en fortælling om et møde med et venligt folkefærd allerede i 1952, da han på en blaffertur til Sydeuropa var på gennemrejse i landet. Det var første gang, at Matthias Dinesen prøvede at køre på motorvej, og den første, som

⁶¹⁰ Bent Thomsen II, 0.00.11-0.00.21.

⁶¹¹ Bent Thomsen II, 0.01.11-0.01.20.

⁶¹² Matthias Dinesen I, 0.27.28-0.27.30.

han fik et lift af, var en chauffør i en hvid Mercedes. Derefter gik rejsen videre med hjælp fra andre venlige tyskere.

”Jeg kommer så til Bremen, og så skulle jeg finde et vandrehjem. Og så får jeg at vide, at det ligger ikke i det egentlige Bremen. Det ligger udenfor Bremen i en forstad, der hedder Blumenthal, og så får jeg fat i en ung tysker og siger til ham: ”Hvordan kommer jeg derud?” ”Jamen, du skal tage bussen derud.” Så siger jeg: ”Jeg har sgu ikke nogen af jeres penge.” ”Nåh, jamen så betaler jeg!””⁶¹³

Efter Bremen fik han et lift af en lastvognchauffør, som han snakkede om krigen med. Matthias Dinesen husker ikke meget fra samtalen, udover at chaufføren, der var tidligere soldat, sagde: ””Man soll kein Mensch verurteilen.” Det har så siddet i mig. ”Man soll kein Mensch verurteilen.” Og jeg kunne jo heller ikke dømme ham, fordi han havde levet i et naziregime, og det var et skridt nærmere accept.”⁶¹⁴

Bente Henriksen var med sine bedsteforældre på første udlandstur i 1965 til Hamborg, og netop destinationen undrer Bente Henriksen i dag, fordi ”de brød sig ikke meget om udlændinge, og de brød sig i det hele taget slet ikke meget om tyskerne.”⁶¹⁵ Men gennem ferieoplevelserne fik de et andet og mere positivt indtryk af tyskerne på samme måde som Matthias Dinesen.

4.6. Nye og gamle seværdigheder i BRD

I mellemkrigstiden og under Anden Verdenskrig opstod områder, der i efterkrigstiden blev turistdestinationer. Dette afsnit vil foruden en kortlægning af turistdestinationerne også undersøge, hvordan og hvorfor disse områder blev turistdestinationer.

Allerede under Anden Verdenskrig opstod turistdestinationer med relation til nazismen i Tyskland, heriblandt Hitlers villa Kehlsteinhaus i det sydlige Bayern – i folkemunde kaldet Ørnereden –, Bürgerbraukeller i München, der blev forbundet med Hitlers mislykkedes kup i 1923,⁶¹⁶ og med annekteringen af Østrig i 1938 Hitlers fødeby Braunau am Inn.⁶¹⁷ Hvor de tre nævnte destinationer under nazismen blev brugt

⁶¹³ Matthias Dinesen I, 0.31.32-0.32.02.

⁶¹⁴ Matthias Dinesen I, 0.33.54-0.34.19.

⁶¹⁵ Bente og Hans Henriksen, 0.23.10-0.23.15.

⁶¹⁶ Bauer, *Nationalsozialismus* (2008), 83-84.

⁶¹⁷ Semmens, *Seeing Hitler's Germany* (2005), 56.

til at cementere en lang og rig nazistisk fortid samt en heltedyrkelse af Hitler, blev stederne efter krigen de fysiske beviser på Hitler og Anden Verdenskrig. At Kehlsteinhaus var en turistdestination ses for eksempel i en postkorthilsen fra 1955, der starter med "Hitlers hule"⁶¹⁸ som angivelse for det sted, hvor kortet er skrevet. Et år senere bragte *Motor* en rejsebeskrivelse af området: "Ad denne imponerende bjergvej, der køres nu op til den boplads, Hitler havde valgt til sig selv og sine betroede mænd. Og her er smukt."⁶¹⁹ Visuelt lægges vægt på de mange bjerge i området, og den storslåede natur med bjerge og bjergsøer, som ikke findes i Danmark.

Var de danske turister i nærheden af Kehlsteinhaus, kunne de ifølge *Motor* også besøge "Hitlerbyen"⁶²⁰, der ud fra beskrivelsen i artiklen kan identificeres som Berchtesgaden. Hele området omkring Kehlsteinhaus blev således i flere af kilderne automatisk forbundet med Hitler og Anden Verdenskrig, og det blev dermed et argument i sig selv for, hvorfor danske turister skulle besøge stedet. Og var turisterne alligevel i det hjørne af landet, var der ikke langt over til Hitlers fødeby Braunau i Østrig.⁶²¹

Et andet geografisk område, der i kildematerialet forbindes med Hitler, er Bad Godesberg. I modsætning til Berchtesgaden, Kehlsteinhaus og Braunau am Inn var det ingen turistdestination under Anden Verdenskrig. Og hvorfor danske turister kunne have interesse i at besøge stedet, står heller ikke eksplicit i beskrivelsen af byen.⁶²² Her ses dermed et eksempel på en begivenhed knyttet til en geografisk lokation, som nævnes udenfor tid og rum. Det nærmeste læseren kommer, er i guidebogen *Vesttyskland* fra 1953: "Gennem skoven kan man vandre til Bad Godesberg, hvor Hitler i sin tid havde det skæbnesvangre møde med den britiske premierminister Neville Chamberlain."⁶²³ I teksten forudsættes det dermed, at læseren kender til Hitlers og Chamberlains møde samt den efterfølgende udvikling i verdenspolitikken. Den danske Tysklandsbrigade bliver også omtalt i materialet: "[Itzehoe] er blevet kendt i nyeste tid herhjemme, fordi "Det danske Kommando" havde byen som hovedkvarter i de sidste år.

⁶¹⁸ "Gruß aus Berchtesgaden", 16/8 1955.

⁶¹⁹ "Salzburgerland og Sydbayern med Salzburg som udgangspunkt", *Motor* (1956) 10.

⁶²⁰ Ibid.

⁶²¹ Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 58.

⁶²² Se for eksempel Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 91. I 1938 satte Bad Godesberg rammen for et af flere møder mellem Hitler og Neville Chamberlain, hvor sudetertyskerne i Tjekkoslovakiet var emnet. Bauer, *Nationalsozialismus* (2008), 325.

⁶²³ Gottschalk og Gottschalk, *Vesttyskland* (1953), 54-55.

Tropperne blev hjemsendt i begyndelsen af 1958.”⁶²⁴ I *Motor* iscenesættes den danske kaserne i byen som et af højdepunkterne på en tur gennem området:

”Men man bør tage ud til Højderne Nord for Byen, hvor de vældige Kaserneanlæg knejser – og se Dannebrog vaje over dem, se danske Skildvagter staa paa Post foran deres gode, røde danske Skilderhuse. Det er et Syn, som næppe mange for ti Aar siden havde tænkt sig at skulle blive Vidne til!”⁶²⁵

Ligesom guidebogen forklarer artiklen ikke, hvorfor danske turister ville kunne møde danske soldater i Itzehoe. Den går derimod højere op i, at danskere ville kunne opleve Dannebrog syd for grænsen. I lighed med fortællingen om Bad Godesberg står denne fortælling i teksten udenfor tid og rum. En ren praktisk årsag hertil kan dog være, at artiklens forfatter gik ud fra, at danskere anno 1952 kendte til den danske udstationering i BRD.

Særligt i én by kunne danske turister komme helt tæt på levnene fra Anden Verdenskrig, nemlig Berlin. Her kunne de se det gamle regeringskvarter, der i *Turen går til Berlin* i 1964 fik sin egen rute ”Tur 2: Det gamle regeringskvarter”.⁶²⁶ Derudover udpeger guidebogen kvarteret, hvor prominente nazi-ledere boede, og turisterne kunne endda se det fængsel, hvor tidligere højtstående nazister såsom Albert Speer nu sad indespærret.⁶²⁷ Foruden de fysiske beviser fra krigen forvandlet til turistdestinationer var der i 1964 endnu menneskelige beviser. Vel kunne turisterne ikke møde Speer ansigt til ansigt, men de kunne komme tæt på. Modsat ovenstående eksempel med Bad Godesberg fra 1953 italesættes og iscenesættes Anden Verdenskrig direkte her i midten af 1960’erne.

Foruden Berlin bliver en anden by i det samlede kildemateriale forbundet med nazismen, nemlig München: ”I vor tid kom München i søgelyset, da Adolf Hitler i 1924 entrede den politiske arena [...] Da han endelig kom til magten gjorde han München til sit national-socialistiske partis hovedkvarter.”⁶²⁸ I teksten bliver en del af fortællingen om München, at det var her, at nazismen startede. Mens guidebøgerne med

⁶²⁴ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 43.

⁶²⁵ ”Mellem Sliens stille Vande og Elbens gule Strande”, *Motor* (1952) 23.

⁶²⁶ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 38.

⁶²⁷ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 39 og Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 54.

⁶²⁸ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtykland* (1959), 91.

tal på et kort udpeger lokationer med relation til landets nazistiske fortid, bliver andre steder præsenteret mellem linjerne. Udover Bad Godesberg gælder det omtalen af tidligere koncentrationslejre, Dachau og Neuengamme.⁶²⁹ Lejrene nævnes ikke med det direkte formål, at turister kan besøge dem på deres tur, men jeg vil argumentere for, at qua deres tilstedeværelse i guidebøger blev de gjort til turistdestinationer. Ifølge MacCannell foregår en bestemt proces ved dannelsen af en turistdestination, nemlig sight sacralization. MacCannell præsenterer processen i fem stadier, hvor første stadiet er markeringen af objektet og hvor en eventuel navngivning finder sted. I tilfældet med Dachau og Neuengamme som turistdestinationer sker deres markering her gennem benævnelsen i en guidebog. Andet stadiet er en ophøjelse og indramning af objektet. Hvis objektet er et maleri, ville det for eksempel være at sætte det i ramme for at beskytte det. Tredje stadiet betegner MacCannell som skrinlægning, hvor rummet som objektet befinder sig i, også får en særlig rolle. Fjerde stadiet er den mekaniske reproduktion af objektet, for eksempel produktionen af postkort. Et eksempel her er postkortet ”Berliner ”Schnauze””, der viser forskellige områder af Berlin med relation til Anden Verdenskrig eller Den Kolde Krig (se billede 4.10). Det sidste og femte stadiet er den sociale reproduktion, hvor for eksempel grupper eller byer tager navn efter objektet.⁶³⁰ Med udgangspunkt i mit kildemateriale vil jeg argumentere for, at de fem stadier hver især kan sætte processen i gang og skabe en turistdestination. Således var Kehlsteinhaus og området omkring hverken specielt markeret eller lavet om til museum (stadie to), men gennem andre stadier, for eksempel at blive nævnt i *Motor* eller på et postkort blev det en turistdestination i efterkrigstidens BRD. Det samme er gældende for de tidligere koncentrationslejre. En direkte markedsføring af stederne som vi kender det i dag,⁶³¹ ses ikke i kildematerialet, men derimod ses første skridt hen mod dette: benævnelsen i turismemateriale henvendt til turister.

Et andet symbol på død og ødelæggelse fra Anden Verdenskrig er ruinbjergene i de tyske byer. Ligesom med koncentrationslejrene og Kehlstein vil jeg argumentere for, at de blandt andet gennem benævnelse i guidebøger og på postkort blev

⁶²⁹ Gottschalk og Gottschalk, *Vesttyskland* (1953), 44 og Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 26.

⁶³⁰ MacCannell, *The Tourist* (2013), 44-45.

⁶³¹ For markedsføring af kz-lejre til danske turister se for eksempel https://www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de/fileadmin/user_upload/Kurzinfos/KZGNG_Dansk.pdf. Tilgang 12. november 2019.

turistdestinationer.⁶³² I løbet af afhandlingens periode blev de i stigende grad en del af turismen, og i guidebøgerne fra 1960'erne står flere steder angivet, hvor turister kunne opleve dem. Et sted var for eksempel parken Humboldthain i Berlin, og et andet sted var et grønt område i Schöneberg Berlin med byens ældste ruinbjerg Insulaner Trümmerberg (se billede 4.10). Sammen med fem andre elementer fra byen pryder den for siden af postkortet "Berliner Schnauze". Kortets titel, "Berliner Schnauze" – på dansk Berliner-kæften – er det uformelle navn for Berlinerddialekten og var en del af byens kampagne i forbindelse med turisme.⁶³³

Billede 4.10. Postkort med motiver fra Vestberlin: Funkturm, Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche, et ruinbjerg, en kirke, kongreshallen og et monument over luftbroen. "Berliner "Schnauze"", 1/8 1960.

To af billederne på postkortet, "Ruine der Gedächtniskirche" og "Trümmerberg Insulaner", har direkte henvisninger til Anden Verdenskrig, mens billedet

⁶³² Som fænomenets navn afslører, blev mursten, der var for ødelagte til at indgå i genopbygningsarbejdet, samlet i store bunker, hvorefter de blev dækket med et jordlag, så der kunne gro græs og træer, og parker opstod.

⁶³³ Standley, "From Bulwark of Freedom to Cosmopolitan Cocktails" (2010), 115.

”Luftbrückedenkmal” er en reference til byens luftbro fra 24. juni 1948 til 12. maj 1949.⁶³⁴ Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche blev ødelagt under luftbombardementer under krigen, og har siden krigens slutning stået som et mindesmærke for krigen. Fire ud af de seks motiver på kortet refererer således til Anden Verdenskrig og byens dystre fortid. Med Berliner-slang, der kommenterer billederne, opstår en distance gennem humor. Tårnet fra Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche kaldes ”en hul tand”, ruinjærget Insulaner ”et murbrokkebjerg” og mindesmærket for luftbroen ”en hungersklo”.⁶³⁵ På kortet er byens rå udtryk visuelt vist gennem en ødelagt bygning, et mindesmærke fra Vestberlins indespærring samt et bjerg af ruiner, mens tekstens humor har en anden tilgangsvinkel. Kortet tjener dermed som eksempel på det krydsfelt som vesttysk turisme lå i i afhandlingens periode: mellem en dystre fortid og samtid samt ønsket om at være et attraktivt feriested, mellem Anden Verdenskrig, Den Kolde Krig og en opblomstrende turismeindustri i Vesteuropa. Det ses også skildret i *Turen går til Berlin* fra 1960:

”Krigen har gjort Berlin fattig på historiske mindesmærker. Til gengæld er byen rig på historiske steder, ikke mindst fra vor egen tid. Den interesserede vil gang på gang fornemme suset af historiens vingeslag, hvadenten han færdes i den blege afglans af Wilhelmsstrasse og Unter den Linden, på det tredje riges tomter eller på skuepladsen for den kolde krigs episoder.”⁶³⁶

4.7. Et besat land

At BRD indtil 1955 var et besat land fremstår især i den visuelle fortælling. Flere kort viser et geografisk Tyskland inddelt i to stater, DDR og BRD, hvor BRD er yderligere inddelt i tre zoner: den amerikanske, den engelske og den franske.⁶³⁷ En anden visuel fremstilling af landet som besat ses ved billeder af Berlin (se billede 4.11). Zoneinddelingen var en stor del af et besøg i Berlin, og en turist ville blive mødt med den over det hele.

⁶³⁴ Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 600-601. For uddybelse af luftbroen se kapitel 2.

⁶³⁵ ”Berlin. Brandenburger Tor”, 18/7 1960.

⁶³⁶ Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 5.

⁶³⁷ Ewerlöf og Withen (red.), *Turen går til Tyskland* (1954), 8. Se kapitel 5 for uddybelse.

Billede 4.11. Brandenburger Tor set fra Vestberlin. Billedet har et mildt udtryk med en enkelt vagt og et skilt i forgrunden, der indikerer zoneopdelingen i byen. På skiltet står: ”Achtung! Sie verlassen nach 40 m West-Berlin.” Withen og Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1954), 62.

Nogle steder nævnes det også i det skriftlige kildemateriale. Guidebogen *Vesttyskland* fra 1953 indleder fortællingen om BRD med direkte at italesætte landet som besat: ”Den vestlige zone kalder sig Forbundsrepublikken Tyskland og er besat af de vestlige allierede, d.v.s. af engelske, franske og amerikanske tropper, hvis tilstedeværelse dog ikke mærkes ret meget [...]”⁶³⁸ Og det nævnes, hvor danske turister ville møde det amerikanske militær: ”I dag er Heidelberg overfyldt med amerikanske besættelsestropper, der her har hovedkvarter for en stor del af deres armé i Vesttyskland.”⁶³⁹ *Motor* berettede, hvordan ”[...] amerikanerne nu har lavet golfklub i svinestaldene [...]”⁶⁴⁰ på Hitlers forhenværende ejendomme i Sydbayern, og som en af de eneste informanter husker Hans Henriksen det amerikanske militær: ”Vi kørte bag ved en amerikansk militærlastbil og den slingrede lidt, ik’? Og så på et eller andet tidspunkt [...], så tog de sådan en spiritusflaske og slængede ud af vinduet og ind i skoven, ik’?”⁶⁴¹ Hans Henriksen husker imidlertid mødet med amerikanerne ud fra et barns perspektiv. Som dreng syntes Hans Henriksen, at det var spændende at møde amerikanere og se militærkøretøj, og han husker, at han blev overrasket over, at de smed skrald ind i skoven! Og netop denne erindring viser, at der var forskel i at opleve landet som barn og som voksen.

Foruden Hans Henriksens og Lis Madsens fortællinger er det kun det trykte kildemateriale, der viser, at danske turister ikke kun ville møde tyskere, når de var på

⁶³⁸ Gottschalk og Gottschalk, *Vesttyskland* (1953), 4.

⁶³⁹ Gottschalk og Gottschalk, *Vesttyskland* (1953), 31.

⁶⁴⁰ ”Salzburgerland og Sydbayern med Salzburg som udgangspunkt”, *Motor* (1956) 10.

⁶⁴¹ Bente og Hans Henriksen, 0.04.24-0.04.36.

ferie i BRD, men derimod også amerikanske tropper.⁶⁴² Årsagen er formentlig, at turister mange gange befandt sig andre steder end soldater og havde deres opmærksomhed rettet mod turistattraktioner fremfor mod landets politiske situation.

4.8. Opsamling

Centralt i fortællingen om BRD i skyggen af Anden Verdenskrig står flygtninge, ruiner, genopbygning, tidligere hjemmefront og forhenværende soldater som fortællingselement.

Fortællingen om ferielandet BRD bærer præg af at befinde sig i krydsfeltet mellem dystre fortid og opblomstrende ferieland. Ruiner fra krigen blev for eksempel i markedsføringsmaterialet fortiet gennem forskellige teknikker, mens de var en stor oplevelse for turisterne. For nogle blev de oplevet som det tilbageværende symbol på en uhyggelig krig i lighed med krigsofre, mens de for andre udgjorde en oplevelse af noget spændende og eksotisk.

Kapitlet belyser dermed problemformuleringens spørgsmål 1, markedsføring af BRD som ferieland, gennem belysningen af fortællingen om arven efter Anden Verdenskrig. Fortællingen om BRD som ferieland i skyggen af Anden Verdenskrig viser, at turismefeltet består af glade og positive historier og fortællinger om den konkrete feriedestination, mens negative fortællingselementer forsøges formet i den retning. Andre elementer, som blev brugt for at skabe positive fortællinger, er tavsheder, der både bruges visuelt og tekstuel, mørke, at zoome ind på et objekt og humor. Humor var desuden også et middel til at italesætte store og svære emner. Disse greb blev anvendt for at danne en bestemt fortælling, og de blev ofte brugt, hvor virkeligheden ikke stemte overens med fortællingen. Som oftest ses denne diskrepans i mødet mellem tekst og visualisering eller ved to forskellige aktører i samme kilde.

Kapitlet belyser også spørgsmål 2, nemlig oplevelsen af landet gennem informanternes skildringer af møder med vesttyskere. I forlængelse heraf kommer kapitlet i modsætning til både kapitel 3 og det kommende kapitel 5 også ind på danske turisters erindringer om Anden Verdenskrig ved valg og fravalg samt oplevelse af BRD som

⁶⁴² Idet landet som nævnt indtil 1955 også var besat af England og Frankrig, var det også muligt, at danske turister mødte franske og britiske soldater. Kildematerialet nævner imidlertid hverken engelske eller franske tropper.

ferieland (problemformuleringens spørgsmål 3). Mødet med tidligere soldater og hjemmefront; en så central en del af ferieoplevelsen for danske turister, at det blev en del af ”feriepakken BRD”. Danske turister mødte arven efter Anden Verdenskrig, hvadenten de tog på camping, storbyferie eller pakkerejser, og det var en del af ”feriepakken BRD”, der ikke blev skildret i markedsføringsmaterialet. Et andet aspekt, som markedsføringsmaterialet ikke skænkede plads var danskeres minder om Anden Verdenskrig ved valg af BRD som feriedestination. For nogle turister var det krigen årsagen til ikke at vælge BRD i første omgang, mens krigen ikke spillede nogen rolle for andre.

Kapitlets to andre kardinalpunkter er iscenesat autenticitet og sight sacralization. Mens førstnævnte i høj grad var præget af genopbygning og nødvendig for at imødekomme turisternes forventninger, var sidstnævnte med til at danne nye turistattraktioner og dermed erindringssteder med forbindelse til Anden Verdenskrig – en helt ny turismeindustri blev grundlagt i disse år. I starten af afhandlingens periode var det for eksempel udbombede huse og ruinbunker i gaderne og på byernes pladser, i slutningen af perioden var attraktionerne derimod blevet mere formaliseret i form af for eksempel Gedächtniskirche i Berlin.

Med præsentationen af fortællingen om arven efter Anden Verdenskrig ses den store kontrast til den positive fortælling, som kapitel 3 præsenterede. Men endnu et aspekt af BRD’s samtid var af afgørende betydning for danske turister, nemlig Den Kolde Krig. Og det er den fortælling, som jeg vil præsentere i næste kapitel.

5. På sommerferie i hjertet af Den Kolde Krig

Foruden de to fortællinger om BRD som et romantisk og idyllisk ferieland samt et ferieland i skyggen af Anden Verdenskrig, kan en tredje fortælling identificeres i kildematerialet: fortællingen om BRD som et ferieland i hjertet af Den Kolde Krig. Fortællingen har to facetter, en positiv side, hvor materialiseringen af Den Kolde Krig blev turistdestinationer under konflikten, mens den anden er mere negativ ladet i den forstand, at Den Kolde Krig begrænsede turisterne i deres udfoldelse. I lighed med de to andre fortællinger er det en fortælling under udvikling i afhandlingens periode.

Nærværende kapitel vil gennem en analyse af markedsføring, iscenesættelse og oplevelse af BRD som ferieland i 1950'erne og 1960'erne belyse, hvordan Den Kolde Krig blev en central del af ferielandet på godt og ondt. I første omgang viser kapitlet, hvordan den amerikanske tilstedeværelse i BRD formede danskernes oplevelser, og hvordan Den Kolde Krig var med til at danne nye turistdestinationer samt være rammesættende for turisternes rejser i landet. Efterfølgende fokuseres på Berlin som hjertet for den materielle udfoldelse af Den Kolde Krig, og en central pointe er her, hvordan byen derigennem blev en unik turistdestination modsat målet for byens turistorganisation om at distancere sig fra Den Kolde Krig.⁶⁴³

5.1. Amerikaniseringen i BRD og Danmark

Som nævnt indledningsvis udvikler Den Kolde Krigs tilstedeværelse sig i kildematerialet. Som det senere i kapitlet vises, hersker ingen tvivl om, at koldkrigssymboler som murstensmur, vagttårne og ingenmandsland ikke gik danske turisters næse forbi, hverken i forhold til iscenesættelse, markedsføring eller oplevelse i ferielandet. Men et perspektiv af Den Kolde Krig italesættes indirekte i kildematerialet, nemlig amerikaniseringen af BRD.

En stor del af Europa blev i efterkrigstiden amerikaniseret, og her var BRD uden sidestykke.⁶⁴⁴ Den amerikanske regering lagde en klar strategi om at vinde de vesteuropæiske hjerter og hjerner gennem amerikansk populærkultur, men også andre faktorer spillede ind i amerikaniseringen af BRD.⁶⁴⁵ For det første påvirkede amerikanske

⁶⁴³ Standley, "From Bulwark of Freedom to Cosmopolitan Cocktails" (2010), 106.

⁶⁴⁴ Stephan, "A Special German Case of Cultural Americanization" (2008), 69.

⁶⁴⁵ Vedr. kampen om europæiske hjerter og hjerner se Stephan, *Cold War Alliances* (2006), 1.

soldaters tilstedeværelse i landet den tyske kultur, hvor den mest prominente soldat var Elvis Presley. Soldaters tilstedeværelse og forbrug af kultur smittede af på landet, hvilket konkret udmøntede sig i et større forbrug af amerikansk kultur. For det andet vendte eksiltyskere og krigsfanger hjem til BRD i årene efter Anden Verdenskrig. De havde oplevet det amerikanske samfund og ønskede nu at implementere det i det vesttyske.⁶⁴⁶ Ifølge Alexander Stephan var påvirkningen fra den amerikanske kultur og livsstil så stor, at han argumenterer for, at Stunde Null her kan bruges. De nye amerikanske impulser hjalp vesttyskerne til at danne en ny identitet og som samfund forlade den tyske Sonderweg.⁶⁴⁷ Det var en udvikling ulig den danske, idet Danmark i samme periode i højere grad var orienteret mod England, hvorved det danske samfund ikke blev påvirket af den amerikanske kultur i samme grad.⁶⁴⁸

I kilderne kommer forskellen mellem de to landes forbrugsudviklinger til udtryk gennem en fascination for et større udvalg af varer: ”At man saa til Gengæld praktisk taget Syd for Grænsen kan købe alt, hvad Hjertet begærer, fra bedste Vine over amerikanske Cigaretter af alle Mærker til Bananer og Ananas [...]”⁶⁴⁹ Det kunne godt være, at landet på mange måder endnu ikke var genopbygget i 1950’erne, men til gengæld bød det på et væld af eksotiske varer ifølge danskerne. Denne eksotisme varede perioden igennem. Fra Bent Thomsens sommerferie i 1961 sammen med familien husker han især ”de der tyske rundstykker med Nutella på”,⁶⁵⁰ der var med til at gøre ferien til noget særligt og også blive husket som sådan. Bente og Hans Henriksen smagte også nye madvarer, da de som børn og unge var på ferie i BRD. Hans Henriksen husker vesttysk slik, som han imponerede sine klassekammerater med efter ferien,⁶⁵¹ og Bente Henriksen husker, at hun i 1965 fik ”det bedste flødechokolade, jeg nogensinde har smagt, det var på busturen på vejen ned til Hamborg.”⁶⁵²

⁶⁴⁶ Vedr. påvirkning af vesttysk samfund se Stephan, *Cold War Alliances* (2006), 1 og Stephan, ”A Special German Case of Cultural Americanization” (2008), 71. Mens Stephan har undersøgt hjemkomsten af tyske krigsfanger i lyset af udviklingen af amerikansk kultur og forbrug i BRD, belyser Svenja Goltermann, hvordan mange hjemsendte krigsfanger fandt det civile liv meget svært efter flere år i krig. Goltermann estimerer, at i alt vendte 11 millioner tyske krigsfanger hjem i årene 1945 til 1956. Goltermann, *The War in Their Minds* (2009), 6.

⁶⁴⁷ Stephan, ”A Special German Case of Cultural Americanization” (2008), 70.

⁶⁴⁸ Petersen og Sørensen, ”Ameri-Danes and pro-American anti-Americans” (2008), 116.

⁶⁴⁹ ”Sydslesvigs-Rejsen”, *Motor* (1950) 20.

⁶⁵⁰ Bent Thomsen I, 00.04.11-00.04.14.

⁶⁵¹ Bente og Hans Henriksen, 00.11.13-00.11.39.

⁶⁵² Bente og Hans Henriksen, 00.13.02-00.13.07.

Den tyske opblomstrende sodavandskultur og især Coca-Cola, der ifølge Jeff Schutts spillede en central rolle i landets distancering til arven efter nazismen,⁶⁵³ gik ikke danske turister forbi: ”Altså Sinalco, det var bare helt fantastisk!”⁶⁵⁴ I 1935 kom den første Coca-Cola-forhandler til Danmark og allerede få år efter satte Anden Verdenskrig en stopper for salget. Efter krigen blev det landsdækkende kendskab til colaen først hindret ved høje skatter og siden hen et fokus på markedsføring på Sjælland fremfor i hele landet.⁶⁵⁵ At Per Klausen på sin cykeltur i 1953 fra Vejen til Rhinen for første gang i sit liv smagte Coca-Cola er dermed ikke så mærkeligt. Han havde helt sikkert hørt om drikken, men nok aldrig smagt den: ”Men jeg kan i hvert fald tydelig huske, at vi kørte over grænsen dernede ved Tønder, Sæd. Og der så jeg den første cola, som jeg nogensinde har set. Og vi købte en. Den havde stået i købmandens vindue, så den smagte af pommeren til.”⁶⁵⁶

Danske turister oplevede Coca-Cola som noget særligt, men i stedet for at se Coca-Cola som symbolet på amerikansk kultur og fysisk tilstedeværelse i BRD, blev Coca-Cola i lighed med Nutella og Sinalco opfattet som et symbol på BRD’s modernitet og eksotisme i forhold til Danmark. Amerikaniseringen af BRD var den ene side af Den Kolde Krig, mens opdelingen af Tyskland og kampen mellem Øst og Vest var den anden side. Begge dele oplevede turisterne indenfor rammerne af turisme.

5.2. Koldkrigsturisme

Afhandlingens undertitel, *Danske turister i Vesttyskland 1949-1970* afspejler, den vesttyske stats kontekst. Efter Anden Verdenskrig blev Tyskland delt i to stater og først forenet ved murens fald i 1989. I denne periode var de to tyske stater på mange måder skueplads for Den Kolde Krigs udviklinger. Opførelsen af muren i Berlin 13. august 1961 og Cuba-krisen i 1962 var højdepunktet i Den Kolde Krig ifølge David Engerman.⁶⁵⁷ For danske turister, der ville på ferie i nabolandet med formålet at opleve sydens sol, vandre i Harzens ”bjerge” eller smage Moselvinen, viser kildematerialet,

⁶⁵³ Schutts, ”Born Again in the Gospel of Refreshment” (2003), 121-122.

⁶⁵⁴ Bente og Hans Henriksen, 00.12.42-00.12.44. Sinalco, der var det første sodavandsfirma i Europa, blev opfundet i 1905 i Tyskland. Navnet er et akronym og kommer fra latinske sine alcohole (uden alkohol). <http://www.sinalco.at/entdecken/geschichte>. Tilgang: 20/2 2018.

⁶⁵⁵ Petersen og Sørensen, ”Tørstens Allerbedste Ven” (2008), 442, 465-466.

⁶⁵⁶ Per Klausen I, 00.05.55-00.06.08.

⁶⁵⁷ Engerman, ”Ideology and the Origins of the Cold War” (2010), 41-42.

at et møde med Den Kolde Krig på den ene eller den anden måde var uundgåelig. Som det vil fremgå af kapitlet var konflikten i lighed med ruinerne fra Anden Verdenskrig for nogle turister et ekstra krydderi på en spændende og god ferie, mens det for andre afholdt dem fra at besøge bestemte egne af landet.

I 1952 blev zonegrænsen etableret med formålet i første omgang fra østtysk side at undgå udvandring til BRD grundet bedre økonomiske kår og et liv indenfor rammerne af en demokratisk forfatning.⁶⁵⁸ Samme år skrev John hjem til sin mor, at han var "[...] helt op til den russiske Zone [...]"⁶⁵⁹ i Harzen, og ifølge *Turen går til Tyskland* fra 1954 kunne danske turister kigge over grænsen og se Brocken, "[...] det berømte 'heksebjerg' [...]"⁶⁶⁰ Johns postkort kan som kilde ikke fortælle, om han følte sig begrænset af zonegrænsen, ej heller om han tog til Harzen for at opleve den. Men i *Turen går til Tyskland* fra 1954 står det mellem linjerne, at danske turister, der besøgte BRD, var begrænset i deres rejseudfoldelser af zonegrænsen. Guidebogen fra 1954 er ikke enestående i denne sammenhæng. I *Turen går til Sydtykland* fra 1959 er der for eksempel et afsnit, der hedder "En tur langs grænsen mod øst".⁶⁶¹ Imens forfatteren nævner zonegrænsen eksplicit i tekstens titel, koncentrerer teksten sig om hovedfortællingen, den romantiske fortælling. Dermed sætter Den Kolde Krig med zonegrænsen rammerne for turen, mens guidebogen forsøger at definere oplevelsen af landet til at være en tur gennem det romantiske BRD: "Lykkeligvis er mange af Regensburgs gamle bygninger velbevarede, og byens snævre gader levner knapt nok plads til sporvogne og omnibusser."⁶⁶²

I 1954 slog *Turen går til Tyskland* fast, at "[n]år man i dag taler om Tyskland som turistland, er det kun Vesttyskland, der kan blive tale om. Det østlige trediedel af hele Tyskland, den del, der holdes besat af Sovjetunionen, er indtil videre et lukket land."⁶⁶³ Gennem en beskrivelse af DDR som et lukket land, der blev holdt besat af USSR, sender teksten et tydeligt signal om, at DDR ikke kunne besøges af danske turister. Dette underbygges flere steder visuelt, hvor kort over de tyske stater kun har få veje indtegnet i DDR, mens et fuldt udbygget vejnet er illustreret i BRD (se kort

⁶⁵⁸ Gehler, *Three Germanies* (2011), 65.

⁶⁵⁹ "Kassel", 23/8 1952.

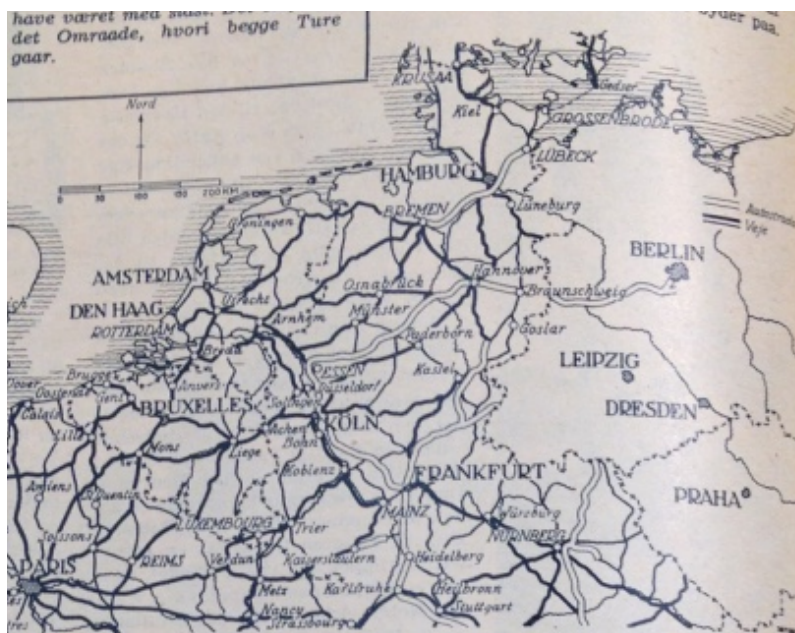
⁶⁶⁰ Ewerlöf og Withen (red.), *Turen går til Tyskland* (1954), 30.

⁶⁶¹ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtykland* (1959), 123.

⁶⁶² Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydtykland* (1959), 125.

⁶⁶³ Ewerlöf og Withen (red.), *Turen går til Tyskland* (1954), 3.

5.1). For de turister, der uden intention havnede i DDR, gik de en svær skæbne i møde ifølge guidebøgerne: ”At man ved en fejltagelse er kommet på den forkerte side af grænsen, fordi man er gået vild, tages ikke for gode varer, og uheldige turister har mange gange tilbragt flere måneder i arrest, før deres sag blev opklaret.”⁶⁶⁴ Idet DDR først blev anerkendt af Danmark som stat i 1973, kunne offentlige myndigheder ikke gribe ind og hjælpe danske turister, der var i nød. Skulle uheldet være ude kunne danske turister dog få hjælp af DSB’s rejsebureau.⁶⁶⁵

Kort 5.1. Kort over BRD, DDR, Holland, Nordfrankrig og dele af Østblokken. Påfaldende er det, at vejnettet i Vesteuropa og mindre byer såsom Arnhem er indtegnet, mens det kun er vejen fra BRD til Berlin, der ses på kortet over Østeruropa. Derudover er kun fire større byer markeret, nemlig Berlin, Dresden, Leipzig og Prag. ”Ture i Tyskland”, *Motor* (1954) 26.

Dette er imidlertid kun den ene side af sandheden, for det var muligt for turister at besøge DDR i afhandlingens periode, hvilket selv samme kilder også beretter om: ”Øst-Berlin. Fodgængere kan frit bevæge sig over sektorgrænsen, og der findes hyrevogne, som har tilladelse til at køre overalt i Berlin, ligesom man kan køre mellem øst

⁶⁶⁴ Gottschalk og Gottschalk, *Vesttyskland* (1953), 4.

⁶⁶⁵ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 59. Bemærkelsesværdigt er det, at kildematerialet fra DSB ikke nævner organisationens hjælp til danske turister i DDR.

og vest og omvendt med S-Bahn og U-Bahn”⁶⁶⁶ og DSB solgte i lighed med det svenske rejseselskab selskabsrejser til USSR.⁶⁶⁷

For USSR var vestlig turisme i Østblokken vigtig af flere grunde. Det økonomiske aspekt udgjorde en væsentlig faktor, mens beviset for fredelig sameksistens med den vestlige verden også var afgørende.⁶⁶⁸ I perioden var det dog et begrænset antal af vestlige turister, der tog på ferie på den anden side af jerntæppet, men den største andel kom fra Skandinavien.⁶⁶⁹ Starten for dansk og vestlig turisme til Øst var en tur i 1955 til USSR,⁶⁷⁰ og interessant er det, at militære hændelser i Østblokken ikke havde en varig konsekvens for besøgsantallet. Vel ses en nedgang i antallet af vestlige turister i de første par år efter USSR’s invasion af Ungarn i 1956 og Tjekkoslovakiet i 1968, men derefter var antallet oppe på niveau med det tidligere antal.⁶⁷¹ Som en del af Østblokken var DDR også et populært ferieland. Mens østtyske borgere havde en begrænset rejseadfærd til vestlige destinationer, kunne de rejse frit rundt i Østblokken, og i 1980’erne benyttede årligt 10 millioner østtyske borgere sig af statens ferietilbud. Der til kom de mange, der rejste på egen hånd.⁶⁷²

DDR og Østblokken var altså ikke lukket land med ingen rejseaktivitet sådan som både danske guidebøger og *Motor* præsenterede det. Hvis danske turister ville, var det muligt i 1950’erne og 1960’erne at tage på ferie på den anden side af jerntæppet. Turismeindustrien var rigt udviklet, og i løbet af 1960’erne blev visareglerne lempet.⁶⁷³ Afhandlingens kildemateriale afspejler dermed ikke danske turisternes rejsemuligheder i 1950’erne og 1960’erne, foruden at det modsiger sig selv, når kilderne på den ene side konstruerer en fortælling om DDR som et lukket land, mens de på den anden side forklarer og guider de turister, der er nysgerrige efter at komme over på den anden side af zonegrænsen. Og som kapitlet senere vil vise, tog danske turister på besøg i DDR, når de var på ferie i BRD.

⁶⁶⁶ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 125.

⁶⁶⁷ *Statsbanernes Selskabsrejser* (1957), *Selskabsrejser med DSB* (1961) og Bechmann Pedersen, ”A Paradise behind the Curtain” (2019), 236. I modsætning til turister fra Østblokken på ferie i Vesten kunne vestlige turister bevæge sig forholdsvis frit rundt i Østblokken. Gorsuch, ”Time Travelers” (2006), 208-209.

⁶⁶⁸ Bechmann Pedersen og Noack, ”Crossing the Iron Curtain” (2019), 1.

⁶⁶⁹ Bechmann Pedersen, ”A Paradise behind the Curtain” (2019), 228.

⁶⁷⁰ Bechmann Pedersen, ”A Paradise behind the Curtain” (2019), 234.

⁶⁷¹ Bechmann Pedersen og Noack, ”Crossing the Iron Curtain” (2019), 6.

⁶⁷² Görlich, *Urlaub vom Staat* (2012), 7-8.

⁶⁷³ Bechmann Pedersen og Noack, ”Crossing the Iron Curtain” (2019), 6.

Årsagen til kildernes kontradiktion findes i konstruktionen af fortællinger og iscenesættelsen af BRD som ferieland. Ved at iscenesætte DDR som et lukket land bygges en spænding og et drama op omkring zonegrænsen og muligheden for at kigge ind i Øst, samtidig med at et besøg i det aflukkede DDR blev endnu mere mystisk, farligt og kun en mulighed for få. I et turismemarkedsføringsperspektiv er den skarpe opdeling af Tyskland i BRD og DDR i kilderne altså en fordel, idet det bidrager til en dramatisk stemning og fortælling om et land delt på midten, hvor den globale kamp mellem det kapitalistiske Vest og det kommunistiske Øst fandt sted.

I artiklen "På Scooterfærd til Zonegrænsen" fra 1952⁶⁷⁴ var målet for Joachim Jerrik og hans rejsekommerat at finde grænsen i Harzens dybe skove. Gennem Jerriks skildring af turen opstår et eventyr med to helte, der tog på rejse i grænsen mellem det gode og det onde. De drog afsted på en moderne scooter med formålet at finde zonegrænsen, og de kørte flere steder på "øde, tilgroede skovstier".⁶⁷⁵ De mødte østtyske arbejdere og naturligvis også et eventyrs obligatoriske onde element: det østtyske Volkspolizei. Eventyrets helte var lige ved at blive ramt af en grænsebetjents skud fra sin maskinpistol, da de "forsøgte at fotografere ham"⁶⁷⁶, men heldigvis bragte scooteren dem i sikkerhed. I artiklen bringes et billede af scooteren, der står op af de stolper, der kort tid efter var forbundet med pigtrådshegn og udgjorde zonegrænsen. Opsætningen på billedet fra artiklen, bart grænseområde i DDR og skovområde i BRD, bekræfter visuelt eventyrets fortælling om rejsen mellem det gode og det onde. I slutningen af 1960'erne var Niels og Jonny Andersen på ferie i samme område og med samme formål:

"Det var også noget med Berlin-muren. Vi skulle ned og se den mur der. At den gik ... Den gik jo igennem Harzen. Vi stod op på en top på Bloksbjerg, og der kiggede vi udover. Vi kunne jo ikke komme derind, fordi der var jo de der, muren og pigtrådene, og hvad var det ikke alt sammen. Men vi var jo nede på og tæt henne på den. Men der var alligevel sådan et stykke ingenmandsland imellem der, så ikke vi kunne komme helt hen. Og det var jo heller ikke noget, vi kendte til i Danmark."⁶⁷⁷

⁶⁷⁴ "På Scooterfærd til Zonegrænsen", *Motor* (1952) 23.

⁶⁷⁵ Ibid.

⁶⁷⁶ Ibid.

⁶⁷⁷ Jonny Andersen I, 0.24.25-0.24.58. Ud fra fortællingens kontekst ses, at Jonny Andersen forveksler muren i Berlin med zonegrænsen.

I 1968 skrev Søren hjem til Eva, at han på en busrundtur havde set zonegrænsen et par kilometer uden for Lybæk.⁶⁷⁸ I alle tre tilfælde sidestilles zonegrænsen med andre turistattraktioner i landet. Mens mange steder som vist i kapitel 4 med relation til Anden Verdenskrig blev til turistattraktioner efter krigen, blev steder, hvor Den Kolde Krig var materialiseret, turistdestinationer under Den Kolde Krig. Perioden og dens konflikter var dermed ikke afsluttet, før turistdestinationsprocessen startede, og zonegrænsen blev allerede under dens opførelse en turistdestination.

At være på rejse i grænsen mellem det gode og det onde oplevede Søren Pedersen også på en lejrskoletur til højskolen Sonnenberg i efteråret 1961.⁶⁷⁹ Søren Pedersen gik på en samfundsfaglig linje på Aarhus Katedralskole, hvor samfundslæren og tysk-læren som led i dette arrangerede en tur til Sonnenberg. Her tilbragte Søren Pedersen og hans klasse en uge sammen med jævnaldrende gymnasieelever fra BRD. Der var blandt andet en gruppe på 15 elever, hvor flere af dem var republikflygtninge, altså flygtet fra DDR til BRD.⁶⁸⁰ Diethard var flygtet i løbet af sommeren samme år, mens Ekkehard fortalte Søren Pedersen, at han var svømmet over Havelkanalen nord for Berlins centrum sammen med en kammerat den nat, muren i Berlin blev bygget. På en ferie ved Østersøen havde de hørt, at grænsen mellem Øst- og Vestberlin ville blive lukket, havde taget toget til Berlin og var taget ud til kanalen, lagt deres ting ved bredden og svømmet "[...] over i underbukser".⁶⁸¹

Opholdet på Sonnenberg handlede ikke kun om østtyskeres flugt til BRD, men også om andre politiske emner og sport.⁶⁸² Ud fra Søren Pedersens fortælling og hans fotografier fra turen indtog Den Kolde Krig imidlertid en central plads. Fem af i alt 11 fotografier har motiver omhandlende Den Kolde Krig: et skilt ved zonegrænsen (se billede 5.1), et vagttårn (se billede 5.2), grænsevagter (se billede 5.3), pigtrådshegnet,

⁶⁷⁸ "Hansestadt Lübeck", juli 1968.

⁶⁷⁹ Sonnenberg, der i dag hedder Internationales Haus Sonnenberg, blev stiftet af danskere og tyskere, der var flygtet til Danmark under Anden Verdenskrig, i slutningen af 1940'erne, med formålet at fremme forholdet mellem danskere og tyskere samt fred på globalt plan. https://www.sonnenberg-international.de/fileadmin/user_upload/Die_erste_deutsch_daenische_Begegnung.pdf. Tilgang: 16/11 2017.

⁶⁸⁰ Fra 1949 til 1961 flygtede mellem 2,5 og 2,7 millioner østtyskere til Vesten, hvoraf halvdelen af dem var under 25 år. Efter murens opførelse og skærpet vagt ved zonegrænsen vurderer forskere, at mellem 235.000 og 564.416 flygtede i perioden 1961-1989. Alene i juli 1961 flygtede 30.415, mens 21.828 flygtede i den første uge af august. Borbe, *Die Zahl der Opfer des SED-Regimes* (2010), 27-28 og Gehler, *Three Germanies* (2011), 100-101.

⁶⁸¹ Søren Pedersen, 00.06.06-00.06.07.

⁶⁸² Søren Pedersen. *Dk-Vesttyskland: 3-3*. Fotografi.

der udgjorde zonegrænsen (se billede 5.4), og et billede af en af Søren Pedersens kammerater foran grænsen (se billede 2.2). Resten af billederne er klassiske feriemotiver som også ses på postkort, i dette tilfælde et billede af højskolen og området samt nogle af lejrens deltagere.⁶⁸³ Årsagen til at Søren Pedersen hovedsagligt tog billeder af zonegrænsen, tillægger jeg den store oplevelse at stå ansigt til ansigt med Den Kolde Krig som på billedet med grænsevagter (billede 5.3) og møde jævnaldrende kammerater som Diethard og Ekkehard, der var flygtet over grænsen og havde efterladt familie og venner for at starte et nyt liv i Vesten. En anden grund til den særlige interesse for zonegrænsen var, at den som vist i citatet fra Jonny Andersen også var en turistdestination og skabte nysgerrighed blandt danskere, og her var Søren Petersen og hans klassekammerater ingen undtagelse. Ved at fotografere den kunne Søren Pedersen vise familie og venner hjemme i Aarhus, at han havde oplevet Den Kolde Krig og været så tæt på den, som man kunne komme. Søren Pedersen kunne bruge fotografiet sammen med mundtlige fortællinger til at vise sin feriedestination og oplevelser frem, mens billedet også tjente det formål at huske ferien.⁶⁸⁴

⁶⁸³ Søren Pedersen. *Højskolen*. Fotografi.

⁶⁸⁴ Crawshaw og Urry, "Tourism and the Photographic Eye" (1997), 179.

Til venstre billede 5.1. Skilt langs zonegrænsen placeret i BRD. På skiltet står: "Hier ist Deutschland noch geteilt. Auch drüben ist Deutschland." Søren Pedersen. *Hier ist Deutschland noch geteilt. Auch drüben ist Deutschland.* Fotografi. Til højre billede 5.2. Vagttårn placeret i Østtyskland. Foran tårnet nederst i billedet ses pigtrådshegnet, der udgjorde zonegrænsen. Søren Pedersen. *Vagttårn.* Fotografi.

Billede 5.3. Grænsevagter i Østtyskland langs zonegrænsen. I sit fotoalbum har Søren Pedersen skrevet: "Zum Schutz der Arbeiter und Bauern macht!" Søren Pedersen, *Zum Schutz der Arbeiter und Bauern macht!.* Fotografi.

Billede 5.4. Skilt langs zonegrænsen: "Halt. Zonengrenze." Søren Pedersen. *Halt. Zonengrenze*. Fotografi.

Foruden venskaber og en mindeværdig klassetur i 3.g. medførte mødet med zonegrænsen og flygtede østtyskere, at Søren Pedersen blev nysgerrig på at udforske DDR og socialismen på den anden side af grænsen. Hvad var det for et land, som flere af hans venner var flygtet fra? Den følgende sommer tog han derfor på en tur arrangeret af *Land og Folk*⁶⁸⁵ til DDR, og med Søren Pedersens egne ord "[...] inficerede [det] mig, så jeg aldrig nogensinde har været i anledningen af marxismen."⁶⁸⁶ Hvor en skoleudflugt til Rhinen i 1957 var første udlandstur for Søren Pedersen, vækkede opholdet i Sonnenberg i 1961 en politisk orientering i ham. Under opholdet fik han Den Kolde Krig helt ind under huden og øjnene op for, hvad der foregik i verden, hvordan konflikten berørte mange mennesker, og at marxismen ifølge ham ikke var vejen frem.

⁶⁸⁵ Avisen *Land og Folk* blev udgivet af Danmarks Kommunistiske Parti (DKP) fra 1945 til 1990. <http://dedanskeaviser.dk/newspapers/1-232?lang=da>. Tilgang: 20/2 2018.

⁶⁸⁶ Søren Pedersen, 00.07.43-00.07.49.

For den tyske befolkning var grænsen ikke en del af en spændende ferie, men derimod en del af hverdagen. Det oplevede flere turister også stærkt, selvom det danske trykmateriale som vist havde fokus på spændingen og dramaet ved zonegrænsen.

5.3. ”Tænk hvis nu Sjælland blev delt [...]”⁶⁸⁷

Foruden den positive, spændingsfyldte og dramatiske oplevelse oplevede flere turister skyggesiderne af Den Kolde Krig. Det gjaldt som nævnt den fysiske begrænsning i forhold til rejseudfoldelse, men det gjaldt også i mødet med en skæbne, som mange tyskere delte, nemlig at være adskilt fra deres familie:

”Landsmænd er her, som overalt langs øst-vestgrænsen, skilt fra hinanden, nu på trettende år. En vis ”legal” grænsetrafik er der, men folk, der måske bor 5 – 10 km fra hinanden, kan risikere at skulle rejse 100, måske 150 km, fordi passagen skal foregå ad de ganske få åbne grænseovergange. Et helt forrykt forhold.”⁶⁸⁸

Dette personlige aspekt rørte mange og skabte en trykket stemning. For Jonny Andersen satte det sig dybt i hendes oplevelse af Harzen, at det kunne have været hende og hendes familie, der var blevet delt af en grænse. Trygt hjemme i udestuen i Næstved i år 2018 husker hun Harzen som et dejligt sted at være på ferie, og den unikke chance for at opleve zonegrænsen, men hun husker også uhyggen og den åbenbaring, som hun fik i mødet med grænsen:

”Ja, det synes jeg var skræmmende. At det kunne dele et land sådan. Når det er ét land, ikke? Og det er fordi, at så sammenlignede man. Tænk, hvis nu Sjælland blev delt, lige ned midt igennem eller på tværs. Det var jo sådan set lige meget, ik’? [...] Det var lidt underligt. [...] Det var da sjovt at opleve det, og det var da også sjovt at se nu bagefter, men altså... Det gav da noget til eftertanke [...] Det synes jeg, at det har. Og så har vi alligevel haft det godt herhjemme. Men det kan man så først se, når man har været ude og se det andet, eller også så tænker man bare mere over det.”⁶⁸⁹

⁶⁸⁷ Jonny Andersen II, 0.07.58-0.08.00.

⁶⁸⁸ ”Hvor jerntæppet er gået ned på en gammel dansk grænse”, *Motor* (1957) 24.

⁶⁸⁹ Jonny Andersen II, 0.07.49-0.08.41.

Interviewet med Søren Pedersen og hans fortælling om dagene på Sonnenberg viser, at han delte Jonny Andersens medfølelse overfor østtyskerne, og det påvirkede ham i høj grad at møde kammerater på hans egen alder, der var flygtet. Hans Henriksen husker, hvordan han talte med østtyskere i 1965, der var kede af "[...] at leve i sådan et fængsel",⁶⁹⁰ og guidebøgerne samt artikler fra *Motor* skildrer østtyskerne som de ofre, som Jonny Andersen, Søren Pedersen og Hans Henriksen så dem som. I beskrivelsen af naturruter og byer står flere steder, hvor turisterne ville støde på monumenter, som for eksempel i Harzen, hvor et kors var blevet rejst "[...] som en hilsen til dem, der måtte blive på den anden side af "jerntæppet.""⁶⁹¹ I Vestberlin kunne turister hver dag høre en klokke fra byens rådhus i Schöneberg, der ringede for friheden,⁶⁹² og skulle læseren ikke have forstået, at Den Kolde Krig forårsagede ofre, står betragtningen om østtyskerne eksplicit i samme tekst: "En vis neddæmpning af den permanente krise synes derefter at være indtrådt, men prisen har været utallige menneskelige tragedier."⁶⁹³

Vesttyskernes kamp for østtyskernes frihed og dermed også kampen mellem Øst og Vest skinner også igennem i iscenesættelsen af BRD overfor DDR. Mens BRD som illustreret i kapitel 3 bliver beskrevet som et hyggeligt, romantisk ferieland, anvendes adjektiver som tom, øde og uddød i beskrivelsen af DDR,⁶⁹⁴ og at flere oplevede en mærkelig og trykket stemning tæt ved eller i DDR. Fra selskabsrejsen til Hamborg i 1965 sammen med sine bedsteforældre husker Bente Henriksen den uhyggelige og mærkelige følelse af at være tæt på grænsen til DDR under sejladsen mellem København og Travemünde: "[D]et var så meget mærkeligt, fordi det var sådan et forbudt land".⁶⁹⁵ Og netop denne stemning gjorde, at andre familier for eksempel valgte områder langs zonegrænsen fra som turistdestination: "Der var vi tæt på den tyske grænse [...] Der gik jo stadigvæk vagter, og [...] [d]et holdt vi os jo bare fra. Så kørte vi til den anden side."⁶⁹⁶

⁶⁹⁰ Bente og Hans Henriksen, 00.50.46-00.50.48.

⁶⁹¹ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 65.

⁶⁹² Ewerlöf, *Turen går til Nordvesttyskland* (1965), 124.

⁶⁹³ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 11.

⁶⁹⁴ "Hansestaden Lybæk", *Motor* (1956) 1.

⁶⁹⁵ Bente og Hans Henriksen, 00.14.25-00.14.28.

⁶⁹⁶ Albert Svenning, 00.16.46-00.16.56.

5.4. Berlin

I kildernes konstruktion af koldkrigsturisme i BRD krystalliseres oplevelsen af Den Kolde Krig ved Harzens zonegrænse. Men som dette afsnit vil vise, kunne ferieoplevelserne indenfor rammerne af konflikten blive endnu større ved en storbyferie i Berlin. Da Tyskland blev delt i to stater i 1949, kom Berlin til at indtage en særlig rolle. Storbyen, der var verdens skueplads for subkulturer, film og modens udvikling indenfor tøj, litteratur og kunst i mellemkrigstiden,⁶⁹⁷ og hovedstaden for Det Tredje Rige under nazismen, fik igen verdens opmærksomhed, men nu under andre forudsætninger. Bonn var officielt BRD's hovedstad, men byen bliver ikke skænket meget opmærksomhed i kildematerialet – hverken i forhold til markedsføring eller turisters udvælgelse af turistdestinationer i BRD. Berlin indtog derimod en central rolle i markedsføring af BRD som feriedestination. Modsat markedsføringen af landets naturområder, der visuelt og tekstuel som vist blev markedsført under emnerne ro og den romantiske fortid, blev Berlin på den ene side som vist i kapitel 3 markedsført som en moderne storby, og på den anden side som dén by i verden, hvor turister kunne opleve Den Kolde Krig på helt tæt hold. Denne markedsføringsstrategi ses rettet mod internationale turister, mens markedsføringen mod vesttyskere har mere fokus på fornøjelse og byens natteliv.⁶⁹⁸

Markedsføringen af byen præges imidlertid i høj grad af opførelsen af muren 13. august 1961 og deler dermed fortællingen om Berlin i to perioder, nemlig før og efter muren.

5.4.1. Berlin før 13. august 1961

I starten af afhandlingens periode omtales Berlin forskelligt i kildematerialet. I guidebøgerne *Turen går til Tyskland* fra 1954 og *Vesttyskland* fra samme år præsenteres byen som en by inddelt i tre vestzoner og en østzone. Mens *Turen går til Tyskland*

⁶⁹⁷ Andersen, "Den nye kvinde" (2018), 86-87.

⁶⁹⁸ Pagenstecher, *Der bundesdeutsche Tourismus* (2003), 342.

beskriver dette i en mere neutral tone,⁶⁹⁹ er forfatterne til *Vesttyskland* ladet i ordene, og tøver med at sige, at de tre vestzoner udgør et af forbundslandene i BRD:

”Millionbyen er delt i en sovjetrussisk, en amerikansk, en britisk og en fransk sektor. De tre vestsektorer forvaltes i fællesskab af en tysk øvrighed og har omtrent samme karakter af et til den tyske forbundsrepublik hørende land, hvorimod den sovjetrussiske sektor er underkastet en særlig forvaltning, som er nært knyttet til den tyske demokratiske republik.”⁷⁰⁰

Få år senere i *Turen går til Tyskland* fra 1957 præsenteres byen visuelt på et kort over Tyskland på en ny måde (se kort 5.2).

Kort 5.2. Kort over de to tyske stater. På kortet er de enkelte delstater i både BRD og DDR inddelt med stiplede linjer. Gennem den visuelle fremstilling fremstår Berlin som én samlet by i lighed med Dresden, Halle, Stuttgart og Weimar. Ewerlöf m.fl., *Turen går til Tyskland* (1957), 8.

⁶⁹⁹ Ewerlöf og Withen (red.), *Turen går til Tyskland* (1954), 62.

⁷⁰⁰ Gottschalk og Gottschalk, *Vesttyskland* (1953), 3.

På kortet præsenteres BRD (skitseret som hvid) og DDR (skitseret som sort) med hver deres forbundslande illustreret gennem en stiplede linje. Visuelt gives indtrykket af, at Berlin var en samlet by, der delte hovedstadsstatus med Potsdam i Brandenburg. Hvor kortets intention sikkert har været at skabe overblik og klarhed, opnår dens udetaljerede udtryk den modsatte effekt. Delte Potsdam og Berlin egenskab af hovedstad i Brandenburg? Og var Berlin én by? Dette er forkert, idet Potsdam var hovedstad for den østtyske delstat Brandenburg, mens Berlin som bekendt var delt i to delstater.

Foruden den visuelle forvirrede præsentation af Berlin fremgår det heller ikke tydeligt af kildematerialet, at byens vestzoner hørte til BRD. Dette skifter imidlertid tre år senere i 1960, hvor forfatteren til *Turen går til Berlin* fra 1960 skriver: ”Berlins genopbygning [...] afspejler stort set det almindelige opsving i Vesttyskland”.⁷⁰¹ Teksten efterlader ikke læseren med informationer om, hvordan Vestberlin er blevet integreret i BRD, og det samme er tilfældet i 1964: ”Ifølge den vestberlinske forfatning er Berlin foruden en by også et Land og sender som sådan repræsentanter til Forbunds-
dagen i den vesttyske forbundsrepublikks provisoriske hovedstad Bonn.”⁷⁰²

Opdelingen af byen illustreres visuelt i *Turen går til Berlin* fra 1964 ved kort over byen inddelt i de fire sektorer, hvor samhørigheden mellem de vestlige sektorer illustreres gennem en hvid farve. Distancen til østsektoren illustreres med en fed streg, der markerer zonegrænsen gennem byen, og et kvadreret mønster, der udgør østsektoren. Inddelingen af byen bekræftes af et kort over 19 forvaltningsområder på hver side af sektorgrænsen.⁷⁰³ Byen iscenesættes som administrativt at være delt, hvilket bekræftes af guidebogens tekst, der formidler en by, hvor turisten uhindret ville kunne færdes på tværs af grænserne og ikke opleve gener. Mens turister frit kunne færdes i byen, var den altså delt op i andre henseender.

Ifølge *Turen går til Berlin* fra 1960 var Berlin en fredelig by, hvor turister kunne besøge både Vest- og Østberlin: ”Den tid er forbi, hvor pigtråd og opbrudte gader markerede grænsen mellem Øst- og Vestberlin. [...] [T]rafikken mellem de to bydele afvikles hurtigt og smertefrit – i hvert fald for turisternes vedkommende.”⁷⁰⁴ Udsagnet bekræftes visuelt på flere måder. I guidebogen vises et billede af en vagt med et

⁷⁰¹ Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 3.

⁷⁰² Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 11.

⁷⁰³ Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 7.

⁷⁰⁴ Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 27.

venligt ansigt, der læser i, hvad der må formodes at være chaufførens papirer (se billede 5.5). I baggrunden ses det amerikanske flag samt et af Vestberlins vartegn, Funkturm, der fortæller, at kvinden var på vej ind i vestsektoren. Mens dette billede i sin fortælling lægger vægt på, hvordan grænseovergange nemt kan krydses, skaber andre billeder fortællinger om en samlet by med udgangspunkt i turistattraktioner (se kort 5.3 og billede 5.6). På kort 5.3 bragt i *Turen går til Nordvesttyskland* fra 1959 ses turistattraktioner på begge side af zonegrænsen (her markeret med en stiplet linje). De fleste attraktioner befinder sig i Vestberlin, mens flere vigtige attraktioner i Østberlin såsom Museumsinsel og Treptower Park (her blot angivet som mindepark) og Stalin-Allé er angivet.⁷⁰⁵ Billede 5.6 bragt i *Turen går til Berlin* fra 1960 (og igen i *Turen går til Berlin* fra 1964⁷⁰⁶) giver også indtrykket af en samlet by, som turisten kunne opleve. Iagttagers perspektiv er fra Siegessäule, der er placeret i det daværende Vestberlin, og de fleste attraktioner befinder sig som i tilfældet med kort 5.3 i Vestberlin. Men af særlig interesse for turisterne er ifølge billedet højhusene på Stalin Allé, domkirken, rådhuset og Französisches Dom. Og netop Stalin Allé er også afbildet i guidebogen under afsnittet ”Ture i Østberlin”,⁷⁰⁷ der sammen med lister over hoteller, teatre og kabaretter i både Vest- og Østberlin⁷⁰⁸ giver læseren indtrykket af en by, der i forhold til oplevelse var lige fredelig på begge sider af zonegrænsen. Østberlin iscenesættes som en fredelig bydel gennem et idyllisk billede af Stalin Allé⁷⁰⁹ og i teksten: ”Treptower Park strækker sig ned til Spree, hvor udflugtsdamperne lægger til ved trafikpavillonen [...] Talrige østberlinere nyder her søndagen i det grønne [...]”⁷¹⁰

⁷⁰⁵ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 121. Fra 1946 til 1949 byggede Sovjetunionen et mindesmærke for de sovjetiske soldater, der faldt under slaget om Berlin i slutningen af Anden Verdenskrig. Parken, hvor mindesmærket blev placeret i, Treptower Park, opstod i 1876, men siden etableringen af mindesmærket for faldne soldater fra Sovjetunionen, er parkens navn blevet synonym med mindesmærket. Under Den Kolde Krig var Stalin-Allé en af Østberlins hovedgader, hvor vejen satte rammen for flere politiske parader.

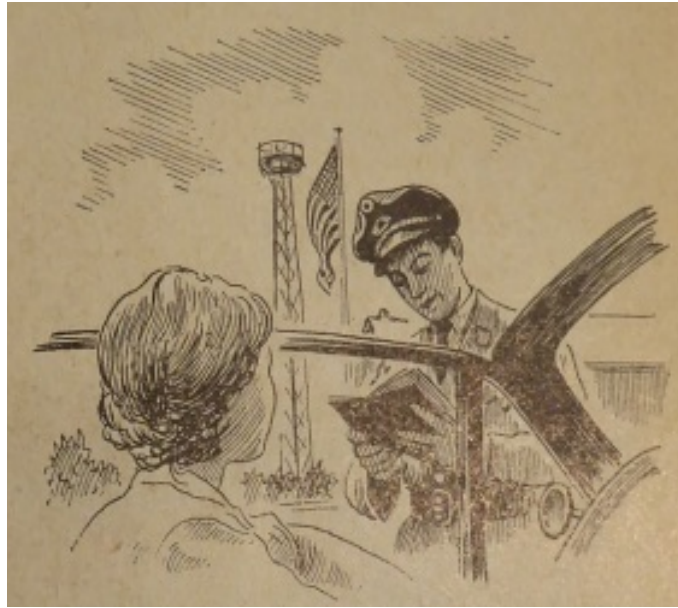
⁷⁰⁶ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 30-31. Forskellen mellem de to billeder er, at rigsdagsbygningen i 1964-udgaven er illustreret som genopbygget, mens den som det fremgår på billede 5.6 er illustreret som en ruin i 1960-udgaven.

⁷⁰⁷ Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), s. 20.

⁷⁰⁸ Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 20-22.

⁷⁰⁹ Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 36.

⁷¹⁰ Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 43.

Billede 5.5. En grænsevagt tjekker bilistens papirer, inden hun kører ind i Vestberlin kendetegnende ved det amerikanske flag og Funkturm i baggrunden. Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 11.

Kort 5.3. Kort over seværdigheder i Storberlin. Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvest-tyskland* (1959), 121.

Billede 5.6. Et panoramablik over Storberlin med turistattraktioner på begge sider af zonegrænsen. Modsat kort 5.3 kan grænsen mellem Øst- og Vestberlin ikke ses på billedet. Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 30-31.

Gennem *Turen går til Nordvesttyskland* fra 1959 og *Turen går til Berlin* fra 1960 blev en fortælling om Berlin som en delt men i oplevelsen en hel og fredelig by konstrueret, og en myte om en farlig by blev manet i jorden:

”Er det farligt at tage til Berlin? Berlin er blevet kaldt en frontby i den kolde krig, og man taler om ”livet på en krudttønde” [...] Med naturligt forbehold overfor storpolitiske temperatursvingninger må man fastslå, at Berlin hverken er mere eller mindre ”farlig” end en hvilken som helst anden europæisk storby.”⁷¹¹

Ifølge guidebogen var byen altså ikke mere farlig end andre storbyer på dette tidspunkt, hvor frygten for udbruddet af en atomkrig var en del af hverdagen.⁷¹²

I konstruktionen af fortællingen om en fredelig by, konstruerer guidebøgerne også en fortælling om et Berlin for turister, og et Berlin for indbyggerne. Det ses i form af afsnit i guidebøgerne såsom ”Turistens Berlin”⁷¹³, og det ses i beskrivelsen af byen:

⁷¹¹ Hammerby, *Turen går til Berlin*, (1964) 4.

⁷¹² Joanna Bourke belyser i *Fear. A Cultural History* med fokus på den angelsaksiske verden, hvordan befolkninger og samfund var præget af angsten for en ny krig efter Anden Verdenskrig og at denne ville indebære atomvåben. Bourke belyser endvidere, at frygten var så stor, at blot en trussel om et angreb ville have udløst massepanik. Bourke, *Fear* (2005), 255-287. Danmark var her ingen undtagelse og både på regeringsniveau og befolkningsniveau blev frygten for og konsekvenserne af en atomkrig diskuteret. Petersen, m.fl., *Velfærdsstatens storhedstid* (2012), 37.

⁷¹³ Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 122. Det samme er også tilfældet i de andre *Turen går til*-guidebøger, her er virkningen dog ikke nær så dramatisk som i *Turen går til Berlin*-guidebøgerne. Se for eksempel Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Sydvesttyskland* (1959), 68.

”I det Berlin, som turisten kommer til at kende, er ”livet på krudttønden” forlængst blevet en vane.”⁷¹⁴ Marion Markwick peger på, at en opdeling af et geografisk sted i en verden for turister og en verden for lokalboende er kendetegnende ved turismefeltet. Ifølge Markwick ønsker turister at opleve lokalkulturen, eller det som hun definerer som *backstage realities*,⁷¹⁵ for det er i oplevelsen af netop lokalkulturen, at det autentiske opleves. Dette argument deler MacCannell,⁷¹⁶ og han argumenterer i tråd hermed, at turistattraktioner bygges op omkring netop turistens ønske om de autentiske oplevelser.⁷¹⁷ Mens tesen stemmer overens med turistens oplevelser i for eksempel ølkælderen Zillerthal i Hamborg,⁷¹⁸ synes det modsatte at være tilfældet, når kilderne omhandler Berlin. Her forsøger guidebøgerne at lægge en distance til lokalbefolkningens hverdag – og dermed turisternes adgang til backstage realities – via skabelsen af et rum til turister fri for politik. I fortællingen om Berlin lægges for eksempel vægt på, at turisterne ikke ville opleve Vestberlin som indespærret grundet byens store areal modsat lokalbefolkningen, der var fanget ”i det røde hav”.⁷¹⁹

Men hvordan blev byen faktisk oplevet af turisterne? I de nævnte kilder konstrueres en normativ fortælling, og byen iscenesættes på en bestemt måde, men disse kilder kan ikke fortælle, hvordan den enkelte turist oplevede den. Hans Henriksen var i 1960 på ferie med sin familie i Berlin, hvor de camperede lidt udenfor centrum i Vestberlin. Han oplevede byen som en samlet by, hvor det var udseendet på de to bydele, der afslørede opdelingen af byen. I Vestberlin var flere bygninger genopbygget og shoppinggaden Kurfürstendamm med dens mange butikker, stormagasiner og overflod af varer imponerede Hans Henriksen, mens han husker Østberlin som grim og fattig. Som turist benyttede Hans Henriksen og hans familie, hvad Hans Henriksen husker som åbne passager mellem Vest- og Østberlin, og de tog på tur i Østberlin. Men Hans Henriksen husker også, at indbyggerne i byen frit kunne færdes i de to bydele: ”[...] når vestberlinerne [...] skulle gå i byen om aftenen, så fik de meget mere for deres penge, når de kørte over i Østberlin [...]”⁷²⁰, og ”[...] østberlinerne [...]

⁷¹⁴ Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 4.

⁷¹⁵ Markwick, ”Postcards from Malta” (2001), 417.

⁷¹⁶ MacCannell, *The Tourist* (2013), 96.

⁷¹⁷ MacCannell, *The Tourist* (2013), 110.

⁷¹⁸ Hans Henriksen. 19610034-Reeperbahn-Zillertal. Fotografi og Hans Henriksen. 19610035-Reeperbahn-Zillertal. Fotografi.

⁷¹⁹ ”Berlin. Den delte by”, *Motor* (1961) 5.

⁷²⁰ Bente og Hans Henriksen, 00.46.03-00.46.10.

arbejdede jo ovre i Vestberlin, ik’? Og tog s-toget hver dag, ik’? For der var lønningerne bedst, ik’?”⁷²¹ Dette minde bekræftes af artiklen ”Berlin” bragt i *Motor* i 1965: ”Før muren blev rejst, fik de unge østberlinske piger ordnet hår i Vestberlin, og de købte helst også deres tøj der.”⁷²² Den aktivitet og trafik, der foregik over zonegrænsen, som flere forskere peger på, gengives her i nogle af kilderne.⁷²³ Hvor guidebøgerne konstruerede en fortælling om Berlin som en fredelig by for turisterne, fik Hans Henriksen også det indtryk, at det var en fredelig by for indbyggerne – i hvert fald før murens opførelse.⁷²⁴

Det var imidlertid ikke alle danske turister, der delte Hans Henriksens harmoniske oplevelse af byen. 26. juni 1961 skrev Margrethe hjem, at ”[...] Berlin var en helt stor Oplevelse, med en helt ejendommelig Atmosphäre. Overalt en vis Utryghed [...]”⁷²⁵ Margrethe skrev postkorthilsnen få uger før murens opførelse uden at ane, hvad der senere på sommeren ville ske. På samme måde bragte *Motor* i marts 1961 artiklen ”Berlin. Den delte By”⁷²⁶ med en fortælling lignende Margrethes. I artiklen defineres en skarp kontrast mellem Vest- og Østberlin gennem beskrivelser af byen. Vestberlin beskrives som en by med flotte grønne områder, ”[...] de flotteste forretninger [...] elegante berlinerinder, [...] mange flotte biler og om aftenen de brogede farver fra neonreklamerne [...]”⁷²⁷ Østberlin beskrives derimod som en by, hvor turisten blev budt velkommen af ruiner, og Stalin Allé, der i *Turen går til Berlin* fra 1960 blev illustreret som en flot, stor vej med smukke, store ejendomme omgivet af træer, beskrives som mennesketom, og ”[...] hvor der er blevet bygget store, kaserneagtige beboelsesejendomme i bedste Moskvastil. Her er butikker statsdrevne, og de mange plakater indeholder en særlig slags reklame – politiske slagord og opråb.”⁷²⁸ Det eneste sted i Østberlin, hvor turisten ville kunne finde charme, var ved operaen på Unter den Linden, hvis han vel og mærke havde været der, før krigens bombardementer ødelagde

⁷²¹ Bente og Hans Henriksen, 00.44.59-00.45.06.

⁷²² ”Berlin”, *Motor* (1965) 3.

⁷²³ Lindenberger, ”Divided, but Not Disconnected” (2010), 13 og 22.

⁷²⁴ Bente og Hans Henriksen, 00.46.25-00.46.49.

⁷²⁵ ”Stammheim”, 26/6 1961.

⁷²⁶ ”Berlin. Den delte by”, *Motor* (1961) 5.

⁷²⁷ Ibid.

⁷²⁸ Ibid.

området, for "[n]utiden skaber uhygge, og trykkethed med sin fattigdom og sine udbombede huse [...]"⁷²⁹

Artiklens formål med denne skarpe sondring mellem Vest- og Østberlin lader ikke til at være at afskrække turisten fra at tage på ferie i byen, tværtimod. På samme måde som med den dramatiske iscenesættelse af zonegrænsen er den dramatiske beskrivelse af forskellen mellem Vest- og Østberlin et middel til at lokke turisterne til Berlin. For "[f]orskellen mellem Østberlin og Vestberlin er så chokerende, at man ikke kunne ønske sig bedre anskuelsesundervisning – og man kan få den praktisk talt på dørtærsklen til vort fredelige velfærdsland."⁷³⁰ *Motor*-artiklen argumenterer gennem sin dramatiske fortællingskonstruktion således for det samme som guidebøgerne. I Berlin kunne turisterne opleve zonegrænsen og konsekvensen af den på en helt unik måde. Hvad forfatterne til *Motor* og guidebøgerne imidlertid ikke vidste var, at denne oplevelse ville blive endnu større og endnu mere ikonisk for Berlin, da muren blev opført 13. august 1961.

5.4.2. Berlin efter 13. august 1961

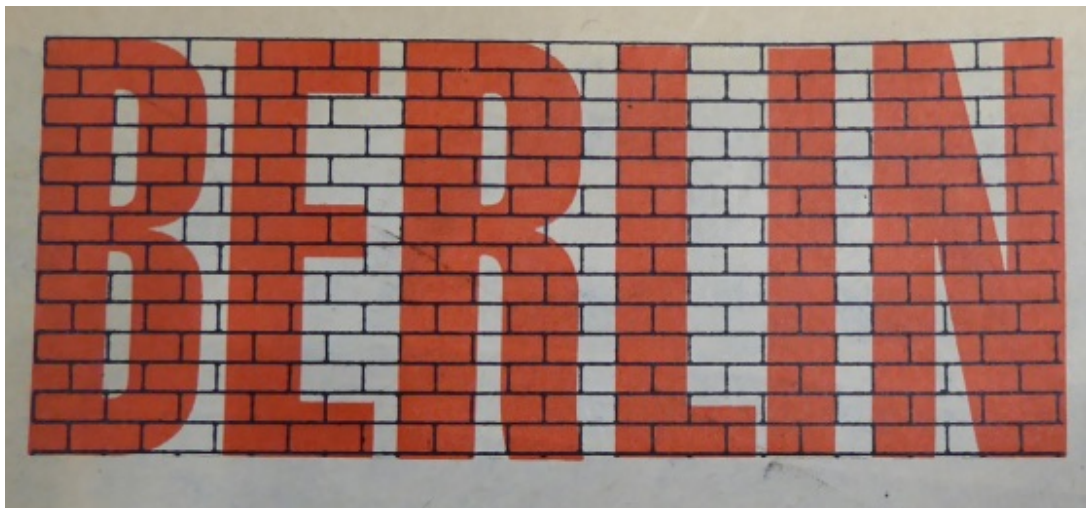
29. august 1963 skrev Ib og Tante Misse et postkort hjem til familien Gautvig i København: "i dag til form[iddag, JA] var vi (?) ude at se lidt paa Byen. bl. ved Muren."⁷³¹ I en guidebog et år senere kunne man læse: "Krigen har gjort Berlin fattig på historiske mindesmærker. Til gengæld er byen rig på historiske steder, ikke mindst fra vor egen tid."⁷³² Og endnu et år efter, i 1965, bragte *Motor* artiklen "Berlin", hvor titlen var skrevet på en baggrund af mursten (se billede 5.7).

⁷²⁹ Ibid.

⁷³⁰ Ibid.

⁷³¹ "Berlin. Café Kranzler am Kurfürstendamm", 29/8 1963.

⁷³² Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 5.

Billede 5.7. Artiklens titel skrevet på en baggrund af mursten, hvorved muren i Berlin får en central visuel og tekstuel rolle i artiklen og dermed i defineringen af Berlin som europæisk storby. "Berlin", *Motor* (1965) 3.

Der var ingen tvivl om, at muren i Berlin kort tid efter dens opførelse var blevet turistattraktion nummer et i byen. Men med murens opførelse blev en opdeling af byen i endnu højere grad tydelig i fysisk såvel som metaforisk forstand. Enkelte steder i kilderne udtrykkes stadig et ønske om et genforenet Berlin (og dermed Tyskland),⁷³³ men den fysiske deling af byen gennem en mur giver indtrykket af en permanent delt by: "Berlin er i virkeligheden to byer – siden den 13. august 1961 skilt fra hinanden."⁷³⁴ Og var en kommende turist usikker på, hvor skarpt opdelt byen blev ved murens opførelse, sammenligner en *Motor*-artikel de to berlinske bydele med forskellen på og den ideologiske afstand mellem de to fjender USA og Cuba: "To byhalvdele, der har så lidt med hinanden at skaffe som to byer i fjerntliggende lande, Washington og Havana for eksempel."⁷³⁵ Hvor der før 1961 var kontakt og trafik over zonegrænsen ifølge

⁷³³ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 5.

⁷³⁴ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 64. Citatet er tilføjet til følgende sætning fra *Turen går til Berlin* fra 1960: "På et altoverskyggende punkt indtager Berlin i dag en særstilling. Den tidligere rigshovedstad er efter krigen blevet et spejlbillede på det spaltede Tyskland og dermed i videre forstand af vor spaltede verden." Hammerby og Meyer, *Turen går til Berlin* (1960), 3.

⁷³⁵ "Berlin", *Motor* (1965) 3. Det skal her bemærkes, at artiklen er skrevet efter Cubakrisen i 1962, hvor fjendtlige relationer mellem USA og Cuba var tæt på at udløse en ny verdenskrig. Holloway, "Nuclear Weapons and the Escalations of the Cold War" (2010), 394-395. Derfor giver det mening i 1965 at vise den store forskel mellem Vest- og Østberlin gennem en sammenligning af Washington D.C., USA, og Havanna, Cuba.

kilderne, var dette ikke tilfældet efter murens opførelse: ”Splittelsen er så dybtgående, at man end ikke kan telefonere fra den ene bydel til den anden.”⁷³⁶

Byen var imidlertid ikke kun delt fysisk, i kildematerialet iscenesættes byen – i lighed med før murens opførelse – som en by delt i metaforisk forstand. Der var en by for indbyggerne og en by for turisterne:

”Ved Berlin-muren mødes to verdener: Øst og Vest. Denne grænse er (med begrænsede undtagelser) uoverstigelig for Berlins egne indbyggere, men den *åbner* sig for turisten. De to politiske ideologier og økonomiske systemer, der mødes ved muren, er hver for sig indstillet på at give byens gæster det bedst mulige indtryk af deres fortræffelighed.”⁷³⁷ (Min fremhævelse.)

Mens indbyggerne ikke kunne bevæge sig frit rundt i Storberlin, som er betegnelsen for såvel Vest- som Østberlin i *Turen går til Berlin* fra 1964,⁷³⁸ var det ifølge samme guidebog intet problem for turisterne. De kunne krydse grænsestationen Checkpoint Charlie, der var en af grænseovergangene mellem Vest- og Østberlin,⁷³⁹ og en ny by ville åbne sig for dem.

Ved at sætte fokus på det uproblematiske ved at krydse muren nedvurderer kilderne på samme måde som kilderne fra før 13. august 1961 den politiske situation, som byen befandt sig i, og som kunne være farlig for turisterne. En årsag til nedvurderingen af spændingen kan findes i kildernes form og formål. Qua *Motor*-artiklerne og dermed også FDM er det sandsynligt, at artiklerne var med til at sælge ferier til Berlin. FDM havde ikke interesse i at beskrive grænseovergangene i Berlin i et negativt lys, da det måske ville skræmme potentielle turister væk. På samme måde blev *Turen går til Berlin* trykt til interesserede tysksproglige læsere, hvorved forlaget nok heller ikke havde interesse i at skrive negativt om Berlin. Men et er, hvad kildernes aktører havde som formål, noget andet er, hvordan det reelt var. Oplevede turisterne det for eksempel gnidningsløst at køre igennem Checkpoint Charlie?

I 1965 var Hans Henriksen igen i Berlin med sin familie. Han husker ikke store bureaukratiske problemer ved at køre igennem grænseovergangen, men han husker

⁷³⁶ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 4.

⁷³⁷ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 3.

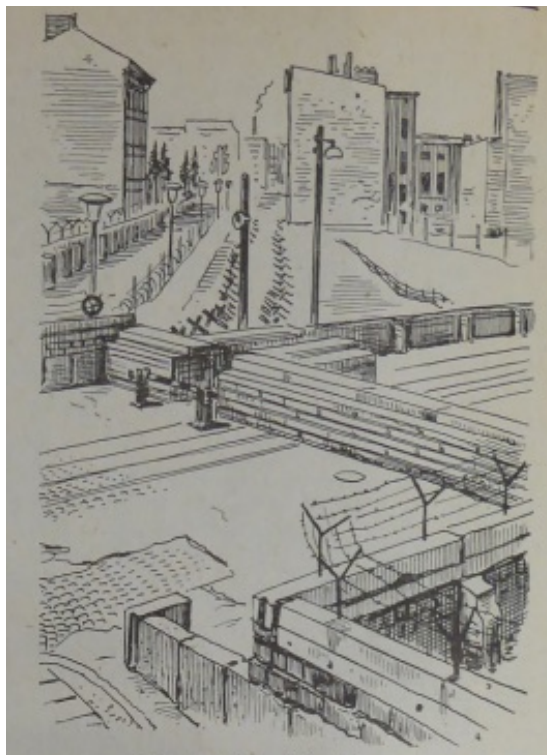
⁷³⁸ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 4.

⁷³⁹ Grænseovergangene reduceres til syv: Friedrichstraße, Bornholmerstraße, Chausseestraße, Invalidenstrasse, Heinrich-Heine-Straße, Oberbaumbrücke, Sonnenallee. Flemming, *Die Berliner Mauer* (2008), 8.

den spændte stemning, de mange grænsevagter, og den snoede vej igennem grænseposten: ”Der var vi igennem Checkpoint Charlie, det virkede jo uhyggeligt. Med beton og jeg ved ikke hvad. Man skulle køre sådan her for at komme igennem, ik’? [Hans Henriksen tegner en snoet vej med sin finger på bordet, som vi sidder ved, JA].”⁷⁴⁰ For turister var det altså muligt at krydse grænsen, men det var ikke så rosenrødt som kilderne beskriver det: ”Udlændinge kan kun komme ind i Østberlin med S- eller U-banen eller ved det såkaldte ”Checkpoint Charlie” i Friedrichstrasse, men det går smertefrit.”⁷⁴¹ Fysisk gik det smertefrit for Hans Henriksen og hans familie, men følelsesmæssigt var det ingen positiv oplevelse. Den visuelle iscenesættelse af grænseovergangene i Berlin konstruerer en fortælling, der er i tråd med Hans Henriksens oplevelse og i modsætning til den tekstuelle iscenesættelse (se billede 5.8). På billede 5.8 er den varme og imødekommenhed, som billede 5.5 udstråler, væk. Der er ingen mennesker at se, hvilket gør billedet upersonligt, og den store mur med pigtrådshegn og ingenmandsland gør billedet goldt. Den hyggelige stemning er væk, og den homogene by, som kildematerialet før 1961 beskrev, var ikke at finde mere. Den var blevet delt af en mur.

⁷⁴⁰ Bente og Hans Henriksen, 00.46.25-00.46.50.

⁷⁴¹ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 4.

Billede 5.8. Grænseovergangen mellem Vest- og Østberlin. Mens billedet fra *Turen går til Berlin* i 1960 var præget af varme og en venlig stemning, er det modsatte tilfældet i *Turen går til Berlin* fra 1964, hvor muren og et mennesketomt område udtrykker kulde, distance og fjendskab. Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 10.

5.4.2.1. Hen til muren

Ud fra Hans Henriksens fotografier fra den førømtalte ferie i 1965 kan tre måder lokaliseres, hvorpå familien oplevede muren og opdelingen af byen fra Vestberlins side på, nemlig hen til muren (dette afsnit), gennem muren (afsnit 5.4.2.2) og overvågning qua muren (afsnit 5.4.2.3). På billede 5.9 afslører skiltene tekst, at familien tog ud til en grænseovergang mellem den amerikanske og den sovjetiske zone udenfor byen: "Achtung! Hier beginnt die Sowjetzone"⁷⁴², og "You are leaving the American sector. Sie verlassen den amerikanischen Sektor."⁷⁴³ Bemærkelsesværdigt er det, at en campingplads lå så tæt på zonegrænsen, men indenfor rammerne af turisme og ferieoplevelser er det imidlertid sandsynligt, at det for nogen turister kun var et plus at bo så tæt på grænsen til DDR. Mens Hans Henriksen ikke kan huske, hvilken grænseovergang

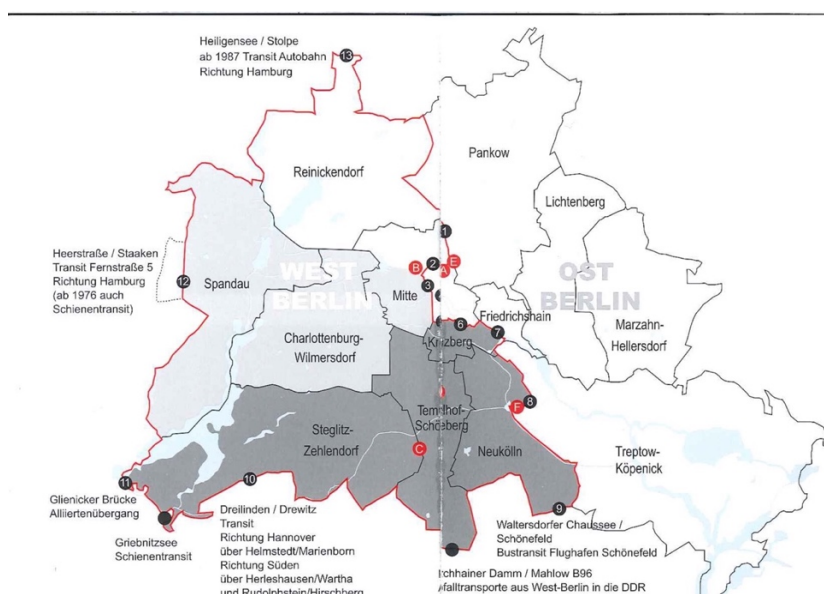
⁷⁴² Billede 5.9.

⁷⁴³ Ibid.

familien besøgte, og at han i dag har gemt billedet under titlen ”Nær Wandsee a” på sin computer, indikerer skiltet i højre side af billedet fotografiets geografiske lokation: ”Zu den Häusern Stubenrauchstraße”, hvilket viser at familien besøgte grænseovergangen ”Griebnitzsee” syd for Wannsee (se kort 5.4: Kort over grænseovergange i Berlin).

Billede 5.9. Ved grænseovergangen ”Griebnitzsee” syd for Wannsee. Vejskiltet i venstre side af fotografiet viser, at familien Henriksen var ude ved grænseovergangen ”Griebnitzsee” syd for Wannsee. Bag vejskiltet ses en campingplads. Hans Henriksen. *Nær wandsee a*. Fotografi.

Kort 5.4. Kort over grænseovergange i Berlin. Borgelt og Jost, *Mauerübergänge Berlin* (2010), 64-65.

Billede 5.10. Et blik ind i Østberlin fra et plateau langs muren. Dette plateau stod på Bernauer Straße. Hans Henriksen. *Bernauerstrasse f.* Fotografi.

Billede 5.11. Et af plateauerne i Vestberlin langs med muren på Bernauer Straße. Hans Henriksen. *Bernauerstrasse d.* Fotografi.

På billede 5.9 er det kun skiltene, der afslører, at Øst og Vest mødtes her, og som sådan eksisterer ingen politisk ladning i skiltene sprog eller tegn på, at det var en grænseovergang mellem to fjender. På billede 5.10 vidner skiltet placeret i venstre hjørne i Østberlin derimod om kampen mellem Øst og Vest: "Warum so unbequem? Sie sehen mehr. Sie erfahren die Wahrheit. Sie können objektiver berichten, wenn Sie die Hauptstadt der DDR, Berlin, selbst besuchen!"⁷⁴⁴ Gennem skiltet talte den østtyske stat direkte til de folk, der stod på opstillede stilladser (se billede 5.11) og kiggede ind i Østberlin. Dette skilt var ikke enestående, men derimod fandtes skilte rettet mod Vesten langs hele muren.⁷⁴⁵

Måske godt hjulpet af billederne husker Hans Henriksen, hvordan han og familien stod og kiggede ind i Østberlin: "Det var sådan en attraktion for mig og skægt for turister. Vi var oppe og kigge ik'? Så kunne man se derind, ik'? [...] I første sals højde, ik'?"⁷⁴⁶ Foruden at stå ansigt til ansigt med fjenden kan en årsag til Hans Henriksens store oplevelse også være, at her oplevede Hans Henriksen og familie en del af det, som de hjemmefra havde hørt så meget om og levet med. Den Kolde Krig var nemlig ikke kun en storpolitisk konflikt på statsniveau, den fyldte også mentalt hos befolkningerne i såvel Danmark som i andre lande.⁷⁴⁷ Danskere blev mødt med konflikten mange steder i deres hverdag, for eksempel gennem bøger, i skolen og i sange,⁷⁴⁸ og i 1962 blev pjecen "Hvis krigen kommer" husstandsomdelt.⁷⁴⁹ Den Kolde Krig var en linse, som hverdagen blev forstået og levet igennem, hvorfor det også kun var naturligt at stille sig op på plateauer langs muren i Berlin (se billede 5.11) eller opsøge de steder, hvor tyskere omkom under flugten fra Øst til Vest (se billede 5.14), når man var på ferie i Berlin. For nogle kan det også have været hovedårsagen til at tage på ferie i byen i første omgang. Mens de nævnte steder materialiserede Den Kolde Krig, gjorde Brandenburger Tor mere end det. Som billede 5.13 viser, oplevede Hans Henriksen med familie også her muren tæt på, men for Hans Henriksens forældres generation var Brandenburger Tor også et direkte bindeled til nazismen og Anden Verdenskrig, idet

⁷⁴⁴ Hans Henriksen. *Bernauerstrasse f.* Fotografi.

⁷⁴⁵ Hansen og Wegner Friis, *Berlin og den kolde krig* (2015), 59.

⁷⁴⁶ Bente og Hans Henriksen, 00.48.04-00.48.14.

⁷⁴⁷ Petersen og Sørensen: "Den Kolde Krig på hjemmefronten" (2004), 8 og Hogg, "The family that feared tomorrow" (2012), 535.

⁷⁴⁸ Petersen og Sørensen: "Den Kolde Krig på hjemmefronten" (2004), 7 og 10-11.

⁷⁴⁹ Bærholm m.fl.: "Hvis krigen kommer" (2004), 161.

Brandenburger Tor lagde kulisse til mange nazistiske demonstrationer og taler. I dag husker Hans Henriksen også Brandenburger Tor for den amerikanske præsident Ronald Reagans tale foran porten i 1987,⁷⁵⁰ hvilket viser hvordan fortællinger skabes af ens egen og verdens udvikling, og hvordan mennesker læser hændelsesforløb og begivenheder ind i billeder før, under og efter de er blevet taget.

Fra platformene langs med muren kunne turister iagttage mennesker på gaderne, se hvilke butikker, der fandtes, og nærmest kigge ind i lejligheder.⁷⁵¹ På grund af opstillingen af plateauer hævet flere meter over muren, forekom plateauerne som klassiske udkigsposter i andre turistsammenhænge, for eksempel udkigsposten Skywalk i den amerikanske nationalpark Grand Canyon, hvor den vældige, imponerende kløft er turisternes betragtningsobjekt. Som det fremgår af billede 5.10 og billede 5.12, blev indbyggerne i Østberlin turisternes betragtningsobjekt, når de betragtede livet i Østberlin. Som nævnt i kapitel 1 tillægger Larsen og Urry det stor betydning, hvad og hvordan turister iagttager. Hvis turister observerer individer på samme måde som et landskab og derigennem objektiverer dem, kan det føles meget påtrængende, nærgående og forstyrrende for den gruppe mennesker, der iagttages.⁷⁵² Ud fra billede 5.10 og billede 5.12 vil jeg argumentere for, at dette var tilfældet, når turister iagttog østberlinere fra plateauer langs muren. Som det kan ses på billederne havde flere lejligheder trukket gardinerne for. En årsag hertil kan være, at de ikke ønskede, at fremmede mennesker iagttog dem som dyr i et bur.

⁷⁵⁰ Bente og Hans Henriksen, 01.23.02-01.23.10.

⁷⁵¹ Mindre plateauer fandtes også. Hansen og Wegner Friis, *Berlin og den kolde krig* (2015), 58.

⁷⁵² Larsen og Urry, *The Tourist Gaze 3.0* (2011), 61.

Billede 5.12. Et kig ind i Østberlin fra Bernauer Straße. I flere af lejlighederne var gardi-
nerne trukket for. Hans Henriksen. *Bernauerstrasse e.* Fotografi.

Billede 5.13. Brandenburger Tor og muren, der delte Berlin i Øst og Vest. Hans Henriksen.
Brandenburger Tor. Fotografi.

Ikke alle, der flygtede, nåede friheden som Søren Pedersens kammerater Diethard og Ekkehard. For mange endte flugten i et fængsel eller med døden. Mellem 1958 og 1989 blev 69.229 personer dømt for flugtforsøg.⁷⁵³ Hvor mange, der omkom under en flugt, hersker der stor usikkerhed omkring. Nogle forskere estimerer, at mindst 270 døde ved muren i Berlin, mens andre vurderer, at det var omkring 1000.⁷⁵⁴ Ved de steder, hvor borgere omkom under flugtforsøg, blev mindesmærker opsat (se billede 5.14 og billede 5.15), og ud fra en sammenligning af flere private fotografier ses, at mindesmærket på billede 5.14 var et klassisk udflugtssted for turister.⁷⁵⁵ I lighed med zonegrænsen og muren blev udvalgte steder langs med grænsen turistdestinationer. Disse mindesmærker stod som symboler for dem, der havde forsøgt at flygte ud i friheden, og for de mange indbyggere, der ønskede at leve et liv i frihed. Ved at tage rundt og se disse steder, hører ferierne i Berlin under dark tourism og turisters koldkrigsspænding fik en yderligere dimension: et indirekte møde med døden.

På billede 5.14 ses også, at ejendommens vinduer blev muret til. I tiden efter murens opførelse flygtede mange østtyskere gennem de bygninger, der stod langs med grænsen som dette hus på Bernauer Straße. I første omgang blev vinduerne muret til, mens huset blev revet ned i 1966 med formålet at øge afstanden mellem Øst og Vest.⁷⁵⁶ Da Hans Henriksen og hans familie så ejendommen med de tilmurede vinduer, materialiserede den imidlertid den metafor, som Hans Henriksen hørte østtyskere bruge om at bo i Østberlin: ”De lokale DDR-borgere, [...] de var kede af [...] at leve i sådan et fængsel.”⁷⁵⁷

⁷⁵³ Blandt de dømte var ikke kun borgere, der blev fanget under akten, men også borgere, der blev arresteret for planlægning af en flugt. Borbe, *Die Zahl der Opfer des SED-Regimes* (2010), 30.

⁷⁵⁴ Borbe, *Die Zahl der Opfer des SED-Regimes* (2010), 34.

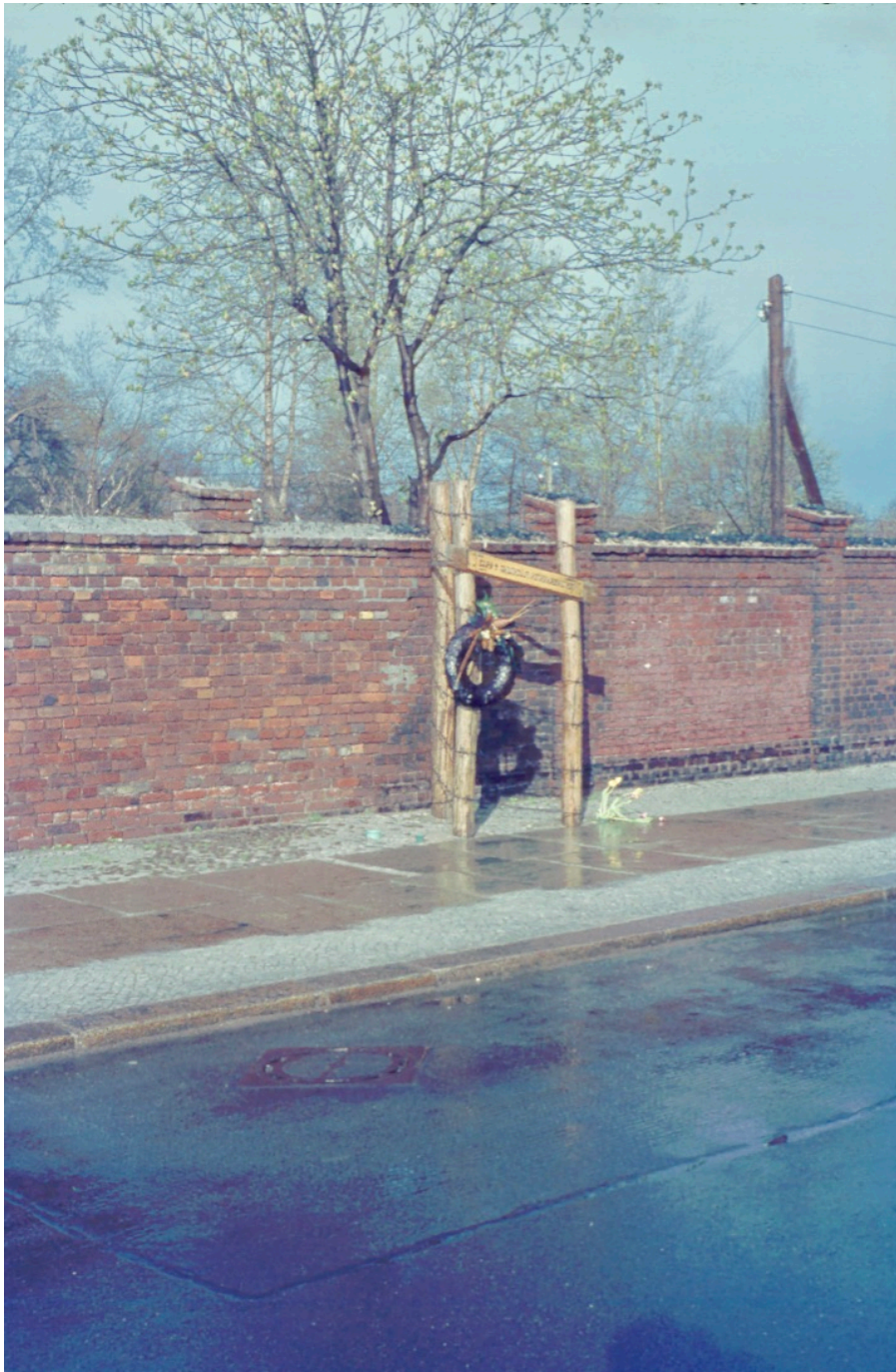
⁷⁵⁵ Hansen og Wegner Friis, *Berlin og den kolde krig* (2015), 45.

⁷⁵⁶ Hansen og Wegner Friis, *Berlin og den kolde krig* (2015), 45-46.

⁷⁵⁷ Bente og Hans Henriksen, 00. 50.39-00.50.48.

Billede 5.14. Bernauer Straße i Berlin forvandlet til mindested for ofre for flugtforsøg. Kort tid efter familien Henriksens besøg i byen blev bygningen revet ned. Hans Henriksen. *Bernauerstrasse b.* Fotografi.

Billede 5.15. Endnu et mindested langs Bernauer Straße. Hans Henriksen. *Bernauerstrasse c.* Fotografi.

Som kilde viser fotografiernes motiver, hvad fotografen, på tidspunktet hvor billedet blev taget, var optaget af, og det kan dermed vise en families samtidige interesser på en ferie. Familien Henriksens feriefotografier afslører, at familien også foretog sig

andre ting end at besøge turistdestinationer forbundet med Den Kolde Krig, for eksempel shopping på Kurfürstendamm.⁷⁵⁸ Ud fra antallet af fotografier omhandlende Den Kolde Krig og fra Hans Henriksens fortælling optog konflikten imidlertid familien meget. Hans Henriksens erindringer er imidlertid også formet af, hvad der senere skete i hans liv, og derfor kan nogle minder træde klarere frem end andre. For eksempel husker Hans Henriksen måske besøgene langs med og gennem muren bedre end indkøb på Kurfürstendamm, fordi det var en oplevelse ulig den hjemme i Danmark, og fordi grænser generelt var et gennemgående emne i Bente og Hans Henriksens interview. I interviewet fortæller de om ferier i et land delt i to stater, og at de engang blev tilbageholdt ved den vesttyske grænse til Schweiz. Politiet mistænkte Hans Henriksen for at være et medlem fra die Rote Armee Fraktion (RAF)⁷⁵⁹ og gennemsøgte derfor bilen og udspurgte såvel Bente som Hans Henriksen, indtil de var forvisset om, at Hans Henriksen blot var en dansk familiefar på ferie.⁷⁶⁰ I særligt Hans Henriksens fortælling var BRD først og fremmest et ferieland, hvor turister var påvirket af zonegrænsen og forholdet mellem de to tyske stater på godt og ondt.

5.4.2.2. Gennem muren

Hans Henriksen og hans familie nøjedes ikke kun med at udforske grænsen set og oplevet fra Vestberlins side. Ligesom mange andre⁷⁶¹ kørte de som nævnt også gennem muren og brugte en dag i Østberlin, som guidebøgerne anbefalede deres læsere. I *Turen går til Berlin* fra 1964 var opstillet et program for ferier på henholdsvis tre og syv dage i storbyen. I programmet for ferien på tre dage anbefaler guidebogen læseren at tage på en bustur i Østberlin en formiddag, mens en hel dag er afsat til sightseeing i Østberlin i ferien på syv dage. Her foreslås foruden sightseeing med bus også en spadseretur og en tur i teateret.⁷⁶²

Hans Henriksen husker, at familien gik på Karl Marx Allé⁷⁶³, og fotografier fra ferien viser, at de også så andre dele af Østberlin. Familien startede som allerede nævnt

⁷⁵⁸ Hans Henriksen. *Kurfürstendamm*. Fotografi.

⁷⁵⁹ RAF blev stiftet af Andreas Baader, Gudrun Ensslin, Horst Mahler og Ulrike Meinhof og var en del af en venstreorienteret terrorbevægelse, der vandt frem i 1960'erne i den vestlige verden. Gennem væbnet kamp ønskede gruppen at ændre samfundet. Herbert, *Geschichte Deutschlands* (2014), 923-929.

⁷⁶⁰ Bente og Hans Henriksen, 00.01.03-00.01.05.

⁷⁶¹ Hansen og Wegener Friis, *Berlin og Den Kolde Krig* (2015), 68.

⁷⁶² Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 30-31.

⁷⁶³ Karl Marx Allé var det tidligere Stalin Allé.

med at køre igennem Checkpoint Charlie og fortsatte op ad gaden, som grænseovergangen lå på, nemlig Friedrichstraße (se billede 5.16), hvorefter de besøgte Karl Marx Allé og området omkring Alexander Platz.⁷⁶⁴ Ved en sammenligning med en af familiens billeder fra Vestberlin giver billede 5.16 indtrykket af en tom gade. Foruden to personer i venstre side af fotografiet, vidner kun parkerede biler om menneskelig aktivitet. Husene står i forfald og bekræfter udsagnet om, at Østberlin blev oplevet som fattigere end Vestberlin. Et billede fra Vestberlin, som familien også tog, vidner dog om, at turister i 1965 også kunne opleve dette i Vestberlin (se billede 5.17). Afgørende for perceptionen af fotografier er således, hvilken kontekst de bliver sat i.

Billede 5.16. Friedrichstraße i Østberlin. Billedets motiv viser en forholdsvis tom gade med parkerede biler og to udbrændte bygninger højst sandsynligt forårsaget af angreb under Anden Verdenskrig. Hans Henriksen. *Østberlin Friedrichstrasse*. Fotografi.

⁷⁶⁴ Bente og Hans Henriksen, 0.47.29-0.47.41 og Hans Henriksen. *Østberlin*. Fotografi.

Billede 5.17. Hans Henriksens mor på en ukendt gade i Vestberlin. Hans Henriksen. *Vestberlin d.* Fotografi.

Men hvorfor tage billeder som billede 5.16 og billede 5.17? Blev billedet af den livløse Friedrichstraße mon taget for at huske og iscenesætte, hvor livløs Østberlin var? Men hvad så med billede 5.17? Dette billede udtrykker også en livløs og fattig stemning, og hvad vigtigere er: det blev taget i Vestberlin. Ifølge Urry tager turister billeder af de objekter og i det perspektiv, som de er formet af gennem forskellige medier hjemmefra såsom aviser, fjernsyn og rejsebureauers salgsmaterialer.⁷⁶⁵ I forhold til de pågældende billeder, betyder det, at Hans Henriksen og hans familie havde en forventning – formet af medier derhjemme – om at opleve en øde by ved et besøg i Østberlin, og dermed også tog billedet af det som bevis for, at de havde set det. Måske har de endda haft blikket rettet mod ødelagte bygninger og tomme områder, da de ifølge Urry forventede at se dette. Måske blev billede 5.17 taget på grund af fotografens og/eller familiens overraskelse over, at sådan så Vestberlin også ud. Vestberlin anno 1965 var ikke kun nye bydele med højhuse og hektiske Kurfürstendamm med mange butikker. Det var også tomme grunde og triste halvødelagte bygninger.

⁷⁶⁵ Larsen og Urry, *The Tourist Gaze 3.0* (2011), 179.

Billede 5.18. Byggeplads i Østberlin. I baggrunden ses nye bygninger og endnu ikke genopbyggede ejendomme fra krigens tid. Hans Henriksen. *Østberlin*. Fotografi.

På samme måde som billede 5.17 forevige en del af Vestberlin, som ikke fandtes i markedsføringsmaterialet henvendt til danske turister, forevige billede 5.18 en del af Østberlin, som ikke blev skildret i kilderne efter sommeren 1961: genopbygning. På billedet ”Østberlin” (se billede 5.18) ses i højre side af billedet endnu ikke genopbyggede beboelsesejendomme, mens der i venstre side står en forholdsvis ny hvid bygning, og et højhus er under opførelse i baggrunden. I forgrunden af billedet ses jord og jordbunker, der leder tankerne hen på en byggeplads. Kranerne, det halvfærdige højhus og den formodede byggeplads vidner om aktivitet, og fotografiets titel ”Østberlin” fortæller beskueren, at billedet er taget i Østberlin.⁷⁶⁶ I sin rene form – uden kontekst – står fotografiets fortælling i kontrast til Hans Henriksens fortælling om en by præget af fattigdom. Kan det dermed være, at Hans Henriksen så og – i dag husker – Østberlin som mere fattig og ussel, end den var, da han i feriens samtid blev præget af vestlige kilder, der iscenesatte byen sådan, og tiden efter murens fald ikke har ændret ved denne forestilling? Og blev Vestberlins fattigdom og nogle steder mangel på genopbygning fortiet i fortællingen om Vestberlin? I konstruktionen om fortællingen om Berlin under

⁷⁶⁶ Hans Henriksen. *Østberlin*. Fotografi.

Den Kolde Krig viser Hans Henriksens fotografier, at ikke alle facetter af byen blev inddraget. Hermed ses endnu engang, at fortællinger – og dermed markedsføringen – var subjektiv, hvor tavsheder blev anvendt som et vigtigt greb.

Hans Henriksen og familie kørte rundt i Østberlin i egen bil. Men havde man ikke selv en bil, var en oplagt mulighed at se byen på en bustur. Ifølge *Turen går til Berlin* fra 1964 kunne turister i sommerhalvåret komme på busture fire gange om dagen startende klokken 9.⁷⁶⁷ Det var muligt at tage på tur med en vestberlinsk chauffør, men turister kunne også vælge en chauffør fra den anden side af muren, nemlig en østberliner. Og noget tyder på, at det var særligt populært blandt turister. I et uformelt rum havde turister fra Vesten i bussen mulighed for at møde en borger fra DDR og stille spørgsmål.⁷⁶⁸

5.4.2.3. Overvågning – en del af feriepakken Berlin

En del af ferieoplevelsen var for mange turister altså et besøg i Østberlin, hvor et møde med den særlige sovjetiske byggestil, plakater prydet med politisk propaganda og en ”ægte” østtysk borger som chauffør, åbnede øjnene for mange op for forskellen mellem Øst og Vest. Som vist i kapitlet konstruerer kildematerialet en fortælling om en relativ harmløs og ufarlig by. Dette gælder mestendels for det trykte kildemateriale, der dog få gange nævner forhold, som østtyskere led under, for eksempel overvågning: ”Deres [turistens, JA] indkøb kontrolleres, når De forlader Østberlin, men kontrollen vil normalt ikke indvende noget mod anskaffelser inden for almindelige turistsouvenirs rammer.”⁷⁶⁹ I en normativ kilde, *Turen går til Berlin* fra 1964, beskrives, hvordan turisten ikke ville opleve ubehageligheder i forbindelse med kontrol, men læst mellem linjerne beskriver guidebogen også, hvordan turister fik en smagsprøve på et liv i et overvåget samfund. Hans Henriksens fortælling kaster imidlertid et andet lys over denne, ifølge guidebogen, harmløse oplevelse. Ved ankomsten til Vestberlin ad landevejen foregik en omfattende kontrol af biler og passagerer: ”[...] de havde spejle under bilen. Og de havde tommestokke, der viste de forskellige bilmodeller, hvor stort bagagerummet skulle være.”⁷⁷⁰ Førømtalte guidebog oplyser, at det var vigtigt at

⁷⁶⁷ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 32.

⁷⁶⁸ Standley, “From Bulwark of Freedom to Cosmopolitan Cocktails” (2010), 110.

⁷⁶⁹ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 27.

⁷⁷⁰ Bente og Hans Henriksen, 00. 49.21-00.49.31.

medbringe pas og rette visum ved besøg i Østberlin. Desuden oplyser guidebogen også, at "[a]fmærkningen er tydelig, men pas alligevel på skiltene, når De nærmer Dem Berlin, så De drejer rigtigt af. Den direkte vej må ikke forlades."⁷⁷¹ Ud fra den generelle stemning i guidebogen lader det ikke til at være en trussel. Hans Henriksen og familie oplevede imidlertid, hvad der skete, hvis turister ikke holdt sig indenfor retningslinjerne. På vejen til Berlin var familien kommet sent afsted, så de nåede først det østtyske fastland om natten. Forældrene besluttede sig derfor for, at familien skulle overnatte i bilen og så køre videre dagen aften. Den plan blev dog ændret: "Der blev vi vækket af Folkepolitiet. De kom og bankede på vores vinduer og vækkede os, og så skulle vi vise papirer, hvad vi dog lavede der. De holdt jo godt øje med landet. Altså en dansk bil i en skov, der måtte være noget galt."⁷⁷²

Mødet med det østtyske folkepoliti om natten på en landevej afskrækkede ikke familien fra at fortsætte deres ferie. Men for andre gjorde skrækken for at opholde sig i et overvåget og indespærret samfund, at de ikke ville tage på ferie i Berlin.⁷⁷³

5.5. Kampen mellem Øst og Vest i kilderne

Som argumenteret for i kapitel 1 er kilder subjektive. I afhandlingens tilfælde er kilderne blandt andet påvirket af deres samtids politiske konflikt, nemlig Den Kolde Krig, og som vist tidligere i kapitlet kan en sympati for østtyskerne spores i kildematerialet. Gerhard Paul undersøger i sin forskning, hvilke konsekvenser billedmaterialets fremkomst i det 20. århundrede havde for blandt andet politik, kultur, erindring og opfattelse. Med dette udgangspunkt arbejder Paul med den antagelse, at mennesker handler og interagerer i en visuel realitetsverden, hvor kilder producerer en egen realitet, der styrer betragterens blik.⁷⁷⁴ Det betyder, at konflikter og værdikampe også udkæmpes på et visuelt plan, og her er Den Kolde Krig ingen undtagelse.⁷⁷⁵

Analyseres afhandlingens visuelle kildemateriale indenfor rammerne af Pauls billedkrig, ses en iscenesættelse af lande vest for jerntæppet som bedre end landende øst for. I artiklen "Berlin. Den delte by" vises flere billeder af byen. Titlen afslører, at

⁷⁷¹ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 14.

⁷⁷² Bente og Hans Henriksen, 00.50.15-00.50.32.

⁷⁷³ Niels Andersen II, 00.48.40-00.50.32.

⁷⁷⁴ Paul, *BilderMacht* (2013), 9-10.

⁷⁷⁵ Paul, *BilderMacht* (2013), 361-362.

byen var delt i to, og Vestberlin fremstilles visuelt mere attraktiv end Østberlin. På et fotografi ses en af Vestberlins omfartsveje med nye, moderne biler (se billede 5.19) og på et andet ses samme bys kongreshal, der blev bygget af amerikanerne.⁷⁷⁶ Fotografierne bragt i artiklen konstruerer en fortælling om en dynamisk storby.

Billede 5.19. En af Berlins hovedveje. I artiklen referer billedteksten også til byens nye moderne udtryk: ”I Berlin pulserer livet stadig, men ikke som i gamle dage.” ”Berlin. Den delte by”, *Motor* (1961) 5.

En sørgelig stemning synes derimod at tynde to billeder fra Østberlin i en anden artikel fra samme blad (se billede 5.20 og 5.21). Her vises to fotografier fra Østberlin. Det ene forestiller en kvinde gående langs med muren, imens hun kigger ned i jorden og bliver betragtet af en vagt (se billede 5.20). Skulle læseren ikke have opfanget den negative stemning på fotografiet, definerer billedteksten den for læseren: ”Muren, der skiller Berlin i to verdener – er en dystre påmindelse om Øst-Tysklands forsøg på at stoppe flygtningestrømmen mod vest. Udlændinge kan færdes på begge sider af muren, det kan berlinere ikke.”⁷⁷⁷ På det andet billede af Østberlin ses Karl Marx Allé i gråvej og mennesker med ryggen til kameraet. En dystre og mørk stemning har sænket sig (se billede 5.21).

⁷⁷⁶ ”Berlin. Den delte by”, *Motor* (1961) 5.

⁷⁷⁷ ”Berlin”, *Motor* (1965) 3.

Billede 5.20. En vagt og en kvinde ved muren i Berlin. “Berlin”, *Motor* (1965) 3.

Billede 5.21. Karl Marx-Allé i Østberlin. Gennem farve- og motivvalg iscenesættes gaden som en trist og forladt gade. “Berlin”, *Motor* (1965) 3.

Udover brugen af sort/hvid-effekt og ingen glade ansigter eller blikke iscenesættes den mørke stemning gennem de positivt ladede billeder af Vesten og billedernes kontekst. Bragt i for eksempel FDM's medlemsblad er de med til for læseren at skildre konflikten mellem Øst og Vest, og i samspil med teksterne, der beskriver en sympati for øst-tyskerne og iscenesætter dem som ofre, etablerer de et forestillet fællesskab om at være imod Østbloklandenes politik. Det var "vi" fra den vestlige verden mod "dem" fra den østlige. Denne etablerede fællesskabsfølelse ses også i tekstmaterialet, hvor BRD blev iscenesat som bedre end DDR.

Gennem brugen af egennavne finder en negligering af DDR sted, der bekræftes visuelt af netop fremstillede fotografier og kort over de to tyske staters vejnet (se kort 5.1). Perioden igennem anvender Politikens guidebøger titlen *Turen går til Tyskland*, selvom guidebøgerne "beskæftiger sig udelukkende med Forbundsrepublikkens område."⁷⁷⁸ Ligeledes anvendes ordene "Tysklandsferie"⁷⁷⁹ og "Tysklandstur"⁷⁸⁰ om vesttyske områder. Uden eksplicit at skrive det, hersker en konsensus blandt flere af kildegrupperne om, at egennavnet Tyskland er lig med BRD: "Typisk landskab fra *Midtjylland*, hvor autobanernes hvide cementbånd slynger sig frem mellem skove og bjerge."⁷⁸¹ (Min fremhævelse.) *Turen går til Berlin* fra 1964 er en guidebog, der som allerede vist, beskæftiger sig både med Vest- og Østberlin. I udgangspunktet lader bogen også til at være forholdsvis neutral: "På trods af deres indbyrdes aftaler stiledede såvel russerne som vestmagterne mod at tilpasse deres respektive besættelseszoner efter deres egne økonomiske systemer."⁷⁸² Men gennem overskrifter og egennavne tydeliggøres, at kilden er vestlig og en del af cementering af Vestblokkens følelse overfor Østblokken. Mens Østberlin betegnes som Østberlin, går Vestberlin både under navnet Vestberlin og "Det nye Berlin"⁷⁸³. Strukturen i bogen afspejler også kildens subjektivitet. De fleste seværdigheder, der præsenteres for læseren, var i Vestberlin. Det være sig interessante bygninger eller grønne områder. Grønne områder i Østberlin fylder en halv side i bogen, hvorimod grønne områder i Vestberlin fylder to sider.⁷⁸⁴

⁷⁷⁸ Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 3.

⁷⁷⁹ Ibid.

⁷⁸⁰ Ibid.

⁷⁸¹ Ewerlöf og Withen (red.), *Turen går til Tyskland* (1954), 3.

⁷⁸² Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 10.

⁷⁸³ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 28.

⁷⁸⁴ Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 39, 42 og 45.

Det er således tydeligt, at kildematerialet er subjektiv, og at Østblokken defineres som en fælles fjende af Vesten. Det ses også i præsentationen af ”Det tyske folks historie”⁷⁸⁵ i en guidebog, der i sit udgangspunkt dækker hele det tyske område, men i forklaringen af begivenheder har taget et vestligt standpunkt: ”Den 24. juni iværksætter Sovjet en blokade af Berlin. De vestallierede gennemfører en fantastisk ”luftbro”, der sikrer Vestberlin tilførsel af alle varer.”⁷⁸⁶ Om kilderne har påvirket turisterne og etableret en fællesskabsfølelse, kan de selvsamme kilder ikke give svar på qua deres normative form. Men denne skabelse af en ydre fjende og samtidig cementering af en fællesskabsfølelse under Den Kolde Krig er ikke enestående for dansk turismemateriale. Det ses derimod også i andre sammenhænge og på begge sider af zonegrænsen, hvor forskellige medier skabte en fælles ydre fjende.⁷⁸⁷ Med udgangspunkt i Larsen og Urrys påstand om mediers påvirkninger af turister betyder det, at danske turister ikke blot blev påvirket til at se DDR som fjendelandet og betragte østtyskerne som ofre af socialismen, men de oplevede også BRD på en bestemt måde, nemlig som overlegen i forhold til DDR. De interviews, som jeg har foretaget giver ikke direkte svar på, om turisterne så BRD som overlegen i forhold til DDR, men de viser, at flere turister anså østtyske borgere som ofre i en diktaturstat. Dermed kan det tyde på, at kilderne anvendt i afhandlingens analyse var med til at præge turisternes opfattelse af BRD overfor DDR og omvendt.

5.6. Opsamling

I løbet af afhandlingens periode opstod endnu en fortælling, som jeg har valgt at kalde koldkrigs-fortællingen. I takt med Den Kolde Krigs udvikling opstod en turismeindustri omkring Den Kolde Krig i BRD, og ferielandet ændrede dermed karakter. Udover at besøge middelalderbyer og se det tidligere nazistiske regeringskvarter i Berlin kunne turister besøge zonegrænsen, tage på bustur til Dresden eller stå på plateauer langs med muren i Berlin og kigge næsten helt ind i Herr og Frau Müllers køkken i det

⁷⁸⁵ Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 6.

⁷⁸⁶ Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 8.

⁷⁸⁷ På samme måde som borgere i USSR blev fremstillet som ofre af et regime i dansk turismemateriale, blev amerikanere gennem forskellige partikampagner i USSR fremstillet som ofre af den onde imperialismen og kapitalisme i Vesten. Stalin ønskede at samle befolkningen gennem en ydre fjende, hvorved han etablerede samme alliancefællesskab som det, der blev skabt i Vesten. Magnúsdóttir, *Enemy Number One* (2018), 17 og 20.

indespærrede Østberlin. Kapitlet svarer dermed hovedsageligt på problemformulerings første og andet spørgsmål: markedsføring og oplevelse af og i ferielandet BRD. De trykte kilder iscenesatte og markedsførte ferielandet BRD indenfor rammerne af Den Kolde Krig, og at det var sådan, at danske turister oplevede BRD.

Kildematerialets modstridende fortællinger viser, at Den Kolde Krig som turistdestination var svær at formidle. For eksempel er kildematerialet uklar på, hvilken by Berlin var for turister. På den ene side er fortællingen om Berlin en fredelig by uden ”revolverdramatik”⁷⁸⁸, mens det ifølge (de samme) guidebøger og flere *Motor*-artikler var nødvendigt for turisterne at sætte sig ind i byens politiske situation for at kunne færdes i byen. Efter murens opførelse i august 1961 stadfæstes imidlertid en mere ensartet fortælling om BRD og Berlin. Jeg vil her pege på, at årsagen til den forvirrende og modstridende fortælling skal findes i Den Kolde Krigs udvikling og dermed periodens kontekst. I starten af afhandlingens periode var Den Kolde Krig under optrapning og udvikling, og det var usikkert, hvordan den politiske situation udviklede sig. Med opførelse af muren i Berlin i 1961 blev konflikten manifesteret, og BRD udgjorde sammen med DDR Den Kolde Krigs epicenter.

At tage på ferie i epicenteret af Den Kolde Krig på den vestlige side havde stor påvirkning på danske turister. Mens de trykte kilder iscenesætter spændingen indenfor en positiv ramme, oplevede turisterne også spændingen som dødsens alvorlig. Søren Pedersen blev kammerater med jævnaldrende republikflygtninge, og Jonny Andersen blev på sin ferie med sin mand og to børn dybt påvirket af, hvor let og hurtigt ens skæbne kunne ændre sig. Tanken om, at det lige så godt kunne have været hende som Frau Müller i DDR, der var blevet skilt fra sin familie gennem en grænse, satte sig i Jonny Andersen. Ved inddragelse af interviews ses især her, hvordan den individuelle erindring om ferier i lyset af Den Kolde Krig var anderledes fra den kollektive erindring.

Den Kolde Krig skabte imidlertid også nysgerrighed, og turister kunne opleve Den Kolde Krig på en helt unik måde i BRD. Hvor Michelle Standley argumenterer for, at turisternes motivation for at besøge muren i Berlin eller tage på en guidet bustur i Østberlin var af politisk karakter,⁷⁸⁹ argumenter jeg i dette kapitel for, at motivationen

⁷⁸⁸ Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 4.

⁷⁸⁹ Standley, ”From Bulwark of Freedom to Compolitan Cocktails” (2010), 109-110.

lå et andet sted, nemlig nysgerrighed, eventyrlyst og oplevelser ulig hverdagen hjemme i Danmark. I lighed med Endy argumenterer jeg derfor for, at politik var en underliggende faktor, der satte rammerne for feriens eventyr, mens turistens politiske overbevisning og holdning til Den Kolde Krig som sagt ikke var det afgørende element for at tage på ferie i BRD.

6. Konklusion

I afhandlingen har jeg undersøgt dansk masseturisme til BRD i 1950'erne og 1960'erne gennem en analyse af tre fortællinger identificeret i primært dansk turismemateriale fra samme periode. I dette kapitel vil jeg se nærmere på, hvad de tre fortællinger bidrager til i besvarelsen af afhandlingens problemformulering. Mens de tre fortællinger er styrende for analysens struktur (kapitel 3, 4 og 5), danner afhandlingens tre hovedspørgsmål dette kapitels struktur:

- 1) Hvorledes blev BRD markedsført som ferieland?
- 2) Hvordan oplevede danske turister BRD?
- 3) Hvilken betydning havde minderne om den tyske besættelse af Danmark for synet på BRD som feriedestination i 1950'erne og 1960'erne?

Kapitlet vil først præsentere analysen af markedsføringen af BRD som ferieland, herunder brugen af og formålet med fortællingsgrebet (afsnit 6.1). Med formålet at belyse turisternes perspektiv ved undersøgelsen af BRD som danskeres ferieland i 1950'erne og 1960'erne vil kapitlet dernæst præsentere afhandlingens forskningsresultater omhandlende turisternes oplevelse af BRD (afsnit 6.2). Disse resultater uddyber jeg og diskuterer gennem et casestudie. Endeligt vil resultaterne vedrørende minder om Anden Verdenskrig i forhold til synet på BRD som ferieland blive præsenteret (afsnit 6.3). Her er det væsentligt at dele besvarelsen i to for at få alle analysens nuancer med: den kollektive og den individuelle erindring (afsnit 6.3.1 og 6.3.2). Kapitlet slutter af med at perspektivere til dark tourism, som der ville kunne forskes yderligere i (afsnit 6.4).

I afhandlingens analyse har jeg præsenteret en kvalitativ undersøgelse af danske turisternes rejsevaner og -kultur i 1950'erne og 1960'erne. Jeg har med dansk velfærdshistorie som ramme og udviklingen af dansk masseturisme som linse undersøgt erindringen af efterkrigstid og Den Kolde Krig. Afhandlingens største bidrag skal ses i forlængelse heraf, nemlig som et bidrag til den danske og internationale turismeforskning. Men som analysen yderligere viser, skriver jeg også afhandlingen ind i erindringsstudier, efterkrigstidshistorie og koldkrigsforskningen. I første omgang afdækker jeg et stykke af danmarkshistorien, som endnu ikke er blevet afdækket: danskeres rejsevaner til udlandet i anden halvdel af det 20. århundrede, og i anden omgang viser jeg, hvor stor påvirkning rejser og turismeindustri har på udviklingen af mennesker, menneskelige relationer, kulturer og identiteter. Jeg anskuer dermed i lighed med

Löfgren turisme som et transnationalt felt, der kan bruges til at undersøge større strømninger, sammenhænge og udviklinger i samfundet på lokalt, nationalt og internationalt niveau.

Overordnet viser afhandlingen tre ting: 1) gennem rejseaktiviteter blev danskeres geografiske og personlige horisont udvidet markant i 1950'erne og 1960'erne, og rejseaktiviteterne var med til at sætte livet derhjemme og udviklingen i udlandet i perspektiv. 2) Primært dansk markedsføringsmateriale og til dels tysk markedsføringsmateriale indenfor turismeindustrien var med til at definere BRD, tyskerne og den vesttyske kultur og fortid i de to første årtier efter Anden Verdenskrig overfor danske turister. I denne proces spillede såvel aktører indenfor turismeindustrien som turister en central rolle. 3) En konsekvens af udviklingen af turisme til BRD i anden halvdel af det 20. århundrede blev en fjendeforskydning. Hvor tyskerne og Tyskland i mange år havde været Danmarks største fjende og modstander, udviklede der sig i undersøgelsesperioden en anden og fælles dansk-tysk fjende, nemlig USSR. En ikke uvæsentlig faktor i denne proces var den politiske udvikling på den internationale arena.

Disse tre hovedpointer og deres forskningsresultater vil jeg nu udfolde i de kommende afsnit.

6.1. Markedsføring af BRD som ferieland

BRD blev i dansk turismemateriale i 1950'erne og 1960'erne på den ene side markedsført som et naturskønt land, der inviterede til uforglemmelige oplevelser, og på den anden side som et land, hvor turister ville møde arven efter Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig på godt og ondt. BRD som ferieland var et møde mellem natur og politik, romantik og alvor, opblomstring og dystre fortid.

Som led i markedsføringen af BRD identificerer jeg tre hovedfortællinger i kildematerialet: den romantiske fortælling, fortællingen om arven efter Anden Verdenskrig og Den Kolde Krigs fortælling. I forlængelse heraf er analysens klare pointe, at fortællingerne viser mere end markedsføringsstrategien af BRD, idet de var med til at definere og danne den vesttyske identitet og kultur overfor danske turister.

6.1.1. Afhandlingens tre fortællinger

Afhandlingens fortællinger konstrueres både ud fra visuelt og sprogligt materiale, og i første omgang bruges fortællingsgrebet til at belyse markedsføringen og iscenesættelsen af BRD som ferieland. Men for at forstå fortællingernes virkemiddel er det vigtigt at have konstruktionen og årsagen til fortællingen for øje, idet fortællinger i deres form er subjektive. Og her skiller de fortællinger, som jeg har identificeret i kildematerialet sig ikke ud fra teorien: fortællingerne er hovedsagligt konstrueret med formålet at præsentere ferielandet BRD så positivt som muligt, hvorved nogle faktorer blev fremhævet, mens andre udeladt. Dette er gældende for afhandlingens tre fortællinger, hvor forskellige fortællingselementer forsøger at danne en positiv fortælling. Årsagen til disse fortællingskonstruktioner skal findes i genren: turisme. Det gjaldt om at fremhæve ferielandets unikke destinationer overfor potentielle kommende turister – hvad enten det var smukke bjergsøer, ruiner fra Anden Verdenskrig eller Berlinmuren. Undtagelsen, der bekræfter reglen, er selvfølgelig også til stede i kildematerialet, nemlig de mange flygtninge, som var i BRD i årene efter 1945. Interessant er det imidlertid, at flygtningene nævnes og ikke forties ligesom analysen viser, at andre negative problematikker blev.

Men fortællingerne gjorde mere end det. I en tid fyldt med spændinger på flere niveauer tillader fortællingsgrebet med dets fortællingselementer at italesætte og definere store emner såsom dyster fortid, krig og nationalisme. Min analyses resultater harmonerer dermed med Confino's undersøgelse af tysk indlandsturisme efter Anden Verdenskrig. Hvor Confino anskuer Heimatdiskursen som virkemiddel for tyskerne til at italesætte problematiske emner samt markedsføring af tysk kultur og arv i positive rammer i efterkrigstidens spæde år,⁷⁹⁰ kan jeg udpege flere fortællingselementer, der gør det muligt i det danske kildemateriale at italesætte tysk nationalisme, en rig tysk kulturarv og et progressivt land i en tid, hvor disse emner ellers ikke blev italesat som positive værdier i forhold til BRD og tyskerne. De fortællingselementer, som det drejer sig om, er i første omgang tavsheder. Ved at udelade bestemte emner konstrueres også en bestemt fortid, hvor de fremhævede begivenheder sættes i relation og skaber en sammenhæng og en (ny) årsagsforklaring. En fortidsfortælling, der uvilkaarligt ville være anderledes, hvis tavshederne var blevet bragt frem i lyset. Et andet og vigtigt

⁷⁹⁰ Confino, *Germany as a Culture of Remembrance* (2006), 81-82.

fortælleelement er naturen, der ligger i tråd med det tredje fortælleelement, som jeg her vil fremhæve, nemlig romantikken og i den forbindelse iscenesættelsen af landskaber. Årsagen til det store fokus på natur i fortællingen er formentlig landets mange ødelæggelser i byerne under Anden Verdenskrig. Selvom guidebøgerne forsøger at vende genopbygningen af landet til en positiv historie, er det nemmere at skabe en positiv fortælling med afsæt i et landskab, der ikke er blevet ødelagt, nemlig naturlandskabet. Og dette er ikke et særtræk ved dansk turismemateriale i de to første årtier efter Anden Verdenskrig. Under begrebet Vergangenheitsbewältigung belyser Irmela von der Lühe, hvordan en ung forfattersammenslutning i tiden efter 1945 anvendte nye kunstneriske udtryksmuligheder for at gøre op med en "forbryderisk fortid".⁷⁹¹ Kendetegnende for denne sammenslutning var tekster og emner, der lå langt væk fra landets nazistiske fortid.⁷⁹² Indenfor musikgenren var klassikere som Mozart og Beethoven populære og et middel til at fokusere på tysk kultur fremfor tysk fortid,⁷⁹³ ligesom tyske hjemstavnsfilme lokkede mange i biografen i tiden efter 1945.⁷⁹⁴

Derudover legitimerede en positiv fortælling med afsæt i det vesttyske landskab en positiv omtale af BRD som land gennem en hyldest af den vesttyske natur. Men natur har også en anden side, den er nemlig upolitisk, hvilket harmonerer med turisternes ferieformål: at tage af sted for at slappe af fra hverdagens problemer. Naturen var for nogle derfor at foretrække fremfor monumenter og områder forbundet med konflikter.

Iscenesættelsen af det tyske naturlandskab knytter an til det næste fortællingselement, romantikken. For ved at italesætte det vesttyske ferieland som et land under romantikken, skabes legitimiteten til at definere, udbrede og hylde den tyske nationalisme. Romantikken som fortællingsgreb viser endvidere, at det fjerde fortællingselement er historiebrug. Foruden romantikken spiller blandt andet middelalderen en central rolle ved fortællingen og defineringen af den (vest)tyske fortid og kultur. Gerd Althoff peger på, at middelalderen er et greb til at danne identitet. Ved i samtiden at kigge tilbage på middelalderens storhedstid, kan det bruges som argument for, dels

⁷⁹¹ von der Lühe, "Verdrängung und Konfrontation" (2009), 243.

⁷⁹² von der Lühe, "Verdrängung und Konfrontation" (2009), 244. Her kan for eksempel Gruppe 47 nævnes. I opposition til denne unge forfattersammenslutning stod den såkaldte eksilforfattergeneration, der blandt andet talte Thomas Mann, der beskæftigede sig med gennem litteraturen at undersøge årsager til den nazistiske fortid. Von der Lühe, "Verdrängung und Konfrontation" (2009), 244.

⁷⁹³ Borup, "Efterkrigstiden og den unge Forbundsrepublik" (2012), 309-310.

⁷⁹⁴ Borup, "Efterkrigstiden og den unge Forbundsrepublik" (2012), 317.

hvad landet består af, dels hvad landet i fremtiden vil blive.⁷⁹⁵ Min undersøgelse bekræfter Althoffs påstand, idet BRD iscenesættes som et land med en stor fortid, og hvor læseren indirekte præsenteres for, hvad staten har potentiale til at blive. Althoff vil dog ikke bruge dette argument indenfor afhandlingens tidsperiode, idet han kun ser middelalderen brugt som greb før Anden Verdenskrig: "Die bundesrepublikanische Identität gewann Inhalt und Profil kaum aus der Geschichte, sehr dagegen aus den wirtschaftlichen Leistungen ihrer Gegenwart."⁷⁹⁶ Og han fortsætter: "[...] für die bundesrepublikanische Wirklichkeit der Zeit des kalten Krieges, der Westintegration und der Etappen europäischer Einigung war das mittelalterliche Erbe lange irrelevant [...]"⁷⁹⁷ Jeg vil ud fra min analyse imidlertid argumentere for, at historiebrug og middelalderen i særdeleshed netop blev brugt til at manifestere den vesttyske arv, og til at fortælle danske turister om BRD og dermed den vesttyske identitet og mentalitet. Middelalderen blev defineret til at være en del af BRD's historiske selvbillede og stod som historisk greb centralt for etableringen af en vesttysk national identitet i de to første årtier af BRD's levetid.

Og historiebrug er mere og gør mere end det. Det optræder nemlig også i andre henseender i afhandlingens analyse. Guidebøgerne formidler historie, mens danske turister var aktive historiebrugere: de tog hen for at se på borge eller forhenværende koncentrationslejre.

En positiv konsekvens af brugen af fortællinger er som nævnt, at tunge og svære emner som Anden Verdenskrig nemmere kunne italesættes og forklares som en del af BRD overfor danskere. Og ordet nemmere er værd at hæfte sig ved. For fortællingen om Anden Verdenskrig skabes i højere grad gennem tavsheder end ved inddragelse af begivenheder og personers kontekst.

I forlængelse hermed viser analysen også, at fortællingen om arven efter Anden Verdenskrig og koldkrigsfortællingen udvikler sig over tid og kommer til at fylde mere og mere. I slutningen af 1940'erne og i starten af 1950'erne lægges grundstene til de to fortællinger, og de ender med at fylde lige så meget som den romantiske fortælling. For som analysen også viser, blev arven efter Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig

⁷⁹⁵ Althoff, *Die Deutschen und ihr Mittelalter* (1992), 4.

⁷⁹⁶ Ibid.

⁷⁹⁷ Ibid.

hovedsagligt vendt til noget positivt af forskellige aktører indenfor turismeindustrien og var i slutningen af afhandlingens periode således også en stor del af markedsføringen af BRD. Det var velfærd, vold og violer i forening, der sammen udgjorde den overordnede fortælling om BRD som ferieland. Det gjaldt også turisternes oplevelse af landet. At tage på ferie i BRD var lige så meget at se store naturskønne områder, som det var at opleve zonegrænsen eller ruiner i byerne.

Men fortællingen om ferielandet BRD var også en fortælling, der definerede den gode ferie og den gode turist. Den gode turist havde tid til at opleve ferielandet BRD. *Han* havde tid til at køre ad de små bitte veje i sin egen bil, og *han* havde tid til at sidde på en bakketop, skue udover vinmarker eller skove og mærke roen sænke sig. Den gode turist stressede ikke og havde ikke travlt, ej heller lod han sig opholde alt for længe i byen. Han ville ud i naturen, hvor ”landskabet [...] og mennesker synes upåvirket af tiden [...]”⁷⁹⁸ I kildernes konstruktion af den gode turist og den gode ferie ligger implicit, at ferierne blev markedsført til manden. Kilderne henvendte sig hovedsagligt til mænd, og tydeligt er det gennem den skriftlige såvel som visuelle fortællingskonstruktion, at kvinderne var vedhæng. På et punkt var kvinderne dog dominerende: postkorthilsner. Langt de fleste postkort blev skrevet af kvinder. Man kan i denne sammenhæng fristes til at tænke, at mændene ikke nærede samme interesse for at skrive hilsner hjem som kvinderne. Zuelow peger på, at kvinder allerede i 1700-tallet gennem rejser opnåede en frihed ulig den hjemme.⁷⁹⁹ Min analyse viser imidlertid, at turisme og ferieaktivitet endnu i anden halvdel af det 20. århundrede foregik indenfor en mandsdomineret verden. Og sådan bliver den også husket af flere danskere i dag.

Gennem konstruktionen af fortællinger i guidebøger, i *Motor*, i DSB’s pamfletter og på postkortforsider skabte fortællingerne en forestillingsverden – en bestemt virkelighed overfor turisterne. Og som analysen viser ved inddragelse af interviews og private fotografier, optog danske turister store dele af denne forestillingsverden. Pagenstecher samt Urry og Larsens argument om, at markedsføringsmateriale påvirker turister, viser sig her at finde sit empiriske grundlag. I et større perspektiv betød det for eksempel, at hvad der i første omgang synes som en tilforladelig beskrivelse af et

⁷⁹⁸ ”SCHWARZWALD”, *Motor* (1959) 3.

⁷⁹⁹ Zuelow, *A History of Modern Tourism* (2016), 16.

ferieland, ved nærmere undersøgelse blev en del af Den Kolde Krig og var med til at cementere konflikten mellem Øst og Vest og styrke Vestblokken. Dette argument styrkes i endnu højere grad af afhandlingens tese om, at danske turister rejste i en politisk kontekst uagtet, at deres ferie ikke havde et politisk formål.

6.2. Danske turisters oplevelse af BRD

Men et er, hvorledes de normative kilder markedsførte BRD og konstruerede ferielandet herigennem. Noget andet er, hvordan landet blev oplevet af danske turister. Fordelen ved et alsidigt kildegrundlag er, at et problemfelt kan undersøges ud fra forskellige vinkler og belyse forskellige problemstillinger. Og som analysen viser, var markedsføringen af BRD som ferieland et, og oplevelsen af landet til tider noget andet.

Danske turister oplevede i høj grad ferielandet BRD som ferielandet, der muliggjorde en rejse til sydens sol og bjerge. Det var ikke for langt væk, hvilket var at foretrække for mange i flere henseender. Vel var bjergene i Harzen ikke nær så høje som dem i Alperne, men qua deres placering syd for den danske grænse, var de mere attraktive og populære end de norske fjelde. Ferie var noget, som danskere prioriterede at have råd til. I takt med den økonomiske vækst fik flere og flere råd til at tage på ferie, men mange danskere sparede stadig sammen til enten dén ene udlandstur eller den årlige sommerferie i afhandlingens periode. Gennem især interviews og fortællingen om ferier i *Motor* er det tydeligt, at ferie i lighed med bil og fjernsyn var et statussymbol i 1950'erne. Påstanden harmonerer med Wagners analyse af danskeres forbrugsvaner i det 20. århundrede, hvor autoturisme efter Anden Verdenskrig blev udviklet med middelklassen som målgruppe, og at det var grundet den økonomiske vækst, at det var muligt for stadigt flere danskere fra middelklassen og arbejderklassen at købe en bil i 1950'erne. I Wagners analyse kommer bilen i denne periode til at fremstå som allemandseje på lige fod med køleskabe og dåsemad.⁸⁰⁰ Min analyse af den individuelle erindring omkring denne periode viser imidlertid, at danskere endnu i 1960'erne anså bilen som en luksus og et statussymbol. I forlængelse af danskernes hverdagshistorie viser analysen også, at ferier var givende i forhold til familielivet og relationerne mellem forældre og børn; ferier skabte nye rammer, hvor familien var

⁸⁰⁰ Wagner, ”Motorfolk i Lejr” (2017), 209.

sammen på en anderledes måde end til hverdag. Eller – som inddragelsen af erindringsgrebet belyser – ferierne huskes som sådan.

Ferierne skabte altså et andet og stod i modsætning til hverdagen hjemme i Danmark, og det var i denne konstellation, at danskere opdagede nye kulturer og befolkninger. De danske turister, der tog på ferie til BRD i 1950'erne og 1960'erne var med Löfgrens definition Phileas Fogg-turister, hvor ferien var et rum til afslapning samt udvidelse af den menneskelige, politiske og historiske horisont og bevidsthed. Denne menneskelige og samfundsmæssige udvikling blev muliggjort af princippet om kultur og fritid til alle samt en udvikling i ferielovgivningen. Velfærdssamfundet var dermed en forudsætning for udvikling af masseturisme i Danmark.

Danske turister oplevede BRD som et ferieland med en venlig, imødekommende og hjælpsom befolkning. Og dette gjaldt både for danskere, der havde haft negative oplevelser med tyskere under Anden Verdenskrig, og det gjaldt for danskere, der havde lagt krigen bag sig. Afgørende for danskeres forhold til vesttyskere var det fysiske møde med dem. Det gjaldt i forhold til de to landes fortid, i forhold til forståelsen af BRD's situation i 1950'erne og 1960'erne, og det gjaldt i forhold til danskeres egen horisontudvidelse. For gennem mødet med BRD og vesttyskere mødte danskere den store verden og deres eget liv blev sat i perspektiv. Det var dermed ikke kun fysiske men også metaforiske grænser, som danske turister krydsede, når de tog på ferie. Denne vigtige pointe harmonerer med Anne Gorsuchs analyse af sovjetiske turister rejsende til Østeuropa i 1950'erne og 1960'erne, der oplevede, at moderlandet USSR ikke altid var det bedst udviklede land.⁸⁰¹ Gorsuchs undersøgelse bekræfter dermed denne afhandlings hovedfund i, at rejser generelt udvikler og udvider menneskers erfaringer og horisont.

Denne udvikling vil jeg illustrere gennem Hans Henriksens ferieoplevelser i BRD fra 1949 til 1965.

6.2.1. Hans Henriksens barndoms- og ungdomsferier i BRD

Hans Henriksens ferier i BRD med sin familie indkapsler på mange måder danskeres rejsevaner og oplevelser i 1950'erne og 1960'erne. Igennem afhandlingen har vi mødt Hans Henriksen, hans søskende og hans forældre flere gange med formålet at illustrere

⁸⁰¹ Gorsuch, "Time Travelers" (2006), 217-218.

en tendens eller en analytisk pointe. Men ved at samle Hans Henriksens historie til et hele, illustrerer den, hvordan danskeres ferier til BRD udviklede sig. Det gælder oplevelser, rejsedestinationer, rejseform, motivation og seværdigheder.

I 1949 rejste familien Henriksen til BRD for at besøge det land, som faderen havde rejst i som ung i mellemkrigstiden, og familien fortsatte med at holde ferie i landet i hele afhandlingens periode. I 1949 var familien på ferie i Hamborg og så ruiner (se billede 4.5). Det er det eneste billede fra ferien, hvilket med udgangspunkt i teorien om feriefotografier som performative har betydet, at det var en stor oplevelse for familien. Billederne fra ferien i 1957 er præget af turen på vej ud og/eller hjem på motorvejen (se billede 3.11, billede 6.1 og billede 6.2) og afspejler foruden udviklingen i transportformen og danskernes behag ved at køre i bil på ferie – friheden til selv at vælge rejseruten – også danskernes fascination af de store tyske motorveje. Den vest-tyske motorvej var lige så stor en ferieoplevelse som zoologisk have i Hamborg fire år senere.⁸⁰² Ferien til Harzen i 1962 er ikonisk, fordi ferien bestod af det, som danske turister tog til Harzen for at opleve: den storslåede natur, Goslar med middelalderromantik og et møde med Den Kolde Krig ved zonegrænsen (se billede 6.3).⁸⁰³ Og ferien til Berlin samme år følger samme tendens: storbylivet blev oplevet på nærmeste hold og praktiseret ved shopping på Kurfürstendamm, mens arven efter Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig blev udforsket i de berlinske gader på hver side af muren.

⁸⁰² Hans Henriksen. *19610043-Hagenbeck*. Fotografi og Hans Henriksen. *19610042-Hagenbeck*. Fotografi.

⁸⁰³ Se desuden Hans Henriksen. *19620001-Harzen-Bad Harzburg*. Fotografi og Hans Henriksen. *19620004-Goslar*. Fotografi.

Billede 6.1. Pause på en rastepads ved motorvejen. Hans Henriksen. 19570047-rastepads-*autobahn*. Fotografi.

Billede 6.2. Spisepause på ferien i BRD i 1957. Som det ses på billedet, var hele familien med – inklusiv familiens skildpadde! Hans Henriksen. 19570046-rastepads-*autobahn*. Fotografi.

Når man bladrer igennem familien Henriksens ferie billeder forekommer hyppigt motiver med relation til Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig mellem klassiske motiver af lokale bytorve, middelalder- og bjergidyl. Dette viser, at arven efter Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig var lige så meget en seværdighed og en ferieoplevelse som middelalderbygninger i Goslar eller bjerge i Mittelwald.

Familien Henriksens feriefotografier afslører også, at familien i stil med andre danske turister var interesseret i at tale med lokale tyskere – hvad enten det var en grænsevagt ved zonegrænsen (se billede 6.3) eller en ung tysker på et hotel. En (naturlig) del af ferieoplevelserne var altså også de menneskelige skæbner, der havde lidt under landets politiske og militære udvikling. En ferieoplevelse, som de normative kilder ikke skænker meget plads.

Opsummeret vil det sige, at Hans Henriksens oplevelser og rejsemønster fulgte andre danske turisternes udvikling i feriemønstre og -kultur: slutningen af 1940'erne med en begyndende dark tourism industri i BRD, 1950'erne med udviklingen af bilturisme og 1960'erne, hvor koldkrigsturismen var en integreret del af ferielandet BRD. Det var stærke, uhyggelige og dramatiske oplevelser, der på den ene side gjorde et stort indtryk, og på den anden side var med til at gøre ferien unik. Dette spændingselement er endnu et aspekt af turisme- og feriegenren, som turister på tværs af tidsperioder har søgt efter på deres ferie.⁸⁰⁴

Gennem turismevinklen oplevede Hans Henriksen BRD's udvikling på helt tæt hold. Han oplevede, hvordan et land udviklede sig efter at have forårsaget og tabt en verdenskrig og var blevet sønderbombet. Han oplevede landets politiske udvikling, og han oplevede den danske og vesttyske velfærd udvikle sig: familiens mulighed for at købe en bil og køre på ferie i et land, der gik fra at være sønderbombet til et land med moderne campingpladser og god infrastruktur.

⁸⁰⁴ Spring, "Tidlig cruiseturisme til Spitsbergen: dannelse, opdagelse og fornøjelse" (2018), 88.

Billede 6.3. På en ferie til Harzen i 1962 mødte familien Henriksen blandt andet en lokal grænsevagt. Hans Henriksen. *1962003-Harzen-zonegrænse-DDR*. Fotografi.

6.3. Betydning af minderne om den tyske besættelse af Danmark i forhold til synet på BRD som feriedestination i 1950'erne og 1960'erne

For at besvare problemstillingens tredje spørgsmål, betydningen af minderne om Anden Verdenskrig i forhold til synet på BRD som feriedestination, er det nødvendigt at dele besvarelsen op i to svar. Det første svar drejer sig om det kollektive minde om Anden Verdenskrig, mens svar nummer to koncentrerer sig om de individuelle minder. Som Halbwachs har redegjort for i sin forskning, er individuelle minder også en del af de kollektive,⁸⁰⁵ mens jeg vurderer, at de individuelle minder i sin form er af så forskellig karakter, at det er relevant at præsentere dem for sig selv.

⁸⁰⁵ Halbwachs, *On Collective Memory* (1992), 38.

6.3.1. Den kollektive erindring

Tyskerne og BRD fremstilles i kildematerialet som et ferieland, der endnu i 1950'erne og 1960'erne led under konsekvensen af Anden Verdenskrig, nemlig i form af mange flygtninge og genopbygning. Den tyske befolkning, som danske turister mødte på deres ferier blev ikke anset som handlende aktører under nazismen. Hverken landet eller befolkningen bliver dermed fremstillet som et ferieland, der var med til at udrydde millioner af jøder og andre etniske grupper. To andre faktorer nævnes heller ikke i den kollektive erindring om krigen ved fortællingen om ferielandet BRD: De tyske soldaters tilstedeværelse i Danmark, eller det forhold, at danskerne som en del af de allierede vandt krigen over tyskerne og dermed ændrede den relation mellem de to lande, som have eksisteret i mange år indtil da. Det forties derimod, og den kollektive erindring om den tyske besættelse af Danmark under Anden Verdenskrig lader ikke til at have nogen indflydelse på synet af BRD som ferieland.

I afhandlingens periode blev tyskerne hele perioden igennem set som ofre og beskrives som en værtsbefolkning, der var venlig, imødekommende og sofistikeret – når det vel at mærke omhandler de kilder, som iscenesatte og definerede BRD som ferieland. For som afhandlingens analyse også har afdækket, var det en anden sag, hvis der var tale om tyskere i Danmark. Her skinner tyskerhadet mere igennem. De minder, der bliver fremhævet i *DSB*-pamfletter, *Motor* og guidebøger med relation til Anden Verdenskrig bliver fremhævet som turistdestinationer og ikke som minder, der skulle hindre danskere i at tage på ferie i landet.

6.3.2. Den individuelle erindring

Og nu til den individuelle erindring, der er mere broget end den kollektive. Det er ved undersøgelsen af den individuelle erindring og konsekvensen af denne ved valg af BRD som feriested, at det bliver tydeligt, at det var svære emner at omgås: Anden Verdenskrig, arven efter krigen og nu også feriedestination for mange danskere. Lige så mange, som jeg har interviewet, lige så mange erindringer er der om Anden Verdenskrig og synet på tyskere og BRD i årene efter krigen. Som jeg har vist i afhandlingen, herskede et tyskerhad blandt nogle danskere i 1950'erne og 1960'erne, mens andre danskere havde lagt krigen og dens oplevelser bag sig. På samme måde var det med valget af BRD som ferieland. For nogle danskere var Tysklands rolle under Anden

Verdenskrig af afgørende betydning for valg af BRD som feriedestination – enten positivt eller negativt –, og de anså landet som et ferieland fyldt med (tidligere) nazister, mens det for andre ikke var relevant.

For nogle danskere spillede erindringerne om krigen ind ved valg og fravalg af BRD som ferieland. Men der var et ”problem” ved landet: for at komme til Schweiz, Italien, Frankrig, Holland eller Spanien, skulle danskere køre igennem BRD. Og dette faktum var afgørende for danskere, der var negativt stemt overfor tyskere og BRD. For at køre igennem landet bevirkede, at danske turister oplevede tyskerne og landet og mødte et andet land og en anden befolkning end forventet. Nogle oplevede, at tyskerne var overraskende venlige, mens andre fokuserede på, at landet var utrolig smukt. Og netop dette var en af årsagerne til, at BRD på trods af arven efter Anden Verdenskrig og en lang negativ fortid med Danmark blev så populært et ferieland i denne periode.

I modsætning til den kollektive erindring er mødet med tyskere under Anden Verdenskrig og mødet med krigsofre under ferier i årene efter 1945 en stor del af den individuelle erindring. For nogle turister var det så stor en oplevelse, at det er det største minde fra ferien endnu over 60 år efter, mens andre turister på ferien valgte at se bort fra egne negative erindringer om tyskere 1940-1945 og krigens rædsler. Afhandlingens argument om, at danskere rejste i en politisk kontekst, mens formålet var apolitisk, er i dette tilfælde også gældende. På ferien var hverdagslivet sat på pause. Og en konsekvens af dette var, at danskere var mere åbne og modtagelige overfor store som små problemstillinger og oplevelser og så dermed sit og andres liv i nyt perspektiv.

6.4. Perspektivering

Et emne, som afhandlingen kun berører overfladisk, er dark tourism – turisme med relation til krig, ødelæggelser og død. En af de første turistdestinationer indenfor genre var slaget ved Waterloo i Belgien i 1815.⁸⁰⁶ Turismekonceptet blev hurtigt kommercialiseret i Vesteuropa, og i 1918 kunne læsere af *Hjemmet* vinde en rejse til ”hele Vestfronten”.⁸⁰⁷

⁸⁰⁶ Seaton, ”War and Thanatourism” (1999), 130.

⁸⁰⁷ Ukendt, ”Gratis. Rejse Til Krigsskuepladsen!” *Hjemmet* (1918).

I analysen har vi mødt dark tourism ved præsentationen af ruiner, danske turisters møde med krigsofre, udpegning af koncentrationslejre og mindesmærker for omkomne ved flugt over grænsen mellem Øst og Vest under Den Kolde Krig. Ved at fremhæve disse eksempler bliver det tydeligt for læseren, at dark tourism var en stor del af danske turisternes ferier i BRD. I sit interview med mig reflekterer Hans Henriksen ikke meget over det konstante møde med døden på sine ferier i BRD igennem to årtier, men familiens ferie billeder viser dette stærke og alvorlige møde: Familien opsøgte ruiner i Hamborg i 1949 (se billede 4.5), og i Berlin i 1960'erne opsøgte de ligesom andre turister nogle af de mange mindesmærker for omkomne ved flugten over Berlinmuren (se billede 5.14 og 5.15).

Bjerrum Jensen og Hansen analyserer dark tourism og turisternes oplevelse nærmere gennem en analyse af bunkers langs den jyske vestkyst. Her undersøger de dark tourism i kombination med oplevelsesøkonomi i slutningen af det 20. århundrede og starten af det 21. århundrede. Et vigtigt aspekt i denne analyse er diskussionen om krigens ansvarsplacering gennem markedsføringen af bunkerne som kunstinstitution og turismeoplevelse.⁸⁰⁸ Dette står i modsætning til min undersøgelse, hvor skyldsspørgsmålet ikke nævnes i kildematerialet – hverken i beskrivelsen af tyskerne som befolkning, ved oplevelsen af dem eller ved inddragelsen af dark tourism-aspekterne. En årsag hertil kan være tidens gang. Hvor Anden Verdenskrig i 1950'erne og 1960'erne endnu var meget tæt på, var der et andet forhold i 1990'erne og 2000'erne: I en rejsebeskrivelse fra 1950 fortælles om det skønne og yndige BRD, som den danske turist ville opleve på en tur gennem Slesvig. Mens artiklen gør meget ud af at præsentere området som indbydende og velkommende, sluttet rejsebeskrivelsen af med forfatterens formanende ord om, at turisten ikke måtte tale politik med de lokale.⁸⁰⁹ De svære politiske emner lå altså lige under overfladen og ulmede, men de blev gemt væk og fortiet.

Et andet eksempel på tidens gang i Bjerrum Jensens og Hansens analyse er bunkerne som kulturarv og betydning, hvor forfatterne deler et monuments betydning op i konkret og symbolsk betydning.⁸¹⁰ Mens jeg vil argumentere for, at monumenterne

⁸⁰⁸ Bjerrum Jensen og Hansen, "Spræng dem eller bevar dem" (2014), 285.

⁸⁰⁹ "Sydslesvig-Rejsen", *Motor* (1950) 20.

⁸¹⁰ Bjerrum Jensen og Hansen, "Spræng dem eller bevar dem" (2014), 293-294. Med konkret betydning forstås for eksempel byggeriet af Atlantvolden og med symbolsk betydning forstås for eksempel bunker som symbol på det danske samarbejde under krigen.

omhandlende Anden Verdenskrig i min undersøgelse havde en fysisk betydning, er det sidste gældende ved markedsføringen og oplevelsen for bunkerne i Jylland i 1990'erne og 2000'erne. I den forbindelse er der også et stort didaktisk fokus på dem. Et aspekt, som heller ikke findes i præsentationen af krigsmonumenter fra den tid i mit kildemateriale. Årsagen hertil skal (igen) findes i de to forskellige brugergrupper af turistattraktionen. I 1950'erne og 1960'erne havde turisterne selv oplevet krigen, mens dette ikke er tilfældet for de fleste turister i det 21. århundrede. I dag skal børn og voksne lære om krigen ud fra monumenter som bunkerne i Vestjylland, hvorfor deres didaktiske og symbolske betydning er af vigtig karakter.

En konsekvens af ændringen i betydning er også forandringen i turistdestinationen og dermed oplevelsesøkonomien. Hvor ruinbjerger og andre monumenter fra Anden Verdenskrig i dansk turismemateriale i 1950'erne og 1960'erne blev nævnt og nøgternt beskrevet, er det et helt andet tilfælde med de vestjyske bunkers i det 21. århundrede. Her bliver oplevelsen af en bunker slået stort op i form af kunstinstitutioner eller som for eksempel en årlig begivenhed arrangeret af et museum: "Bunkers by night".⁸¹¹ Alene titlen på begivenheden belyser på fineste vis forskellen i de to perioders præsentation og dermed rammer for oplevelsen af levn fra Anden Verdenskrig. Gennem arrangementer som disse bliver bunkerne som værende tidligere konfliktområder formidlet, og turister kan opleve deres historie. De monumenter fra Anden Verdenskrig, som blev gengivet i dansk turismemateriale i 1950'erne og 1960'erne var i høj grad også konfliktområder, hvilket kan være årsagen til den nøgterne beskrivelse af dem og den intense og voldsomme oplevelse, som nogle danskere havde.

I Bjerrum Jensens og Hansens analyse bliver den tidligere tyske soldat Gerhard Saalfeld, der boede i en vestjysk bunker under Anden Verdenskrig, fremhævet. I beskrivelsen af ham i medierne lægges vægt på det menneskelige og sympatiske aspekt, hvor Saalfelds tidligere militære funktion i landet og dermed rolle som fjende mindskes og indirekte påtales via en fortælling om Saalfeld og hans senere skæbne som krigsfange.⁸¹² Hvor de ovennævnte punkter viser, at iscenesættelsen og omtalen af turistattraktioner indenfor dark tourism og Anden Verdenskrig på tværs af tid er forskellig, viser omtalen og præsentationen af Saalfeld, at tyskerne blev omtalt på samme

⁸¹¹ Bjerrum Jensen og Hansen, "Spræng dem eller bevar dem" (2014), 282 og 314.

⁸¹² Bjerrum Jensen og Hansen, "Spræng dem eller bevar dem" (2014), 298-299.

måde i det danske turismemateriale i 1950'erne og 1960'erne og i de danske medier i 2000'erne. En årsag hertil kan være, at mens Anden Verdenskrig og dens mange aktører endnu var et for følsomt emne at italesætte i 1950'erne og 1960'erne, havde det været diskuteret og belyst i 2000'erne. Nu var det menneskelige aspekt af soldaten Saalfeld den interessante historie. Og så må man ikke glemme, at i sidste ende handlede det i begge tilfælde om turisme: Det gjaldt om at fortælle den gode historie for at iscenesætte turistdestinationen så positivt som muligt. I de to perioder bliver positive elementer fra den negative kulturarv fremhævet, og som min analyse af dansk turismemateriale i 1950'erne og 1960'erne viser, blev den negative kulturarv gennem fortællingen om BRD som ferieland primært gjort til en positiv kulturarv: danske turister kunne opleve et unikt møde med arven efter Anden Verdenskrig i BRD, og det var kold krigsspænding på et hidtil uset niveau. Den virkelige, reelle oplevelse blev dog for nogle lidt for barsk, når danske turister oplevede den tyske virkelighed anno 1950'erne og 1960'erne: Ferieidyllen krakelerede. Hvor nogle omfavnede dette unikke kig ind i den virkelige verden, vendte andre bilen om og kørte igen mod retningen af ferieidyl. For ferien var et pusterum fra hverdagen – de store politiske emner og verdens negativitet kunne danske turister tids nok komme hjem til og blive mødt med derhjemme i medierne.

Gennem perspektiveringen til dansk forskning indenfor dark tourism og oplevelsesøkonomi er det tydeligt, at en dybere og mere omfattende analyse af de kommercielle og oplevelsesøkonomiske rammer vil udvide vores viden omkring mødet med fortiden og samtiden i 1950'erne og 1960'erne samt den individuelle og kollektive erindring om Anden Verdenskrig og Den Kolde Krig. I et videre studie af danskernes hverdagshistorie og -erindring ville det da være nærliggende at tage næste skridt i denne retning på forskningsvejen.

7. Resumé

7.1. Dansk resumé

Under titlen *"Vi har saftsusme haft mange gode ferier i Tyskland."* Danske turister i Vesttyskland 1949-1970 undersøger jeg danskeres rejsevaner og -kulturer til BRD i 1950'erne og 1960'erne; starten på dansk masseturisme. Gennem dette studie belyser jeg blandet andet den individuelle og den kollektive erindring af efterkrigstid og Den Kolde Krig. Afhandlingens hovedargument er, at danske turister rejste i en politisk kontekst, der til tider prægede ferieudfoldelserne og -oplevelserne uagtet, at motivationen for at tage på ferie var apolitisk. I forlængelse heraf er afhandlingens største bidrag til turismeforskningen.

I kapitel 1 præsenterer jeg undersøgelsens seks kildegrupper: private fotografier, postkort, guidebøger, billeder og artikler fra FDM's medlemsblad *Motor*, salgsmateriale i form af hæfter fra De Danske Statsbaners (DSB) rejsebureau og interviews. Hver kilde har sin styrke og analytiske pointe. Det gælder for eksempel feriefotografierne som analytisk performative, og postkortenes kombination af visualitet og tekst qua deres form og udtryk. En central pointe i kapitlet er, at en analyse af visualitet og sprog afdækker problemfelter, som ellers sjældent belyses i turismeforskningen. I forlængelse heraf inddrages den teoretiske ramme, nemlig fortællingsanalyse, der dannes ud fra visuelle såvel som sproglige kilder. Fortællingsanalysen bruges i første omgang til at belyse markedsføringen af BRD som ferieland og i anden omgang til at afdække, hvordan tysk kultur og identitet blev defineret overfor danskere i årene efter Anden Verdenskrig. I afhandlingens kildemateriale identificerer jeg tre fortællinger om BRD som ferieland: den romantiske fortælling, fortællingen om arven efter Anden Verdenskrig og fortællingen om Den Kolde Krig.

I kapitel 2 redegør jeg ud fra centrale værker for den danske og vesttyske politiske situation, som danske turister rejste fra og i i 1950'erne og 1960'erne. Afslutningen på Anden Verdenskrig i 1945 var afslutningen på et mangeårigt negativt forhold mellem de to lande. Mens politikere på begge sider af grænsen arbejdede på at få etableret et sundt og godt forhold, viser kapitlet også, at den danske befolkning var mærket af krigens hændelser i afhandlingens periode. En vigtig pointe i denne forbindelse er

imidlertid, at det dog ikke var hæmmende i forhold til rejseudfoldelser. I BRD blev Adenauer i 1949 kansler og arbejdede for etablering af varig fred. I den forbindelse var der både fra vesttysk side og internationalt et stort fokus på turisme. Derudover medførte en europæisk økonomisk vækst muligheden for mange for at rejse. Som kapitlets analyse med baggrund i kildematerialet viser, skabte ferierne et andet, et særligt rum, hvor familier var sammen på en anden måde end til hverdag. Ganske vigtigt er det her at fremhæve, at i dette rum oplevede og lærte danskere BRD og vesttyskerne at kende og forstå på ny. BRD gik fra at være danskeres fjendeland til at være foretrukket rejseland.

I kapitel 3 præsenterer jeg afhandlingens første fortælling, den romantiske fortælling. Det er en fortælling om et naturprægtigt land skabt gennem et fokus på landskabets æstetiske og oplevelsesmæssige værdier. Centralt står her romantik og modernitet. Kapitlet viser endvidere, at gennem landskabsnationalisme og historiebrug som fortællingselementer emotionaliseres og reduceres BRD til at passe ind i en national fortællingskonstruktion; omtalen af tysk nationalisme blev legitimeret. I forlængelse heraf viser analysen i kapitlet også, at fortællingselementer var med til at skabe en vesttysk identitet og kultur, som påvirkede danske turister til at se og opleve BRD på denne måde. En anden konsekvens er, at erindringssteder (på) blev defineret og opstod. Goslar og Nürnberg blev erindringssteder for middelalderen, mens et stærkt fokus på ruinromantik i Mosel- og Rhinområdet omdannede den del af BRD til en romantisk og idyllisk feriedestination. I kontrast hertil stod de moderne metropoler Berlin og Hamborg.

Rammen for kapitel 4 er fortællingen om ferielandet BRD i skyggen af Anden Verdenskrig. Ligesom i kapitel 3 belyser jeg fortællingskonstruktionen og forandringen over tid. Her er en vigtig pointe, at mens turismen med relation til Anden Verdenskrigs arv primært blev markedsført positivt, oplevede danskere turistdestinationer med relation til Anden Verdenskrig både negativt og positivt. Et vigtigt greb i fortællingskonstruktionen er tavsheder. Ved anvendelsen af disse blev den positive vinkel i turismematerialet opnået, og destinationerne blev mulige at markedsføre og italesætte overfor danske turister. Kapitlet viser dermed, at turismegenren var afgørende for fortællingen om BRD som ferieland. Ved inddragelse af begreberne iscenesat autenticitet og sight sacralization viser jeg, dels at genopbygningen imødekom turisternes forventning

om at opleve middelalderbyer og renæssancemarkedspladser, og at turisme med relation til Anden Verdenskrig i lighed med turisme i relation til Den Kolde Krig i afhandlingens periode blev udviklet og udvidet: nye turistdestinationer og erindringssteder opstod.

I kapitel 5 viser jeg, hvordan fortællingen om Den Kolde Krig blev konstrueret. Kapitlets hovedpointer er, at turismematerialet blev en del af Den Kolde Krig og var med til at cementere Vestblokken. Det er dermed i dette kapitel især tydeligt, at danskere rejste i en politisk kontekst uagtet, at deres ferier var apolitiske. Men i kapitlet belyser jeg også, hvordan Den Kolde Krig i afhandlingens periode udviklede sig til at blive en stor del af turismeindustrien med Berlinmurens opførsel i 1961 som højdepunkt. Koldkrigsspændingen blev både markedsført og oplevet som meget dramatisk, og mødet med Den Kolde Krig påvirkede danske turister, hvadenten det var i mødet med zonegrænsen eller republikflygtninge.

Kapitel 6 udgør afhandlingens konklusion. I dette kapitel starter jeg med at belyse afhandlingens største forskningsbidrag til turismeforskningen, hvorefter afhandlingens hovedresultater præsenteres: 1) Ferier i udlandet var med til at udvide danskeres geografiske og personlige horisont i 1950'erne og 1960'erne og sætte livet i perspektiv. 2) Markedsføringsmateriale indenfor turismeindustrien var med til at definere vesttysk kultur og identitet overfor danskere. 3) En konsekvens heraf blev en fjendeforskydning. Nu var Danmarks fjende USSR og ikke længere Tyskland. Disse tre resultater udfolder og diskuterer jeg gennem et casestudie og ved inddragelse af relevant forskning. Jeg afslutter kapitlet med at perspektivere til dark tourism og oplevelsesøkonomi i Danmark i 1990'erne og 2000'erne. Herigennem belyser jeg, at især tidens udvikling og store samfundsmæssige problemer er afgørende for fortællingen af en turistdestination.

7.2. English Summary

Under the title "We sure as heck have had many good vacations in Germany" Danish tourists in West Germany 1949-1970", this dissertation investigates the travel habits and -cultures of Danes in FRG (the Federal Republic of Germany) in the 1950s and 1960s; the beginning of Danish mass tourism. Through this study, the dissertation provides a deeper insight into the collective as well as the individual memory of the

heritage of the post-war period and the Cold War. The main argument of the dissertation is that Danish tourists traveled within a political context, which at times influenced vacation activities and –experiences despite the fact that the motivation for going on vacation was non-political.

In chapter 1, I present the six different groups of sources of the survey: private photographs, postcards, guidebooks, pictures and articles from the member magazine of FDM (Federation of Danish Motorists) *Motor*, sales literature in the form of booklets from the travel bureau of the Danish State Railways (DSB) and interviews. Each source has its strengths and analytical points. This, for example, applies to the vacation photographs as analytical performative, and the combination of visuality and text of the postcards through their shape and expression. A key argument of the chapter is that an analysis of visuality *and* language covers problem areas, which is otherwise rarely documented within the field of tourism studies. Building on this, the theoretical framework, narrative analysis, is involved, which is created through visual as well as linguistic sources. The narrative analysis is firstly used to shed light on the marketing activities of FRG as a vacation country, and secondly to uncover, how German culture and identity were defined towards Danes in the years after World War II. Within the source material of the dissertation, I locate three narratives of FRG as a vacation country: the romantic narrative, the narrative of the heritage of World War II and the narrative of the Cold War.

With central publications as my starting point, I present the Danish and West German political situation, which Danish tourists traveled from and in during the 1950s and 1960s in chapter 2. The end of World War II was the end of a long-running negative relationship between the two countries. While politicians on both sides of the border were aiming to get a healthy and good relationship, the chapter also shows that in the 1950s and the 1960s the Danish population was marked by events of the war. A core point in connection to this is that it, however, was not hampered when it came to travel activities. In 1949, Adenauer was named chancellor in FRG and worked to establish permanent peace. In connection to this, there was, from FRG as well as internationally, a focus on tourism. Furthermore, a growing European economy made it possible for a lot of people to travel. With the source material of the dissertation as the starting point, the analysis of the chapter demonstrates that vacations created a unique

space, where families were together in a different way from everyday life. Here it is important to highlight that within this space, Danes experienced and got to know and understand FRG and West Germans once again. FRG developed from being a country of the enemy to a favorite vacation country in the eyes of Danes.

In chapter 3, I present the first narrative of the dissertation: the romantic narrative. It is a narrative about a country rich in nature, created through a focus on the aesthetic and experiential values of the landscape. In this context, romanticism and modernity are central. The chapter shows furthermore that through landscape nationalism and the use of history as elements of the narrative, FRG was emotionalized and reduced to fit into a national narrative; speaking about German nationalism was made legitimate. According to this, the analysis of the chapter also shows that the elements of the narrative were created in order to create a West German identity and culture, which affected Danish tourists to see and experience FRG in this special way. Another consequence was that places of remembrance were defined (once again) and created. Goslar and Nuremberg were associated with the Middle Ages, while a strong focus on ruin-romanticism in the Mosel- and Rhine area shaped that part of FRG into a romantic and idyllic vacation destination. In contrast to this were the modern metropolises Berlin and Hamburg.

The frame of chapter 4 is the narrative of the vacation country FRG in the shadow of World War II. As in chapter 3, I clarify the structure of the narrative and the changes over time. An important point here is that while tourism concerning World War II and its heritage primarily were marketed as positive, Danes experienced tourist destinations with relation to World War II negatively as well as positively. An important key in the structure of the narrative is silence. By using silence, the positive angle in tourism material was reached, and destinations were made possible to market and articulate towards Danish tourists. Building on this argument, the chapter demonstrates that the genre of tourism was decisive when telling the story about FRG as a vacation destination. Through an involvement of the terms staged authenticity and sight sacralization, I show that the rebuilding of the country, on one hand, was met with the expectations of the tourists for experiencing towns from the Middle Ages and town squares from the renaissance, and, on the other hand, that tourism in relation to

World War II, as well as tourism in relation to the Cold War, were developed and expanded: new tourist destinations and places of remembrance were founded.

In chapter 5, I show how the narrative of the Cold War was constructed. The key point of the chapter is, however, that tourism material became a part of the Cold War and thereby taking part in strengthening the Western bloc. Through this, it is especially clear in this chapter that Danes traveled in a political context although the vacation was non-political. But in the chapter, I also clarify, how the Cold War, in the period of the dissertation, developed into a big part of the tourism industry with the building of the Berlin Wall in 1961 as the culmination. The Cold War tension was marketed as well as experienced as very dramatical. Meeting the Cold War had an impact on Danish tourists, whether it was at the zone border or through refugees of the republic.

The sixth chapter of the dissertation forms the conclusion. In this chapter, I start by introducing the two main contributions of the dissertation: research being in the fields of tourism research and memory studies. After that, the main results of the dissertation are presented: 1) Vacations in foreign countries were a part of expanding the geographical and personal horizon of Danes in the 1950s and 1960s and put their lives into perspective. 2) Promotion material within the tourism industry played a part in defining West German culture and identity to the Danes. 3) A consequence of this was an enemy shifting. Now the enemy of Denmark was the USSR and no longer Germany. I expand and discuss the three main results through a case study and the involvement of relevant research literature. I end the chapter by putting the dissertation into perspective through the fields of dark tourism and experience economy in Denmark in the 1990s and 2000s. Through this, I show that especially the development of time and big social changes are decisive when telling the story of a tourist destination.

8. Bibliografi

8.1. Kilder

8.1.1. Utrykte kilder

Interview med Albert Svenning. Varighed: 50.53. Dato: 27/1 2016.

Interview med Bent Thomsen I. Varighed: 16.49. Dato: 13/9 2016.

Interview med Bent Thomsen II. Varighed: 1.30. Dato: 13/9 2016.

Interview med Bente og Hans Henriksen. Varighed: 1.32.02. Dato: 16/12 2015.

Interview med Jens Peter Møller. Varighed: 55.06. Dato: 9/12 2015.

Interview med Jonny Andersen I. Varighed: 26.19. Dato: 17/10 2017.

Interview med Jonny Andersen II. Varighed: 17.52. Dato: 17/10 2017.

Interview med Kirsten og Jørgen Sørensen. Varighed: 51.55. Dato: 7/6 2016.

Interview med Lis Madsen. Varighed: 14.51. Dato: 13/9 2016.

Interview med Marie Kofoed I. Varighed: 50.08. Dato: 30/5 2016.

Interview med Matthias Dinesen I. Varighed: 51.13. Dato: 21/12 2015.

Interview med Niels Andersen I. Varighed: 44.29. Dato: 26/9 2017.

Interview med Niels Andersen II. Varighed: 1.02.56. Dato: 26/9 2017.

Interview med Per Klausen I. Varighed: 56.53. Dato: 18/1 2016.

Interview med Søren Pedersen. Varighed: 21.46. Dato: 17/8 2017.

Clausen, Viggo. "Selskabsrejsen". Varighed: 00.55.40. Danmarks Radio. 1956.

8.1.2. Trykte kilder

8.1.2.1. Guidebøger og DSB-hæfter

Ewerlöf, Paul H. *Turen går til Nordvesttyskland. Politikens rejsehåndbog 18*. Red. Torben J. Meyer. København: Politikens Forlag, 1965.

Ewerlöf, Paul. *Turen går til Syd-Tyskland*. Red. Torben J. Meyer. København: Politikens Forlag, 1966.

Ewerlöf, Paul H. *Turen går til Tyskland. Politikens rejsehåndbog 5*. Red. Torben J. Meyer. 9. udgave. København: Politikens Forlag, 1969.

Ewerlöf, Paul, og Torben J. Meyer, (red.). *Turen går til Nordvesttyskland*. København: Politikens Forlag, 1959.

Ewerlöf, Paul, og Torben J. Meyer, (red.). *Turen går til Sydtyskland*. København: Politikens Forlag, 1959.

Ewerlöf, Paul H., og Torben J. Meyer, (red.). *Turen går til Syd-Tyskland*. København: Politikens Forlag, 1960.

Ewerlöf, Paul H. og Ib Withen, (red.). *Turen går til Tyskland. Politikens Rejsehåndbog 5*. 1. udgave. København: Politikens Forlag, 1954.

Ewerlöf, Paul H., Torben J. Meyer, og Ib Withen, (red.). *Turen går til Tyskland. Politikens Rejsehåndbog 5*. 4. udgave. København: Politikens Forlag, 1957.

Gottschalk, Gerda, og Helmuth Gottschalk. *Vesttyskland*. København: H. Hirschsprungs Forlag, 1953.

Hammerby, Gert. *Turen går til Berlin*. Red. Torben J. Meyer. København: Politikens Forlag, 1964.

Hammerby, Gert. *Turen går til Berlin. Politikens rejsehåndbog 22*. Red. Torben J. Meyer. København: Politikens Forlag, 1968.

Hammerby, Gert, og Torben J. Meyer, (red.). *Turen går til Berlin*. København: Politikens Forlag, 1960.

Meyer, Torben J., (red.). *Turen går til Syd-Tyskland*. København: Politikens Forlag, 1966.

Ukendt. *International Turistfører. Udgave: Vesttyskland. 1954*. Svendborg: I.T. Rejsefører Forlag, 1954.

Ukendt. *International Turistfører. Rejsefører gennem Vesttyskland. 1955*. Svendborg: Dansk Rejsefører Forlag, 1955.

Ukendt. *Udflugtsrejser i Danmark – selskabsrejser til udlandet med DSB 1953*. By ukendt: J. Jørgensen & CO. Årstal ukendt.

Ukendt. *DSB Nyt 1954*. Glostrup: Luow. 1954.

Ukendt. *DSB Nyt 1956*. Glostrup: Luow. 1956.

Ukendt. *Statsbanernes Selskabsrejser 1957*. Glostrup: Luows Bogtrykkeri. 1957.

Ukendt. *Selskabsrejser med DSB 1961*. By ukendt: J. Jørgensen og Co. Bogtrykkeri A/S.

Withen, Ib, og Paul H. Ewerlöf, (red.). *Turen går til Tyskland. Politikens Rejsehåndbog 5*. 1. udgave. København: Politikens Forlag, 1954.

8.1.2.2. *Motor*

”Biltur til Italien gennem Tyskland, Holland, Belgien og Frankrig”, *Motor* 44 (1949), hæfte 17.

Motor 44 (1949), hæfte 17.

”Tysklandsrejsen”, *Motor* 44 (1949), hæfte 20.

”De glatte Veje i Slesvig”, *Motor* 45 (1950), hæfte 1.

“Ugens Emner”, *Motor* 45 (1950), hæfte 17.

“Sydslesvigs-Rejsen”, *Motor* 45 (1950), hæfte 20.

”Over Alperne – i den lille Vogn”, *Motor* 46 (1951), hæfte 19.

”Engelske kroer”, *Motor* 47 (1952), hæfte 5.

“Hamborg i dag”, *Motor* 47 (1952), hæfte 10.

”Det holstenske Schweiz – der engang var dansk”, *Motor* 47 (1952), hæfte 10.

“På Nomadefærd med Bil og Telt ...”, *Motor* 47 (1953), hæfte 18.

Motor 47 (1952), hæfte 23.

“Mellem Sliens stille Vande og Elbens gule Strande”, *Motor* 47 (1952), hæfte 23.

“På Scooterfærd Til Zonegrænsen”, *Motor* 47 (1952), hæfte 23.

“Hamborg i dag”, *Motor* 47 (1952), hæfte 13.

“Mellem Sliens stille Vande og Elbens gule Strande”, *Motor* 47 (1952), hæfte 23.

“Hamborg og Lübeck”, *Motor* 47 (1952), hæfte 24.

“Fremtidens Land ved Danmarks Grænse”, *Motor* 48 (1953), hæfte 15.

”Et usædvanligt Ferieland”, *Motor* 48 (1953), hæfte 17.

“På Nomadefærd med Bil og Telt ...”, *Motor* 48 (1953), hæfte 18.

”Aktuelle Problemer”, *Motor* 48 (1953), hæfte 19.

”Biltur i Jugoslavien”, *Motor* 49 (1954), hæfte 2.

Motor 49 (1954), hæfte 10.

Motor 49 (1954), hæfte 11.

“Med Lille Vogn Ud I Europa”, *Motor* 49 (1954), hæfte 11.

”Vejen langs Fjorden. Sønderjyllands Perle”, *Motor* 49 (1954), hæfte 12.

Motor 49 (1954), hæfte 15.

“Hamborg og Lübeck”, *Motor* 49 (1954), hæfte 24.

”Rejser i Tyskland”, *Motor* 49 (1954), hæfte 25.

“Ture i Tyskland”, *Motor* 49 (1954), hæfte 26.

Motor 50 (1955), hæfte 21.

“Hansestaden Lybæk”, *Motor* 51 (1956), hæfte 1.

“Salzburgerland og Sydbayern med Salzburg som udgangspunkt”, *Motor* 51 (1956),
hæfte 10.

”Hamburg ... Byen – hvor rejsen begynder og slutter”, *Motor* 51 (1956), hæfte 21.

”Fra en anden tidsalder. Et stykke kultur, som lever endnu”, *Motor* 51 (1956), hæfte
23.

”Bør man holde ferie i lejr?”, *Motor* 52 (1957), hæfte 12.

“Hvor Jerntæppet Er Gået Ned På En Gammel Dansk Grænse”, *Motor* (1957), hæfte
24.

”Mosel – Trier og Luxembourg”, *Motor* (1958), hæfte 6.

”Autobane-kørsel”, *Motor* (1958), hæfte 23.

Motor (1959), hæfte 3.

”Schwarzwald”, *Motor* (1959), hæfte 3.

”Camping i mange lande”, *Motor* (1959), hæfte 5.

”Inkarigets fantastiske kongevej”, *Motor* (1959), hæfte 26.

”Berlin. Den delte by”, *Motor* (1961), hæfte 5.

”Nordbayern. Romantiske byer i Franken”, *Motor* (1961), hæfte 3.

”Fra Bodensøen til Berchtesgaden ad Die deutsche Alpenstrasse”, *Motor* (1961), hæfte 6.

”Schwarzwald. Sydtysklands grønne campingeldorado”, *Motor* (1961), hæfte 6.

”Camping i de bayerske alper”, *Motor* (1961), hæfte 8.

”Camping undervejs. Campingidyller langs Tysklands landeveje”, *Motor* (1961), hæfte 12.

”Et hjørne af Bayern”, *Motor* (1962), hæfte 3.

”Slesvig og Holsten”, *Motor* (1962), hæfte 19.

”Harzen det nærliggende bjergland”, *Motor* (1963), hæfte 7.

Motor (1964), hæfte 3.

”Schwarzwald”, *Motor* (1964), hæfte 10.

Motor (1964), hæfte 12.

”Berlin”, *Motor* (1965), hæfte 3.

”Harzen. Et yndet rejsemål”, *Motor* (1965), hæfte 6.

8.1.2.3. Blandet

Hjelm-Hansen, Aage: ”Meget stærk Folkestemning bag Dødsstraf til Stikkere, Hippoer og Gestapofolk”, *Berlingske Tidende*, 15 juni 1945.

Arbejdermuseet. be:121. Petersen, Poul. *Poul Petersen erindringer*.

Rigsarkivet. 0002 Udenrigsministeriet. 1945-1972 Gruppeordnede Sager. *Tourism Comitee. Tourism in Europe in 1951*. “Tabel II. Intra-European tourism, number of tourists”.

Rigsarkivet. 0002 Udenrigsministeriet. 1945-1972 Gruppeordnede Sager. *Tourism Comitee. Tourism in Europe in 1951*. “Tabel III. Intra-European tourism, tourist nights.”

Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1952. Stuttgart og Mainz: W. Kohlhammer, 1953.

Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1953. Stuttgart og Mainz: W. Kohlhammer, 1954.

Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1954. Stuttgart og Mainz: W. Kohlhammer, 1955.

Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1955. Stuttgart og Mainz: W. Kohlhammer, 1956.

Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1958. Stuttgart og Mainz: W. Kohlhammer, 1959.

Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1960. Stuttgart og Mainz: W. Kohlhammer, 1961.

Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart og Mainz: W. Kohlhammer, 1971.

Ukendt: "Gratis. Rejse Til Krigsskuepladsen! 12 Frirejser (Fællestur) over Berlin-Bryssel-Paris Og London." *Hjemmet*, 14 november 1918.

Ukendt. *Befolkningen har andre Sommerferieplaner i Aar. Færre End Ifjor vil besøge Familie eller holde Ferie på Hotel her i Landet. Sverige det store Valutarejsemål.* Gallup. 1949.

Ukendt. *Hvad er bedst? Et stærkt eller et svagt Tyskland? Gallup i Danmark og Holland undersøger befolkningernes ønsker om styrken af fremtidens Tyskland.* Gallup. 1950.

Ukendt. *En trediedel af befolkningen har været på sommerferie i udlandet efter krigen.* Gallup. 1960.

Ukendt. *Familien Danmark på sommerferie. Flest rejser stadigvæk til udlandet.* Gallup. 1966.

Ukendt. *Kan man holde Ferie på Tahiti for 750 Kr?* Gallup. 1951.

Ukendt, *Stadig flere rejser til udlandet i deres sommerferie. Tyskland og Italien de foretrukne rejselande og derefter Spanien.* Gallup. 1963.

Ukendt, *Familien Danmark på sommerferie. Flest rejser stadigvæk til udlandet.* Gallup. 1966.

Ukendt. *Spanien det foretrukne ferieland. Stagnerer udlandsrejser?* Gallup. 1968.

Ukendt. *Tabel 6 Beregnede folketal ved begyndelsen af hvert af årene 1942-1954.* Statistisk Årbog 1954. Danmarks Statistik. København, 1954.

Ukendt. *Tabel 168 Antal indregistrerede motorkøretøjer m. v. den 31. december 1953.* Statistisk Årbog 1954. Danmarks Statistik. København, 1954.

Ukendt. *Tabel 6 Beregnede folketal ved begyndelsen af hvert af årene 1943-55.* Statistisk Årbog 1956. Danmarks Statistik. København, 1956.

Ukendt. *Tabel 149 Antal indregistrerede motorkøretøjer m. v. den 31. december 1955.* Statistisk Årbog 1956. Danmarks Statistik. København, 1956.

Ukendt. *Vinterferie i udlandet. Hver femogtyvende af os tager afsted til sne eller sol.* Gallup 1968.

8.1.2.4. Postkort

"Altenberg i. Erzgeb." R. Kallmer, Zwickau/Sa. 26/6 1969.

"Am sagenunwobenen Rhein." Photo- und Postkartenvertrieb Fritz Wagner, Heimbach-Weis b. Engers/Rh. 24/6 1954

"Autobahn, Rasthaus + Hotel. Kassel." Deutsche Luftbild K.G., Hamburg-München-Wuppertal. 7/8 1958.

"Bad Harzburg". Cramers Kunstanstalt KG, Dortmund, 9/5 1956

"Bad Harzeburg, Radauwasserfall". GISA-Postkartenverlag, Hamburg-GR. Flottbeck. 16/8 1950

"Bad Wildungen. Staatliches Badehotel mit Kurpark". C. F. Rothauge. Bad Wildungen. 18/6 1955.

"Barockstadt Fulda. Blick vom Dom." R. & R. Büttner, Paulus-Verlag. Fulda. 13/6 1959.

"Bayreuth. Neues Schloß". A. Weber & Co. Stuttgart. 11/8 1953.

- ”Berghotel ”Auf der Hoheleye” 750 m. ü M.” Jos. Grobbel oHG, Fredeburg (Sauerland), 17/6 1968.
- ”Berghotel ”Auf der Hoheleye”. Jos. Grobbel oHG, Fredeburg. 28/6 1968.
- ”Berlin. Brandenburger Tor.” Nr. 114. Kunstverlag Herbert Sale. Berlin, Wilmersdorf, 18/7 1960.
- ”BERLIN. Café Kranzler am Kurfürstendamm.” Krüger, 29/8 1963.
- ”Berliner ”Schnauze””. Kunst und Bild, Berlin-Charlottenburg, 1/8 1960
- ”Blick von der Frauenkirche auf Rathaus und St. Peter”, 19/9 1968.
- ”Blick v. Ehrenbreitstein auf das Deutsche Eck”, Albert Nonn, Koblenz/Rhein. 7/4 1955.
- ”Braunschweig. Mumme-Haus mit Till-Eulenspiegel-Brunnen”. Schöning & Co., Lübeck. 18/8 1956.
- ”Bremen. Blick von Ratstuben auf Dom und Rathaus”. Echi Kupfertiefdruck. 10/7 1953.
- ”Bremen Überseehafen”. Hans Andersen Verlag Hamburg-Photo Hans Hartz, 4/10 1958.
- ”Brückenau – Stadt mit Kloster Volkersberg.” PHOTO-BOTT. 14/8 1952.
- ”Burg Eltz, das Märchenschloß des Mosellandes”. Cramers Kunstanstalt K.-G., Dortmund, 26/8 1955.
- ”Bühl i. Baden, Rathaus u. Stadtkirche”. Franckh-Verlag, Stuttgart. 10/8 1959.
- ”Campingplatz Hämelsee”. Lederbogen-Verlag, 338 Goslar, 13/7 1968.
- ”Campingplatz Neckhargemünd”. Producent ukendt. 7/7 1965.

- ”Campingplatz Waldesruh”. Cramers Kunstanstalt KG, Dortmund, 14/7 1969.
- ”Celle. Schloß mit Schloßteich”. Werner Mempel, Graphische Anstalt Hannover. 4/7 1951.
- ”Das Niederwald-Denkmal”. Hoursch & Bechstedt, Köln-Ehrenfeld – Rheingold-Serie Nr. 576. 10/9 1954.
- ”Die Talsperrer des Harzes”, Achim Härtel Göttingen, 27/6 1966.
- ”Düsseldorf. Die Königsallee.” Verlag Ludwig Simon, München. 18/8 1959.
- ”Düsseldorf. Ehrenhof mit Rheinhalle.” Platow’s Kunstanstalt, Düsseldorf. 20/4 1960.
- ”Elbsee mit Riffelwand und Zugspitze”. Autn. u. Verlag Bücheler, Garmisch-Patenkirchen. 31/3 1956.
- ”Flensburg. Nordermarkt mit Neptunbrunnen”. Verlag Ferd. Lagerbauer, Hamburg. 20. 28/7 1953.
- ”Flensburg”. Th. Thomsen-Verlag. Flensburg. 21/6 1954.
- ”Flensburg”. Cramers Kunstanstalt K.G., Dortmund, 23/4 1965.
- ”Flensburg”. Krüger, 30/4 1967.
- ”Flensburg. Am Hafen. Hafenausfahrt. Marineschule Mürwik”. Farbaufnahmen und Verlag Th. Thomsen, Flensburg, 2/4 1963.
- ”Freiburg/Beisgau”. Dr Hans Knöpfel Verlag, 3/10 1963.
- ”Friedrichstadt. Aus dem Luftbildatlas Schleswig-Holstein.”, Sammlung für deutsche Schulen und Kultureinrichtungen in Nordschleswig. 16/9 1966.
- ”Gasthof – Pension Heizmannshof”. Cramers Kunstanstalt KG, Dortmund. 6/10 1965.

- ”GASTSTÄTTE BUSCHMANN, das Ausflugslokal für Erholungsbedürftige”. J. Beck, Ansichtskartenverlag, Bad Cannstatt, 18/5 1963.
- ”Gruß aus Bad Harzburg”. Schöning & Co. Lübeck. 21/7 1955.
- ”Gruß aus Berchtesgaden”, Alpiner Kunstverlag Hans Huber. 16/8 1955.
- “Gruß aus der Messestadt Frankfurt.” Schöning & Co., Lübeck. 25/8 1965.
- ”Gruß aus Hamburg”. Schöning & Co. 18/7 1950.
- ”Grüsse aus Flensburg”. Krüger, 6/8 1962.
- ”Grüsse aus Flensburg”. Verlag J. P. Jantzen, 2 Hamburg, 2/4 1968.
- “Grüsse aus Kiel.” Hans Andres Verlag, Hamburg. 30/9 1964.
- ”Grüße aus Kiel”. Krüger, 1967.
- ”Grüße aus Nordseebad Büsum”. Ohlen, Nordseebad Büsum. 16/8 1968.
- ”Grüße aus Nürnberg”, Krüger, 20/9 1965.
- ”Hamburg”. AFKH. 12/8 1959.
- ”HAMBURG – Gänzemarkt”. Schöning & CO. 17/7 1950
- ”Hamburg, Rathaus”. HHH. 6/5 1952.
- ”Hamburg. Elbe, Stadt und Kaiserhof.” Hans Andres Verlag, Hamburg. 16/7 1954
- ”Hamburg. Rathaus und Michel Dom Petritum”. Conti Druckschriften- u. Warenhandels-gesellschaft mbH. 4/4 1955.
- ”Hamburg. Lombardsbrücke und Aussenalster”. Hans Andres Verlag Hamburg, 13/7 1956.

- ”Hamburg. Binnenalster und Jungfernstieg.” Hans Andres Verlag, Hamburg. 8/7 1957.
- ”Hamburg. Hafen mit Michaeliskirche.” HHH. 14/7 1958.
- ”Hamburg. Vorsetzen und Überseebrücke”. Hans Andres Verlag, Hamburg. 5/4 1958.
- ”Hansestadt Lübeck”. Schönung & Co. 1968.
- ”Heidelberg – Morgensonne über Brücke u. Schloß”. Kunstverlag Edm. v. König. Heidelberg. 21/6 1954.
- “Heidelberg am Neckar. Alte Brücke mit Schloß.” Cramers Kunstanstalt KG, Dortmund. 30/ 1962.
- “Hermannsdenkmal im Teutoburger Wald.” O. Merk, Hermannsdenkmal. 15/6 1963.
- “Hohenhauer Schleuse”. Deutsche Luftbild K.G., Hamburg – München. 23/6 1963.
- “Hotel Deutsches Haus”. Kramers Kunstanstalt KG. Dortmund. 8/9 1954.
- ”Hotel zum Anker. Alf an der Mosel”. Cramers Kunstanstalt KG, Dortmund, 21/10 1964.
- ”Kassel”. Trinks & Co., Leipzig. 23/8 1952.
- ”KIEL. Kleiner Kiel und Rathaus.” Krüger, 21/7 1964.
- ”Kiel. Partie im Schloßgarten”. Verlag Johs. Bauer. 17/7 1953.
- “Konrad Dreieicher II. Gundershausen über Darmstadt 2.” M. Bagus, Spezial-Kunstverlag. Frankfurt a. M. 15/5 1964.
- “Köln am Rhein. Dombeleuchtung, Ostseite.” Sühwold-Verlag, Köln, 28/6 1956.
- ”Köln am Rhein, DOM (Südseite).” Horst-Zeithen, Köln. 20/9 1956.

- ”Köln am Rhein. Rheinufer mit Dombeleuchtung”. Suhwold-Verlag, Köln. 12/3 1958.
- ”Königswinter am Rhein und Drachenfels”. Schöning & Co. Lübeck. 25/8 1954
- ”Lindau im Bodensee – Hafen”. Schöning & Co. 16/3 1952.
- ”Luftkurort FREDEBURG/Hochsauerland”. Verlag Jos. Grobbel, Fredeburg (Sauerland), 25/6 1962.
- ”Lübeck Bahnhof.” Schöning & Co. Lübeck. 29/8 1954.
- ”Lübeck. Luftaufnahme.” Krüger 982/32, 6/7 1968.
- ”Melerwik an der Flensburger Förde”. Verlag Karl Tomtik, Flensburg, Angelburger Straße 23, 29/11 1960.
- ”Mittenwald mit Wetterstein 2478 m”. Foto-Karwendel, Mittenwald. 18/9 1951.
- ”Steffens Konditorei – Café Kiel.” 11/10 1951.
- ”Möln. Eulenspiegelstadt”. Farbfoto und Verlag Ferd. Lagerbauer & Co. 27/4 1964.
- ”München”. Producent ukendt. 21/9 1965.
- ”München”. Manfred Huckauf, München, 26/4 1967.
- ”München. Hofbräuhaus”. Bahnhofsbuchhandlung Max Sussmann, 4/9 1965.
- ”München. Schloß Nymphenburg”. Münchener Bildkunstverlag August Lengauer, München, 31/8 1965.
- ”Nordseebad Westerland auf Sylt”, Buch- und Papierhandlung Heinrich Engel. 30/6 1953.
- ”Nordseeheilbad. Westerland/Sylt”. Verlag Ferd. Lagerbauer & Co, 26/7 1960.

- ”Nürnberg, Heilig-Geist-Spital”, Krüger, 28/7 1966.
- ”Nydamshalle”. Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum für Vor- u. Frühgeschichte. 14/6 1959.
- ”Oberammergau, Dorfplatz u. Hotel Alte Post”. Lichtbild-Verlag Dr. Greiff. 30/7 1952.
- ”Oberammergau mit Kofel”. Verlag Foto Karwendel, 8/7 1964.
- ”Oldenburg/Holst.” Schöning & Co., Lübeck. 21/6 1965.
- ”Olympiastadt Kiel.” Schöning & Co., Lübeck. 26/6 1968.
- ”Ostseeband Laboe. Strandpartie”. Verlag John. Bauer, Photogr., Bordersholm. 19/4 1953
- ”Ostseebad Laboe – Ehrenmal 85 m ü d M. 335 Stuf.” Argenta. 15/5 1954
- ”Panorama von Kehlstein (1836 m)”. L. Ammon, Berchtesgaden-Schönau, 25/8 1956.
- ”Partnachklamm.” Porer & Sohn, Garmisch-Patenkirchen. 14/8 1960.
- ”Plön/Holst.” Stramm & Co. Michaelisdonn/Holst. 16/7 1969
- ”Rhens/Rhein”. Foto Dillmann, 24/8 1965.
- ”Rüdesheim am Rhein. Drosselgasse”. Cramers Kunstanstalt KG. Dortmund. 13/7 1955.
- ”Rüdesheim am Rhein. Blick von der Seilbahn auf Bingen.” F.G. Zeitz. 13/9 1956.
- ”Rühle im schönen Weserbergland”. CTM Carl Theoricht, Hann. Münden. 5/4 1966
- ”Schloß Glücksborg.” Th. Thomsen, Flensburg. 6/8 1958.

- ”Schloss Glücksburg erbaut 1582 – 1587.” Schöning & Co., Lübeck. 2/7 1969.
- ”Schwimmstadion i Langen i. H.” Verlag Friedr. Gachet, Langen i. Hess, 14/6 1955.
- ””Seehotel Burgau” in Burgau am Attersee – Salzkammergut.” Bährendt-Zwerger, Bad Ischl. 4/7 1958.
- ”Stammheim. Kurort im Schwarzwald – Kreis Calw”. Karl Sattler, Buchdruckerei, Stammheim, Krs. Calw, 26/6 1961.
- “Stuttgart”. Krüger. 8/9 1965.
- ”Traben-Trarbach an der Mosel”. Verlag Max Caesar, 11/6 1956.
- ”Viele Grüße aus der schönen Förderstadt Flensburg”. Foto Th. Thomsen – Verlag, Flensburg, Marienstr. 52, 10/4 1956.
- ”Viele Grüße aus Frankfurt am Main”, Schöning & Co, 30/8 1959.
- Sühwold-Verlag, Köln. 1/8 1956.

8.1.2.5. Liste over fotografier i privat samling

- Hans Henriksen. *19490003*. 1949.
- Hans Henriksen. *19570043-Mittenwald*. 1957.
- Hans Henriksen. *19570046-rasteplads-autobahn*. 1957.
- Hans Henriksen. *19570047-rasteplads-autobahn*. 1957.
- Hans Henriksen. *19570048-autobahn*. 1957.
- Hans Henriksen. *19590004-autobahn*. 1959.
- Hans Henriksen. *19610009-Hamborg*. 1961.

Hans Henriksen. *19610034-Reeperbahn-Zillertal*. 1961.

Hans Henriksen. *19610035-Reeperbahn-Zillertal*. 1961.

Hans Henriksen. *19610042 – Hagenbeck*. 1961.

Hans Henriksen. *19610043 - Hagenbeck*. 1961.

Hans Henriksen. *19620001-Harzen- Bad Harzburg*. 1962.

Hans Henriksen. *19620003-Harzen-zonegrænse-DDR*. 1962.

Hans Henriksen. *19620004 - Goslar*. 1962.

Hans Henriksen. *Bernauerstrasse b*. 1965.

Hans Henriksen. *Bernauerstrasse c*. 1965.

Hans Henriksen. *Bernauerstrasse d*. 1965.

Hans Henriksen. *Bernauerstrasse e*. 1965.

Hans Henriksen. *Bernauerstrasse f*. 1965.

Hans Henriksen. *Brandenburger Tor*. 1965.

Hans Henriksen. *Kaiser Wilhelm Gedächtnis - kirche - a*. 1965.

Hans Henriksen. *Kaiser Wilhelm Gedächtnis - kirche - b*. 1965.

Hans Henriksen. *Kurfürstendam-a*. 1965.

Hans Henriksen. *Kurfürstendam-b*. 1965.

Hans Henriksen. *Kurfürstendam-c*. 1965.

Hans Henriksen. *Nær wandsee a*. 1965.

Hans Henriksen. *Vestberlin d.* 1965.

Hans Henriksen. *Østberlin.* 1965.

Hans Henriksen. *Østberlin Friedrichstrasse.* 1965.

Kirsten Sørensen. *Bil.* 1957.

Kirsten Sørensen. *Far ved trangia.* 1962.

Søren Pedersen. *Dk-Vesttyskland: 3-3.* 1961.

Søren Pedersen. *Halt. Zonengrenze.* 1961.

Søren Pedersen. *Hier ist Deutschland noch geteilt. Auch drüben ist Deutschland.*
1961.

Søren Pedersen. *Højskolen.* 1961.

Søren Pedersen. *Vagttårn.* 1961.

Søren Pedersen. *Velfærdsdansker v. Jerntæppet.* 1961.

Søren Pedersen. *Zum Schutz der Arbeiter und Bauern macht!* 1961.

8.1.2.6. Fotografier fra arkiv

Stadtarchiv Kassel, 0.501.138: Eberth, Carl. *Kassel, Altmarkt.* 1930-1939.

Stadtarchiv Kassel, 0.500.246: Eberth, Carl. *Kassel, Martinsplatz: Martinskirche.*
1930-1939. A.

Stadtarchiv Kassel, 0.501.566: Eberth, Carl. *Kassel, Martinsplatz: Martinskirche.*
1943-1948. B.

Stadtarchiv Kassel, 0.539.183: Eberth, Carl. *Kassel, Martinsplatz: Martinskirche*. 1961. C.

Stadtarchiv Kassel, 0.502.188: Eberth, Carl. *Kassel, Altmarkt: Straßenarbeiten*. 1945-1950.

Stadtarchiv Kassel, 0.552.045. Eberth, Carl. *Kassel, Friedrichplatz: Staatstheater*. 1959.

Stadtarchiv Kassel, 0.552.476: Noell, Kurt-Wilhelm, *Kassel, Mitte, Rathaus Blick von Oberer Karlsstraße*. 1955.

Stadtarchiv Kassel, 0.552.371: Unkel, Friedrich. *Kassel nach dem Luftangriff am 22.10.1943: Blick auf das zerstörte Staatstheater am Auehang*. 1943.

8.2. Litteratur

Althoff, Gerd. *Die Deutschen und ihr Mittelalter. Themen und Funktionen moderner Geschichtsbilder vom Mittelalter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992.

Andersen, Jens, og Hans Kirchhoff. "Værnemagten (Wehrmacht)." *Gads leksikon om dansk besættelsestid. 1940 - 1945*. Red. Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen, og Aage Trommer. København: Gads Forlag, 2002. 500-506.

Andersen, Julie. "At miste sit hjem og sin verden." Red. Michael Bach og Lars Schreiber Pedersen. *Frederiksberg gennem Tiderne* 38.1 (2015). 75-91.

Andersen, Julie. "Den nye Kvinde: Kvindeidealer i tyske Vogue i 1920'erne." *Venus, Lucie og Margrethe: Kvindehistorier i kultur, religion og politik*. Red. Sissel Bjerrum Fossat og Lone Kølle Martinsen. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2018. 82-106.

- Andersen, Julie. "En hilsen fra Harzen. En analyse af postkort sendt fra Forbundsrepublikken Tyskland til Danmark 1949-1970." *Visuel Historie. Tilgange og eksempler*. Red.: Casper Sylvest, Anne Magnussen og Kirstine Sinclair, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2018. 105-122.
- Andersen, Julie. "'Tyskland er og har altid været de store feriemuligheders land.' Fortællingen om forbundsrepublikken Tyskland gennem danske guidebøger fra 1950'erne og 1960'erne." *Turismhistoria i Norden*. Red.: Anders Gustavsson og Wiebke Kolbe, Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2018. 211-225.
- Andersen, Julie. "'On a Scooter Journey to the Zone Border.' Danish Tourists in West Germany in the 1950s and 1960s." *Machineries of Persuasion: European Soft Power and Public Diplomacy during the Cold War*. Red.: Óscar J. Martin Garcia og Rósa Magnúsdóttir. Oldenburg: De Gruyter, 2019. 191-207.
- Bajohr, Frank. "*Unser Hotel ist judenfrei.*" *Bäder und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2003.
- Bak, Sofie Lene, (red). *Oral history i Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016.
- Bak, Sofie Lene. "Indledning." *Oral History i Danmark*. Red. Sofie Lene Bak. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016. 9-21.
- Bauer, Kurt. *Nationalsozialismus. Ursprünge, Anfänge, Aufstieg und Fall*. Wien: Böhlau Verlag, 2008.
- Bauernfeind, Martina. "So ungeheuer viel hatte der Luftkrieg zerstört ... Eine Bilanz." *Wiederaufbau in Nürnberg*. Red. Michael Diefenbacher og Matthias Henkel. Nürnberg: Ph. C. W. Schmidt, 2009. 10-24.
- Baranowski, Shelley. "Strength through Joy." *Being Elsewhere: Tourism, Consumer Culture, and Identity in Modern Europe and North America*. Ann Arbor: The University of Michigan, 2004. 213-239.

- Berkthold-Fackler, Franz, og Hans Krumbholz. *Reisen in Deutschland. Eine kleine Tourismusgeschichte*. Oldenburg: R. Oldenbourg Verlag, 1997.
- Bechmann Pedersen, Sune. "A Paradise behind the Curtain: Selling Eastern Escapes to Scandinavians." *Eden Für Jeden? Touristische Sehnsuchtsorte in Mittel- Und Osteuropa von 1945 Bis Zur Gegenwart*. Red. Bianca Hoenig og Hannah Wadle. Göttingen: V&R unipress, 2019. 227-253.
- Bechmann Pedersen, Sune, og Christian Noack. "Crossing the Iron Curtain: An Introduction." *Tourism and Travel during the Cold War. Negotiating Tourist Experiences across the Iron Curtain*. Red. Sune Bechmann Pedersen og Christian Noack. London: Routledge, 2019. 1-21.
- Berghoff, Hartmut. "From Privilege to Commodity? Modern Tourism and the Rise of the Consumer Society." *The Making of Modern Tourism. The Cultural History of the British Experience, 1600 – 2000*. Red. Hartmut Berghoff, Barbara Korte, Ralf Schneider og Christopher Harvie. New York: Palgrave, 2002. 159-181.
- Billeschou Christiansen, Søren, og Rasmus Hyllested. *På den forkerte side. De danske landssvigere efter befrielsen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2011.
- Borbe, Ansgar. *Die Zahl der Opfer des SED-Regimes. Sonderauflage für die Landszentrale für politische Bildung Sachsen-Anhalt*. Erfurt: Landeszentrale für Politische Bildung Thüringen, 2010.
- Borchardt, Knut. "Zäsuren in der wirtschaftlichen Entwicklung. Zwei, drei oder vier Perioden?" *Zäsuren nach 1945. Essays zur Periodisierung der deutschen Nachkriegsgeschichte*. Red. Martin Broszat. München: R. Oldenbourg Verlag, 1990. 21-35.
- Borgelt, Christiane, og Regina Jost. *Mauerübergänge Berlin. Transit - Grenzverkehr - Flucht*. Berlin: Stadtwandel Verlag, 2010.

- Borup, Allan. "Efterkrigstiden og den unge forbundsrepublik 1945 - 1966." *Tysk kulturhistorie fra 1648 Til i Dag*. Red. Anna Sandberg og Detlef Siegfried. København: Gyldendal, 2012. 293-331.
- Bourke, Joanna. *Fear. A Cultural History*. London: Virago, 2005.
- Bregnsbo, Michael, og Jeppe Nevers. "Demokratiet og grundloven. Den store fortælling og de forgangne fremtider." *Konfliktzonen Danmark. Stridende fortællinger om nyere dansk historie*. Red. Sissel Bjerrum Fossat, Rasmus Glenthøj og Lone Kølle Martinsen. København: Gads Forlag, 2018. 62-88.
- Bruhéze, Adri A. Albert de la og Wagner, Michael F. "Det europæiske fritidsmenneske - forbruger- og forhandlingskrydsfelter i det 20. århundredes fritidsliv." *Den Jyske Historiker*. Red. Per Vingaard Klüver, vol. 127-128, 2012. 7-32.
- Bruhéze, Adri A. Albert de la. "Udsigten til et amerikansk turisteventyr - den hollandske tilegnelse af de moderne turistfaciliteter, 1945 - 1955." *Den Jyske Historiker*, vol. 127-128, 2012. 117-148.
- Bryld, Claus, og Anette Warring. *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag, 1999.
- Burckhardt, Jacob. *Die Kultur der Renaissance in Italien*. Wien: Phaedon-Verlag, 1860.
- Burke, Peter. *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*. London: Reaktion books, 2006.
- Bærholm, Anderse Kristian, og Jakob K. B. Lorenzen. "'Hvis krigen kommer' – Historien om en pjece fra Den kolde Krig." *Den kolde Krig på hjemmefronten*. Red. Klaus Petersen og Nils Arne Sørensen. Odense. Syddansk Universitetsforlag, 2004. 161-183.

- Christensen, Claus Bundgård, m.fl. *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-1945*. København: Informations Forlag, 2005.
- Christensen, Claus Bundgård, Niels Bo Poulsen, og Peter Scharf Smith. "Samtaler om vold. Oral history med forhenværende Waffen-SS Soldater." *Oral History i Danmark*. Red. Sofie Lene Bak. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016. 35-62.
- Christiansen, Niels Finn, Jørn Henrik Petersen, og Klaus Petersen. *Velfærdsstatens storhedstid. Dansk Velfærdshistorie. Bind IV. 1956 - 1973*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2012.
- Confino, Alon. *Germany as a Culture of Remembrance: Promises and Limits of Writing History*. Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 2006.
- Crawshaw, Carol, og John Urry. "Tourism and the Photographic Eye." *Touring Cultures. Transformations of Travel and Theory*. London: Routledge, 1997. 176-196.
- Dam Christensen, Hans, og Helene Illeris. "Indledning." *Visuel Kultur. Viden, liv, politik*. Red. Hans Dam Christensen og Helene Illeris, Multivers, 2009. 181-185.
- Damsholt, Tine. "En national turist i det patriotiske landskab." *Fortid og Nutid*, 1999. 3-26.
- Deighton, Anne. "The Remaking of Europe." *The Oxford History of The Twentieth Century*. Red. Michael Howard og Wm. Roger Louis. Oxford: Oxford University Press, 1998. 190-201.
- Dethlefsen, Henrik, og Henrik Lundbak, (red.). *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchoff og Henrik S. Nissen*. København: Museum Tusculanum, 1998.
- Dethlefsen, Henrik, og Henrik Lundbak. "Indledning." *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*. Red. Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak. København: Museum Tusculanum Press, 1998. 7-15.

- Diefenbacher, Michael. "Ein altnürnberger Kleinod ist wieder erstanden - Der Wiederaufbau des Heilig-Geist-Spitals." *Wiederaufbau in Nürnberg*. Red. Michael Diefenbacher og Matthias Henkel. Nürnberg: Ph. C. W. Schmidt, 2009. 222-238.
- Diefenbacher, Michael, og Matthias Henkel. "Vorwort der Herausgeber." *Wiederaufbau in Nürnberg*. Red. Michael Diefenbacher og Matthias Henkel. Nürnberg: Ph. C. W. Schmidt, 2009. 7-10.
- Engerman, David C. "Ideology and the Origins of the Cold War, 1917 - 1962." *The Cambridge History of the Cold War. Volume I Origins*. Red. Melvyn P. Leffler og Odd Arne Westad. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 20-44.
- Endy, Christopher. *Cold War Holidays: American Tourism in France*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2004.
- Enzensberger, Hans Magnus. "A Theory of Tourism." *New German Critique* (1996). 117-135.
- Eriksen, Anne. *Minner fra den evige stad. Skandinavers reiser til Roma 1850 - 1900*. Oslo: Pax Forlag A/S, 1997.
- Flemming, Thomas. *Die Berliner Mauer. Geschichte eines politischen Bauwerks*. Berlin: be.bra verlag, 2008.
- Foley, Malcolm, og John Lennon. *Dark Tourism. The Attraction of Death and Disaster*. London: Thomson, 2000.
- Fabian, Sina. "Massentourismus und Individualität. Pauschalurlaube westdeutscher Reisender in Spanien während der 1970er - und 1980-Jahre." *Zeithistorische Forschung/Studies in Contemporary History*, vol. 13, 2016. 61-85.
- Farbøl, Rosanna. *Koldkrigere, medløbere og røde lejesvende – kampen om historien*. København: Gads Forlag, 2017.

- Fogerty, James E. "Oral History and Archives: Documenting Context." *Handbook of Oral History*. Red. Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, og Rebecca Sharpless. Lanham, MD: AltaMira Press, 2006. 207-237.
- Fossat, Sissel Bjerrum. *Den lille pige med iskagen: Marshallplanen, produktivitet og amerikanisering*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2015.
- Fossat, Sissel Bjerrum; Glenthøj, Rasmus og Lone Kølle Martinsen. "Historier om Danmark. Danmark og historiens afslutning." *Konfliktzonen Danmark. Stridende fortællinger om nyere dansk historie*. Red. Sissel Bjerrum Fossat, Rasmus Glenthøj og Lone Kølle Martinsen. København: Gads Forlag, 2018. 8-36.
- Frandsen, Steen Bo. "Vestkystens opdagelse som landskab og badested - Føhr i første halvdel af 1800-tallet." *Den Jyske Historiker* 65 (1993). 25-49.
- Frausing, Mikael. "Et lykkeligt fornuftsægteskab? Turistforeningen for Danmark mellem hjemstavnsturisme og eksportturisme 1888 – 1967." *Kulturstudier* 1.1 (2010). 25-52.
- Freund, Alexander, og Alistair Thomson. "Introduction: Oral History and Photography." *Oral History and Photography*. Red. Alexander Freund og Alistair Thomson. New York: Palgrave Macmillan, 2011. 1-27.
- Freund, Alexander, og Alistair Thomson, (red.). *Oral History and Photography*. New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- Friedrich, Mona, R. Stone, Philip og Paul Ruksha. "Dark Tourism, Difficult Heritage, and Memorialisation: A Case of the Rwandan Genocide." *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*. Red. Philip R. Stone, Rudi Hartmann, Tony Seaton, Richard Sharpley og Leanne White. London: Palgrave Macmillan, 2018. 261-291.
- Fritzsche, Robert. *Nürnberg unterm Hakenkreuz: Im dritten Reich, 1933-1939*. Düsseldorf: Droste Verlag, 1983.

- Friedel, Birgit. "Der Wiederaufbau der Nürnberger Burg." *Wiederaufbau in Nürnberg*. Red. Michael Diefenbacher og Matthias Henkel. Nürnberg: Ph. C. W. Schmidt, 2009. 214-222.
- Fulbrook, Mary. *The Divided Nation: A History of Germany, 1918-1990*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Hannam, Kevin, og Ganna Yankovska. "Tourism Mobilities, Spectralities, and the Hauntings of Chernobyl." *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*. Red. Philip R. Stone, Rudi Hartmann, Tony Seaton, Richard Sharpley og Leanne White, Palgrave Macmillan, 2018, 319-335.
- Gaddis, John Lewis. *The Cold War. A New History*. New York: The Penguin Press, 2005.
- Gassan, Richard H. *The Birth of American Tourism: New York, the Hudson Valley, and American Culture, 1790-1830*. Amherst, MA: University of Massachusetts Press, 2008.
- Gehler, Michael. *Three Germanies: West Germany, East Germany and the Berlin Republic*. London: Reaktion Books Ltd, 2011.
- Gilburd, Eleonor. "Books and Borders: Sergei Obratsov and Soviet Travels to London in the 1950s." *Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Red. Anne E Gorsuch og Diane P Koenker. Ithaca og London: Cornell University, 2006. 227-248.
- Gienow-Hecht, Jessica. "Culture and the Cold War in Europe." *The Cambridge History of the Cold War*. Red. Melvyn P. Leffler og Odd Arne Westad. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 398-420.
- Glaser, Moritz. "Bikini und Stierkampf. Aus- und Rückwirkungen des Massentourismus in Spanien (1950 - 1978)." *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, vol. 3/4, 2018. 140-153.

- Glaser, Moritz, og Gabriele Lingelbach. "Tourismusgeschichte in globalhistorischer Erweiterung." *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, vol. 3/4, 2018. 125-139.
- Goltermann, Svenja. *The War in Their Minds. German Soldiers and Their Violent Pasts in West Germany*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2009.
- Gorsuch, Anne E. "Time Travelers: Soviet Tourists to Eastern Europe." *Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Red. Anne E Gorsuch og Diane P Koenker. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2006. 205-226.
- Gorsuch, Anne E. *All This Is Your World. Soviet Tourism at Home and Abroad after Stalin*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Grønbæk Jensen, Stine, Jacob Knage Rasmussen, og Jesper Vaczy Kragh. "'Anbragt i historien'. Tidligere anbragte og indlagtes mundtlige fortællinger." *Oral history i Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016. 97-119.
- Grønbæk Jensen, Stine, Jacob Knage Rasmussen, og Jesper Vaczy Kragh. *På kanten af velfærdsstaten. Anbragte og indlagte i dansk socialforsorg 1933-1980*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016.
- Gråbacke, Carina. *När folket tog semester. Studier av reso 1937 - 1977*. Lund: Sekel Bokförlag, 2008.
- Görlich, Christopher. *Urlaub vom Staat. Tourismus in der DDR*. Wien: Böhlau Verlag, 2012.
- Hachtmann, Rüdiger. *Tourismus-Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.
- Hachtmann, Rüdiger. "Schrittmacher des modernen Massentourismus. Die Eisenbahn und das Motorrad." *Zeiträume*, 2009. 57-65.

- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
- Hanley, Keith, og John K. Walton. *Constructing Cultural Tourism. John Ruskin and the Tourist Gaze*. Bristol: Channel View Publications, 2010.
- Hansen, Anette Illum. *Spies, rejs og vær glad - livsglæde gennem 50 År*. Højbjerg: Forlaget Saxo, 2006.
- Hansen, Lulu Anne, og Mette Bjerrum Jensen. "Spræng dem eller bevar dem. Bunkers fra betonklodser til kulturarv og attraktioner." *Bunkers. Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. Red. Lulu Anne Hansen og Martin Rheinheimer. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2014. 261-319.
- Hansen, Peer Henrik, og Thomas Wegener Friis. *Berlin og Den Kolde Krig - set med danske øjne*. Rudkøbing: Langelands Museum's Forlag, 2015.
- Hansen, Peter H. *The Summits of Modern Man. Mountaineering after Enlightenment*. Cambridge: Harvard University Press, 2013.
- Herbert, Ulrich. *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*. München: CH Beck, 2014.
- Hogg, Jonathan. "'The Family That Feared Tomorrow': British Nuclear Culture and Individual Experience in the Late 1950s." *The British Journal for the History of Science*, vol. 45, no. 4, 2012. 535-549.
- Holloway, David. "Nuclear Weapons and the Escalation of the Cold War, 1945 - 1962." *The Cambridge History of the Cold War. Volume I. Origins*. Red. Melvyn P. Leffler og Odd Arne Westad. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 376-398.
- Horsdal, Marianne. *Livets fortællinger - en bog om livshistorier og identitet*. København: Borgen, 1999.

- Jacobsen, Anette Faye, og Anne Løkke. *Familieliv i Danmark, 1550 til år 2000*. Aarhus: Systime, 1997.
- Jensen, Bente. *Bornholm - Danmarks Ferieø. Træk af turismens historie*. Rønne: Bornholms Museum, 2016.
- Jensen, John V. "... Over for os selv og over for fremtiden. Den danske rigsdag og de Tyske Flygtninge 1945-46." *Historisk Tidsskrift*, vol. 112, no. 1, 2012. 130-165.
- Jensen, Bernard Eric. "Historiebevidsthed og historie - hvad er det?" *Historieskabte såvel som historieskabende. 7 historiedidaktiske essays*. Red. Henning Brinckmann og Lene Rasmussen. Vejen: OP-forlag, 1996. 5-18.
- Johansson, Carina. *Visby Visuellt: Föreställningar om en plats med utgångspunkt i bilder och kulturarv*. Linköping: Gotlandia förlag, 2009.
- Jordanova, Ludmilla. *The Look of the Past: Visual and Material Evidence in Historical Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Judt, Tony. *Postwar. A History of Europe since 1945*. London: Vintage Books, 2010.
- Jäger, Jens. *Photographie: Bilder der Neuzeit. Einführung in die historische Bildforschung*. Tübingen: edition diskord, 2000.
- Jäger, Jens. "Überlegungen zu einer historiografischen Bildanalyse." *Historische Zeitschrift* 304.3 (2017). 655-682.
- Keitz, Christine. *Reisen als Leitbild. Die Entstehung des modernen Massentourismus in Deutschland*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 1997.
- Kjeldbæk, Esben. "Sabotørinterviews som "Oral History". Fortælling. Erindring. Gyl-dighed." *Historisk Tidsskrift* 15.3 (1988). 313-342.
- Kjeldbæk, Esben. "Oral history om besættelsen." *Oral history i Danmark*. Red. Sofie Lene Bak. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016. 129-157.

- Kleinert, Hubert. *Das geteilte Deutschland. Die Geschichte 1945 - 1990*. Wiesbaden: Springer, 2019.
- Koenker, Diane P. *Club Red. Vacation Travel and the Soviet Dream*. Ithaca og London: Cornell University Press, 2013.
- Kolbe, Wiebke. "Körpergeschichte(n) am Strand. Bürgerliches Seebaden im langen 19. Jahrhundert." *Tourismusgeschichte(n), Voyage. Jahrbuch für Reise- und Tourismusforschung*. Red. Wiebke Kolbe, Christian Noack og Hasso Spode. München: Profil Verlag München Wien, 2009. 23-35.
- Kopper, Christopher. "Neuerscheinungen zur Geschichte des Reisens und des Tourismus." *Archiv für Sozialgeschichte*, vol. 44, 2004. 665-677.
- Kopper, Christopher. "Die Reise als Ware. Die Bedeutung der Pauschalreise für den westdeutschen Massentourismus nach 1945." *Zeithistorische Forschung/Studies in Contemporary History*, vol. 4, 2007. 61-83.
- Krings, Ulrich. "Gross Sankt Martin. Zerstörung und Aufbau." *Köln: Die romanischen Kirchen. Zerstörung und Wiederherstellung*. Red. Ulrich Krings og Otmar Schwab. Köln: J.P. Bachem Verlag, 2007. 500-538.
- Kristensen, Henrik Skov. "Paludan-Müller, Svend." *Hvem var hvem 1940 - 1945. Gads Leksikon*. Red. Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen, og Aage Trommer. København: Gads Forlag, 2005. 285-286.
- Kristensen, Henrik Skov, m.fl. *Bomber over Danmark. Vestallierede luftangreb under 2. Verdenskrig*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S, 2012.
- Kröncke, Elke. "Die Sommerfrische – Vom 'reisenden Mann' zum 'Familienurlaub.'" *Tourismusgeschichte(n), Voyage. Jahrbuch für Reise- und Tourismusforschung*. Red. Wiebke Kolbe, Christian Noack og Hasso Spode. München: Profil Verlag München Wien, 2009. 35-46.

- Kühl, Jørgen, (red.). *København-Bonn erklæringerne 1955-2005: De dansk-tyske mindretalserklæringers baggrund, tilblivelse og virkning*. Aabenraa: Institut for Grænseregionsforskning, 2005.
- Lammers, Karl Christian. *Det ny Tyskland. Fra sammenbrud til genforening 1945-1992*. Viborg: Akademisk Forlag, 1992.
- Lammers, Karl Christian. "Danmark og Tysklandsspørgsmålet. Hovedlinjer i dansk tysklandpolitik fra 1945 til ca. 1973." *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid - festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-Årsdagen oktober 1998*. Red. Henrik Dethlefsen. København: Museum Tusculanum Press, 1998. 743-765.
- Lammers, Karl Christian. *Hvad skal vi gøre ved tyskerne bagefter? Det dansk-tyske forhold efter 1945*. København: Schønberg, 2005.
- Lammers, Karl Christian. "Living Next Door to Germany. Denmark and the German Problem." *Contemporary European History*, vol. 15, no. 4, 2006.
- Larsen, Stein Ugel. "Nachdem der Stein ins Wasser geworfen wurde. Die Rolle der Erinnerung in der historischen Rekonstruktion." *Erinnerungskulturen im Dialog. Europäische Perspektiven auf die NS-Vergangenheit*. Red. Claudia Lenz, Jens Schmidt og Oliver von Wrochen. Hamborg/Münster: UNRAST-Verlag, 2002. 33-47.
- Larsen, Jonas. "Fotografi som 'performance'. Observationer af fotograferende turister." *Visuel Kultur. Viden, liv, politik*. Red. Hans Dam Christensen og Helene Illeris. København: Multivers, 2009. 205-224.
- Larsen, Chris Holmsted. "Samtidshistoriens sensitive kilde. Oral history som kilde, teori og metode i koldkrigs- og kommunismehistorien." *Oral History i Danmark*. Red. Sofie Lene Bak. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016. 63-77.
- Larsen, Jonas og John Urry. *The Tourist Gaze 3.0*. London: Sage, 2011.

- Lehmann, Albrecht. *Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen*. Frankfurt a. M., New York: Campus Verlag, 1983.
- Lehmann, Albrecht. "Der Deutsche Wald." *Deutsche Erinnerungsorte III*. Red. Etienne François og Hagen Schulze. München: Verlag C.H. Beck, 2001. 187-201.
- Lemon, M. C. "The Structure of Narrative." *The History and Narrative Reader*. Red. Geoffrey Roberts. London: Routledge, 2001. 107-130.
- Lewén, Aurora. *Resfeber. Berättelser från semesterns barndom 1938–1959*. Stockholm: Stockholms universitet, 2017.
- Lidegaard, Bo. "'Vi opnaaede da, at København ikke blev bombarderet...' Tilpasningspolitik, samarbejdspolitik og ikke-blokkpolitik." *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*. Red. Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak. København: Museum Tusulanum Press, 1998. 673-693.
- Lidegaard, Bo. *I kongens navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomati 1919-58*. København: Samlerens Forlag, 2005.
- Lidegaard, Bo. *En Fortælling om Danmark i det 20. århundrede*. København: Gyldendal, 2013.
- Lieb, Stefanie og Petra Sophia Zimmermann. *Die Dynamik der 50er Jahre. Architektur und Städtebau in Köln*. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2007.
- Lindenberger, Thomas. "Divided, but Not Disconnected. Germany as a Border Region of the Cold War." *Diveded, but Not Disconnected. German Experiences of the Cold War*. Red. Tobias Hochsherf, Christoph Laucht, og Andrew Plowman. New York: Berghahn Books, 2010. 11-34.
- Löfgren, Orvar. "Wish You Were Here! Holiday Images and Picture Postcards." Red. Nils-Arvid Bringéus. *Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology* (1985). 90-107.

- Löfgren, Orvar. "Kulturarvets Renässans. Landskapsupplevelse mellen marknad och politik." *Kulturhistorisk Tidsskrift*, vol. 1–2, 1997. 3-14.
- Löfgren, Orvar. *On Holiday: A History of Vacationing*. Berkely: University of California Press, 1999.
- Lylloff, Kirsten. "Kan lægeløftet gradbøjes? Dødsfald blandt lægehjælp til de tyske flygtninge i Danmark 1945." *Historisk Tidsskrift*, vol. 1, 1999. 33-67.
- MacCannell, Dean. *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. Berkely: University of California Press, 2013.
- Magnúsdóttir, Rósa. *Enemy Number One. The United States of America in Soviet Ideology and Propaganda, 1945 - 1959*. Oxford: Oxford Scholarship Online, 2018.
- Magnussen, Anne. "The New Spanish Memory Comics. The Example of Cuerda de Presas." *European Comic Art* 7.1 (2014). 56-84.
- Magnussen, Anne. "Fortællingsanalyse for Historikere." *Temp. Tidsskrift for Historie*, vol. 17, 2018.
- Magnussen, Anne, Sinclair, Kirstine og Casper Sylvest, (red.). *Visuel Historie. Tilgange og eksempler*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2018.
- Mariager, Rasmus. *I tillid og varm sympati: dansk-britiske forbindelser og USA under den tidlige kolde krig*. København: Museum Tusculanum Press, 2006.
- Markwick, Marion. "Postcards from Malta: Image, Consumption, Context." *Annals of Tourism Research* 28.2 (2001). 417-438.
- Moranda, Scott. "East German Nature Tourism, 1945–1961: In Search of a Common Destination." *Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Red. Anne E Gorsuch og Diane P. Koenker. Ithaca, NY: Cornell University, 2006. 248-266.

- Mordhorst, Mads. "Fra bondefrigørelse til fødevarerindustri." *Historiefagets teoretiske udfordring*. Red. Per H. Hansen og Jeppe Nevers. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2004. 151-177.
- Motzkus, Frank C. *100 år i bilistens tjeneste. Historien om FDM*. Kgs. Lyngby: FDM, 2009.
- Möring, Niklas. *Cologne Cathedral in World War II*. Köln: Kölner Dom, 2015.
- Nellemann, George. "Ferie i det Fremmede." *Dagligliv i Danmark i vor tid. Bind 2: Arbejde og fritid*. Red. George Nellemann, Iørn Piø, og Birgit Vorre. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S, 1989. 200-224.
- Nissen, Henrik S. *Landet blev by 1950 - 1970. Bind 14. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*. Red. Olaf Olsen. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S, 2004.
- Olden-Jørgensen, Sebastian. "Glæder og sorger i oral history." *Oral history i Danmark*. Red. Sofie Lene Bak. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016. 21-35.
- Pagenstecher, Cord. *Der bundesdeutsche Tourismus: Ansätze zu einer Visual History: Urlaubsprospekte, Reiseführer, Fotoalben 1950-1990*. Hamborg: Verlag Dr. Kovač, 2003.
- Plato, Alexander von, Almut Leh, og Christoph Thonfeld. *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*. Wien: Böhlau Verlag, 2008.
- Paul, Gerhard. *BilderMACHT: Studien zur "Visual History" des 20. und 21. Jahrhunderts*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2013.
- Paul, Gerhard. *Das visuelle Zeitalter. Punkt und Pixel*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2016.
- Perks, Robert og Alistair Thomson, (red.). *The Oral History Reader*. London: Routledge, 1998.

- Petersen, Jørn Henrik, m.fl. *Velfærdsstaten i støbeskeen. Dansk velfærdshistorie. Bind III. 1933 - 1956*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2012.
- Petersen, Klaus, og Nils Arne Sørensen. "Den kolde Krig på hjemmefronten. En indledning." *Den Kolde Krig På Hjemmefronten*. Red. Klaus Petersen og Nils Arne Sørensen. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2004. 7-25.
- Petersen, Klaus og Nils Arne Sørensen. "Ameri-Danes and pro-American Anti-Americans. Cultural Americanization and Anti-Americanism in Denmark after 1945." *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*. Red. Alexander Stephan. New York: Berghahn Books, 2008. 115-146.
- Petersen, Klaus, og Nils Arne Sørensen. "'Tørstens Allerbedste Ven.' Cola'ens Danmarkshistorie fra 1930'erne til 1960'erne." *Historisk Tidsskrift* 108.2 (2008). 427-476.
- Petersen, Erik Strange. "Vækst og demokratisering 1848-1914." *Danmarks historie - i grundtræk*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2002. 243-263.
- Portelli, Alessandro. "What Makes Oral History Different." *The Oral History Reader*. Red. Robert Perks og Alistair Thomson. London: Routledge, 1998. 63-75.
- Pooch-Feller, Ulrika, og Andrea Krausch. "'Berlin Lebt - Berlin Ruft'. Die Fremdenverkehrsbewegung Ost- und West-Berlins in der Nachkriegszeit." *Goldstrand und Teutonengrill. Kultur- und Sozialgeschichte des Tourismus in Deutschland 1945-1989*. Red. Hasso Spode, Berlin: W. Moser, Verlag für universitäre Kommunikation, 1996. 105-117.
- Poulsen, Henning. "2. Verdenskrig." *Danmarks historie - i grundtræk*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2000, 332-55.
- Poulsen, Henning. "Fra krig til krig 1914-1945." *Danmarks historie - i grundtræk*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2002. 305-331.

- Quinlan, Mary Kay. "The Dynamics of Interviewing." *The Oxford Handbook of Oral History*. Red. Donald A Ritchie. Oxford: Oxford University Press, 2011. 23-37.
- Rask, Tonny og Klaus Givskov. *Han lærte os at rejse: 50 År Tjæreborg*. København: Tjæreborg Rejser, 1999.
- Rasmussen, Peter Hertel. *Den danske Tysklandsbrigade 1947-1958*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2019.
- Rasmussen, S. H. "Efterkrigstiden 1945 - 1973." *Danmarks historie - i grundtræk*. Red S. Busck and H. Poulsen. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2000. 337-407.
- Rasmussen, Jakob Brink. "Oral history og militærhistorie." *Oral history i Danmark*. Red. Sofie Lene Bak. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016. 77-97.
- Reynolds, Daniel P. *Postcards from Auschwitz. Holocaust Tourism and the Meaning of Remembrance*. New York: New York University Press, 2018.
- Rheinheimer, Martin. "Billeder fra Nordsøkystens søbade." *Sjæk'len. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet* (2006). 118-131.
- Rheinheimer, Martin. *Die Insel und das Meer. Seefahrt und Gesellschaft auf Amrum 1700 - 1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016.
- Ritchie, Donald A. *Doing Oral History*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Roberts, Geoffrey. "Introduction. The History and Narrative Debate 1960 - 2000." *The History and Narrative Reader*. Red. Geoffrey Roberts. London: Routledge, 2001. 1-23.
- Rudolph, Hermann. "Mehr als Stagnation und Revolte. Zur politischen Kultur der sechziger Jahre." *Zäsuren nach 1945. Essays zur Periodisierung der Deutschen Nachkriegsgeschichte*. Red. Martin Broszat. München: R. Oldenbourg Verlag, 1990. 141-153.

- Rüther, Martin. *Köln im Zweiten Weltkrieg. Alltag und Erfahrungen zwischen 1939 - 1945. Darstellungen - Bilder - Quellen*. Köln: Emons Verlag, 2005.
- Ryan, Kathleen M. "'I Didn't Do Anything Important': A Pragmatist Analysis of the Oral History Interview." *The Oral History Review* 36.1 (2009). 25-44.
- Schwarzwälder, Herbert. *Geschichte der freien Stadt Bremen. Band 4. Bremen in der NS-Zeit (1933 - 1945)*. Hamborg: Hans Christian Verlag, 1985.
- Schwensen, Broder, og Dieter Nickel. *Flensburg im Luftkrieg 1939-1945*. Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V., 2008.
- Schmid, Armin. *Frankfurt im Feuersturm: Die Geschichte der Stadt im Zweiten Weltkrieg*. Frankfurt am Main: Societäts-Verlag, 1965.
- Schutts, Jeff. "Born Again in the Gospel of Refreshment? Coca-Colonization and the Re-Making of Postwar German Identity." *Consuming Germany in the Cold War*. Red. David F. Crew. London: Bloomsbury Publishing, 2003. 121-150.
- Seaton, Anthony V. "War and Thanatourism: Waterloo 1815–1914." *Annals of Tourism Research* 26.1 (1999). 130-158.
- Seaton, Tony. "Encountering Engineered and Orchestrated Remembrance: A Situational Model of Dark Tourism and Its History." *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*. Red. Philip R Stone Rudi Hartmann, Tony Seaton, Richard Sharpley og Leanne White. London: Palgrave Macmillan, 2018. 9-33.
- Semmens, Kristin. *Seeing Hitler's Germany. Tourism in the Third Reich*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Siegenthaler, Peter. "Hiroshima and Nagasaki in Japanese Guidebooks." *Annals of Tourism Research* 29.4 (2002). 1111-1137.
- Slade, Peter. "Gallipoli Thanatourism: The Meaning of ANZAC." *Annals of Tourism Research*, vol. 30, no. 4, 2003. 779-794.

- Spode, Hasso. "Der deutsche Arbeiter reist. Massentourismus im Dritten Reich." *Sozialgeschichte der Freizeit*. Red. Gerhard Huck. Wuppertal: Peter Hammer Verlag, 1980. 281-307.
- Spode, Hasso. *Wie die Deutschen "Reiseweltmeister" wurden. Eine Einführung in die Tourismusgeschichte*. Thüringen: Landeszentrale für Politische Bildung Thüringen, 2003.
- Spring, Ulrike. "Tidlig cruiseturisme til Spitsbergen. Dannelselse, oppdagelse og fornøyelse." *Turismhistoria i Norden*. Red. Anders Gustavsson og Wiebke Kolbe. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2018. 85-96.
- Standley, Michelle A. "From Bulwark of Freedom to Cosmopolitan Cocktails." *Divided but not Disconnected*. Red. Tobias Hochscherf, Christoph Laucht, og Andrew Plowman. New York: Berghahn Books, 2010. 105-119.
- Standley, Michelle A. "Experiencing Communism, Bolstering Capitalism: Guided Bus Tours of 1970s East Berlin." *Tourism and Travel during the Cold War. Negotiating Tourist Experiences across the Iron Curtain*. Red. Sune Bechmann Pedersen og Christian Noack. London: Routledge, 2019. 61-77.
- Stanoeva, Elitza. "Exporting Holidays: Bulgarian Tourism in the Scandinavian Market in the 1960s and 1970s." *Tourism and Travel during the Cold War. Negotiating Tourist Experiences across the Iron Curtain*. Red. Sune Bechmann Pedersen og Christian Noack, London: Routledge, 2019. 23-47.
- Stephan, Alexander, (red.). *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*. New York: Berghahn Books, 2006.
- Stephan, Alexander. "Cold War Alliances and the Emergence of Transatlantic Competition: An Introduction." *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*. Red. Alexander Stephan. New York: Berghahn Books, 2006. 1-23.

- Stephan, Alexander. "A Special German Case of Cultural Americanization." *The Americanization of Europe : Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*. Red. Alexander Stephan. New York: Berghahn, 2008. 69-88.
- Sywottek, Arnold. "Konsum, Mobilität, Freizeit. Tendenzen gesellschaftlichen Wandels." *Zäsuren nach 1945. Essays zur Periodisierung der deutschen Nachkriegsgeschichte*. Red. Martin Broszat. München: R. Oldenbourg Verlag, 1990. 95–113.
- Süß, Dietmar. *Tod aus der Luft. Kriegsgesellschaft und Luftkrieg in Deutschland und England*. München: Siedler Verlag, 2012.
- Søeborg, Flemming. *Dengang vi fik bil – minder fra bilens guldalder*. København: Gyldendal, 2016.
- Søland, Birgitte. "Oral history som historisk kildemateriale. Nogle refleksioner fra felten." *Oral history i Danmark*. Red. Sofie Lene Bak. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016. 119-129.
- Sørensen, Nils Arne, (red.). *Det amerikanske forbillede? Dansk erhvervsliv og USA, 1920-1970*. Odense: Odense Universitetsforlag, 2011.
- Sørensen, Nils Arne, (red.). *Postordre cowboys og andre fortællinger om danskernes møde med Amerika*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017.
- Terkel, Studs. *Working: People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do*. London: Wildwood House, 1975.
- Thompson, Paul. *The Voice of the Past: Oral History*. 2. udgave, Oxford University Press, 1988.
- Thøgersen, Andreas Fugl. *Simon Spies. Solkongens liv og tid*. København: Politikens Forlag, 2012.
- Towner, John. "The Grand Tour: A Key Phase in the History of Tourism." *Annals of Tourism Research* 12.3 (1985): 297-333.

- Treber, Leonie. *Mythos Trümmerfrauen: Von der Trümmerbeseitigung in der Kriegs- und Nachkriegszeit und der Entstehung eines deutschen Erinnerungsortes*. Essen: Klartext, 2014.
- Trouillot, Michel-Rolph. *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Boston: Beacon Press, 1995.
- Tucker, Spencer C., (red.). *The Encyclopedia of the Cold War. A Political, Social, and Military History. Volume 1: A - D*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2008.
- Villaume, Poul. "Fra 'hypnotiseret kanin' til 'pindsvinestilling'. Besættelsen i efterkrigstidens sikkerhedspolitik." *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*. Red. Henrik Lundbak og Henrik Dethlefsen. København: Museum Tusculanum Press, 1998. 693-713.
- Vyff, Iben Cathrine. *Øst, Vest – hvilken fremtid er bedst? Danskere på rejse i USA og Sovjetunionen i 1950erne*. Roskilde Universitet, Institut for Kultur og Identitet, 2007.
- von der Lühe, Irmela. "Verdrängung und Konfrontation - Die Nachkriegsliteratur." *Der Nationalsozialismus - Die Zweite Geschichte. Überwindung - Deutung – Erinnerung*. München: Verlag C.H. Beck, 2009. 243-61.
- Wagner, Michael. "'Alting Som Kører Paa Motor': Mekaniseringen af fritidslivet gennem automobilturisme." *Jyske Historiker* 127/128 (2012). 32-83.
- Wagner, Michael F. "Motorfolk i lejr. Autoturisme som fritidsforbrug." *Forbrugets kulturhistorie. Butik, by og forbrugere efter 1660*. Red. Nina Koefoed, Jeppe Nevers, og Mikkel Thelle. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017. 203-225.
- Wala, Michael. "The Marshall Plan and the Origins of the Cold War." *The United States and Germany in the Era of the Cold War, 1945 - 1968. Volume 1*. Red. Detlef Junker. Washington D.C. og Cambridge: German Historical Institute Washington D.C. og Cambridge University Press, 2004. 73-78.

- Warring, Anette. *Tyskerpiger. Under besættelse og retsopgør*. København: Nordisk Forlag, 1994.
- Warring, Anette. *Historie, magt og identitet. Grundlovsfejringer gennem 150 år*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2003.
- Warring, Anette. "Erindring og historiebrug. Introduktion til et forskningsfelt." *temp. Tidsskrift for historie*. 2 (2011). 6-36.
- Warring, Anette. "Demokratische Erinnerungspolitik zwischen stabilen Werten und Reflexivität." *Erinnerungskulturen im Dialog*. Red. Claudia Lenz, Armin Schmid, og Oliver von Wrochen. Hamborg/Münster: UNRAST-Verlag, 2012. 19-33.
- Warschawsky, Anja. "FOLKEFERIE - Ferieformer, ferieindhold og dannelsesidealer 1938 – 1988." *Arbejderhistorie* 2 (2008). 1-16.
- Hofmann, Werner. *Casper David Friedrich. Naturwirklichkeit und Kunstwahrheit*. München: C. H. Beck, 2000.
- Wilde, Alexander. "Zwischen Zusammenbruch und Währungsreform. Fremdenverkehr in den westlichen Besatzungszonen." *Goldstrand und Teutonengrill. Kultur- und Sozialgeschichte des Tourismus in Deutschland 1945 - 1989*. Red. Hasso Spode. Berlin: W. Moser, Verlag für universitäre Kommunikation, 1996. 87-105.
- Zahlaus, Steven M. "Trümmerzeit und demographischer Umbruch in Nürnberg 1945 - 1960." *Wiederaufbau in Nürnberg*. Red. Michael Diefenbacher og Matthias Henkel. Nürnberg: Ph. C. W. Schmidt, 2009. 24-38.
- Zuelow, Eric G. E. *A History of Modern Tourism*. London: Palgrave, 2016.
- Øhrgaard, Per. *Tyskland: Europas hjerte. Et essay*. København: Gyldendal, 2009.

8.3. Websider

<http://www.sinalco.at/entdecken/geschichte>. Tilgang: 20/2 2018.

https://www.sonnenberg-international.de/fileadmin/user_upload/Die_erste_deutsch_daenische_Begegnung.pdf. Tilgang: 16/11 2017.

<http://dedanskeaviser.dk/newspapers/1-232?lang=da>. Tilgang: 20/2 2018.

<https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/folkepension-1956/>.
Tilgang 13/9 2019.

<https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/historiebrug/>. Tilgang:
24/9 2019.

<http://www.schloss-gluecksburg.de/dk/schloss-stiftung/schloss-historie/historischer-ueberblick/>. Tilgang: 24/9 2019.

https://www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de/fileadmin/user_upload/Kurzinfos/KZGNG_Dansk.pdf. Tilgang 12/11 2019.

Bilag 1. Interviewguide

Hvis informanten har lidt svært ved at fortælle eller ikke ved, hvor han skal starte, kan følgende spørgsmål hjælpe ham på vej.

1. Hvad er dit navn?
2. Hvornår er du født?
3. Hvor er du født?
4. Vil du give en kort beskrivelse af dig selv? F.eks. profession og fritidsaktiviteter.
5. Vil du fortælle lidt om din familie, som du voksede op i?
6. Hvor mange gange har du været på ferie i Vesttyskland?
7. Hvornår var du første gang på ferie i Vesttyskland?
8. Hvor tog du/I hen?
9. Forventede du/I at se noget bestemt i landet inden afrejse?
10. Var det nemt at rejse rundt i landet?
11. Hvem mødte du/I på din/jeres ferie?

Havde du/ på din/jeres ferie lyst til at spørge tyskere om, hvordan det var at bo i et land, der havde været i krig eller nu var opdelt i to stater?

Liste over illustrationer

F = fotografi, g = graf, k = kort, m = maleri, p = postkort, t = tegning, ta = tabel.

Forside

Hans Henriksen. *19490003*. Fotografi. (F)

Hans Henriksen. *19570046- rasteplass-autobahn*. Fotografi. (F)

Hans Henriksen. *Bernauer strasse d.* Fotografi. (F)

Kapitel 1

Billede 1.1. Postkort sendt fra en sommerferie ved Rhinen i 1954. "Am sagenunwobenen Rhein", 24/6 1954. (P)

Billede 1.2. Postkort sendt fra en sommerferie ved Mosel i 1955. "Burg Eltz, das Märchenschloß des Mosellandes", 13/7 1955. (P)

Billede 1.3. Postkort med Bremen havn som motiv. "Bremen Überseehafen", 4/10 1958. (P)

Billede 1.4. Postkort med Lübeck by. "Lübeck. Luftaufnahme", 6/7 1968. (P)

Kort 1.1. Kort over området mellem Koblenz i nord og Mainz i syd. Ewerlöf, *Nordvesttyskland* (1965), 107. (K)

Tabel 1.1. Interviews med informanter. (Ta)

Kapitel 2

Billede 2.1. Kirsten Sørensen (i midten) fotograferet sammen med sin mor (til højre) og moderens kollega (til venstre) på en ferie i Danmark i 1962. Kirsten Sørensen. *Bil. Fotografi.* (F)

Billede 2.2. ”Velfærdsdanser ved jerntæppet.” Søren Pedersen. *Velfærdsdanser v. Jerntæppet.* Fotografi. (F)

Billede 2.3. Campinglivet nydes for foden af sydtyske bjerge. ”Camping i de bayerske alper”, *Motor* (1961) 8. (F)

Billede 2.4. Forsidebillede fra *Motor*: camping i Danmark. *Motor* (1963) 15. (F)

Billede 2.5. Forsidebillede fra *Motor*: selskabsrejse på Tenerife. *Motor* (1964) 3. (F)

Billede 2.6. Kirsten Sørensens far og to brødre. Kirsten Sørensen. *Far ved trangia.* Fotografi. (F)

Graf 2.1: Antallet af danske turisters sommerovernatning i BRD 1950-1959. *Statistisches Jahrbuch* (1953), 311; *Statistisches Jahrbuch* (1954), 394; *Statistisches Jahrbuch* (1955), 364; *Statistisches Jahrbuch* (1956), 350; *Statistisches Jahrbuch* (1959), 325; *Statistisches Jahrbuch* (1961); 367. (G)

Graf 2.2. BRD som feriedestination 1949-1970. Gallup, ”Befolkningen har andre Sommerferieplaner i Aar” (1949); Gallup, ”Kan man holde ferie på Tahiti for 750 Kr?” (1951); Gallup, ”Stadig flere rejser til udlandet” (1963); Gallup, ”Familien Danmark” (1966); Gallup, ”Spanien det foretrukne ferieland” (1968). (G)

Graf 2.3. Udvalgte feriedestinationer blandt danske turister. Gallup, ”Befolkningen har andre Sommerferieplaner i Aar” (1949); Gallup, ”Kan man holde ferie på Tahiti for 750 Kr?” (1951); Gallup, ”Stadig flere rejser til udlandet” (1963); Gallup,

”Familien Danmark” (1966); Gallup, ”Spanien det foretrukne ferieland” (1968).
(G)

Graf 2.4: Afsendte postkort fordelt på måneder (1949-1970). Afhandlingens postkort-samling. (G)

Tabel 2.1. Vesttyske byer i afhandlingens postkortsamling. Afhandlingens postkort-samling. (Ta)

Tabel 2.2. Vesttyske egne og områder i afhandlingens postkortsamling. Afhandlingens postkortsamling. (Ta)

Kapitel 3

Billede 3.1. Hans Henriksen. *19570043-Mittenwald*. Fotografi. (F)

Billede 3.2. Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 3. (T)

Billede 3.3. Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 37 (T)

Billede 3.4. ”BERLIN. Café Kranzler am Kurfürstendamm”, 29/8 1963. (P)

Billede 3.5. Fem gengivelser af bjerge. ”Gruß aus Berchtesgaden”, 16/8 1955. (P)

Billede 3.6. Visualisering af begrebet Waldeinsamkeit. Ewerlöf (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 67. (T)

Billede 3.7. Et billede af Bodensøen på forsiden af *Motor* fra 1955. *Motor* (1955) 13.
(F)

Billede 3.8. Casper David Friedrich: ”Mondaufgang am Meer” (1837). Werner, *Casper David Friedrich* (2000), 210. (M)

Billede 3.9. Den ultimative naturoplevelse for de danske turister: vand, skov og bjerge. "Panorama vom Kehlstein (1836 m)", 25/8 1956. (P)

Billede 3.10. Postkortforside af Heidelberg med byens slot i fokus. "Heidelberg – Morgensonne über Brücke u. Schloß", 21/6 1954. (P)

Billede 3.11. Fotografiet illustrerer et af ruinromantikkens elementer: den øde stemning omkring en ruin. "Mosel – Trier og Luxembourg" *Motor* (1958) 6. (F)

Billede 3.12. I maj 1951 bragte *Motor* et billede af Schloss Neuschwanstein på forsiden af medlemsbladet. *Motor* 1951 (10). (F)

Billede 3.13. Et eksempel på et af Berlins højhuse og den travle indkøbsgade Kurfürstendamm. Hammerby, *Turen går til Berlin* (1968), 33. (T)

Billede 3.14. Hans Henriksen. 19570048- *autobahn*. Fotografi. (F)

Billede 3.15. Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1969), 3. (T)

Kapitel 4

Billede 4.1. Rhinbred og Köln domkirke i mørke. "Köln am Rhein. Rheinufer mit Dombeleuchtung", 12/3 1958. (P)

Billede 4.2. Kölner Altstadt med Groß St. Martin, Rhinen og resterne af broen Hindenburgbrücke. Rüther, *Köln im Zweiten Weltkrieg* (2005), 473. (F)

Billede 4.3. Panoramablik over Hamborg centrum. "Hamburg. Elbe, Stadt und Kaiserhof", 16/7 1954. (P)

Billede 4.4. Postkort sendt fra Bremen i 1953. "Bremen. Blick von Ratstuben auf Dom und Rathaus", 10/7 1953. (P)

Billede 4.5. Familien Henriksen foran ruiner i en af Hamborgs gader. Hans Henriksen. 19490003. Fotografi. (F)

Billede 4.6. Hans Henriksens forældre på hjørnet af Kurfürstendamm og Joachimsthaler Straße. Hans Henriksen. *Kurfürstendam-c*. Fotografi. (F)

Billede 4.7. ”Viele Grüße aus Frankfurt am Main”. ”Viele Grüße aus Frankfurt am Main”, 30/8 1959. (P)

Billede 4.8. ”Grüße aus Nürnberg”. ”Grüße aus Nürnberg”, 20/9 1965. (P)

Billede 4.9. ”Kassel”. ”Kassel”, 23/8 1952. (P)

Billede 4.10. Postkort med motiver fra Vestberlin. ”Berliner ”Schnauze””, 1/8 1960. (P)

Billede 4.11. Brandenburger Tor set fra Vestberlin. Withen og Ewerlöf, *Turen går til Tyskland* (1954), 62. (T)

Kort 4.1. Kort over Nürnberg i 1950. Bauernfeind, ”So ungeheuer viel hatte der Luftkrieg zerstört” (2009), 22. (K)

Kapitel 5

Billede 5.1. Skilt langs zonegrænsen placeret i BRD. Søren Pedersen. *Hier ist Deutschland noch geteilt. Auch drüben ist Deutschland*. Fotografi. (F)

Billede 5.2. Vagttårn placeret i Østtyskland. Søren Pedersen. *Vagttårn*. Fotografi. (F)

Billede 5.3. Grænsevagter i Østtyskland langs zonegrænsen. Søren Pedersen, *Zum Schutz der Arbeiter und Bauern macht!*. Fotografi. (F)

Billede 5.4. Skilt langs zonegrænsen: ”Halt. Zonengrenze.” Søren Pedersen. *Halt. Zonengrenze*. Fotografi. (F)

Billede 5.5. En grænsevagt tjekker bilistens papirer, inden hun kører ind i Vestberlin. Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 11. (T)

Billede 5.6. Et panoramablik over Storberlin med turistattraktioner på begge sider af zonegrænsen. Hammerby og Meyer (red.), *Turen går til Berlin* (1960), 30-31. (T)

Billede 5.7. Artikkens titel skrevet på en baggrund af mursten. "Berlin", *Motor* (1965) 3. (T)

Billede 5.8. Grænseovergangen mellem Vest- og Østberlin. Hammerby, *Turen går til Berlin* (1964), 10. (T)

Billede 5.9. Ved grænseovergangen "Griebnitzsee" syd for Wannsee. Hans Henriksen. *Nær wandsee a.* Fotografi. (F)

Billede 5.10. Et blik ind i Østberlin fra et plateau langs muren. Hans Henriksen. *Bernauerstrasse f.* Fotografi. (F)

Billede 5.11. Et af plateauerne i Vestberlin langs med muren på Bernauer Straße. Hans Henriksen. *Bernauerstrasse d.* Fotografi. (F)

Billede 5.12. Et kig ind i Østberlin fra Bernauer Straße. Hans Henriksen. *Bernauerstrasse e.* Fotografi. (F)

Billede 5.13. Brandenburger Tor og muren, der delte byen i Øst og Vest. Hans Henriksen. *Brandenburger Tor.* Fotografi. (F)

Billede 5.14. Bernauer Straße i Berlin forvandlet til mindested for ofre for flugtforsøg. Hans Henriksen. *Bernauerstrasse b.* Fotografi. (F)

Billede 5.15. Endnu et mindested langs Bernauer Straße. Hans Henriksen. *Bernauerstrasse c.* Fotografi. (F)

Billede 5.16. Friedrichstraße i Østberlin. Hans Henriksen. *Østberlin Friedrichstrasse.* Fotografi. (F)

Billede 5.17. Hans Henriksens mor på en ukendt gade i Vestberlin. Hans Henriksen. *Vestberlin d.* Fotografi. (F)

Billede 5.18. Byggeplads i Østberlin. Hans Henriksen. *Østberlin.* Fotografi. (F)

Billede 5.19. En af Berlins hovedveje. "Berlin. Den delte by", *Motor* (1961) 5. (F)

Billede 5.20. En vagt og en kvinde ved muren i Berlin. "Berlin", *Motor* (1965) 3. (F)

Billede 5.21. Karl Marx-Allé i Østberlin. "Berlin", *Motor* (1965) 3. (F)

Kort 5.1. Kort over BRD, DDR, Holland, Nordfrankrig og dele af Østblokken. "Ture i Tyskland", *Motor* (1954) 26. (K)

Kort 5.2. Kort over de to tyske stater. Ewerlöf m.fl., *Turen går til Tyskland* (1957), 8. (K)

Kort 5.3. Kort over seværdigheder i Storberlin. Ewerlöf og Meyer (red.), *Turen går til Nordvesttyskland* (1959), 121. (K)

Kort 5.4. Kort over grænseovergange i Berlin. Borgelt og Jost, *Mauerübergänge Berlin* (2010), 64-65. (K)

Kapitel 6

Billede 6.1. Pause på en rasteplads ved motorvejen. Hans Henriksen. *19570047-rasteplads- autobahn.* Fotografi. (F)

Billede 6.2. Spisepause på ferien i BRD i 1957. Hans Henriksen. *19570046-rasteplads-autobahn.* Fotografi. (F)

Billede 6.3. På en ferie til Harzen i 1962 mødte familien Henriksen blandt andet en lokal grænsevagt. Hans Henriksen. *1962003-Harzen-zonegrænse-DDR.* Fotografi. (F)